

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192630

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83.1
153A Accession No. PGM1042
Author M. S. A. S. A.
Title M. S. A. S. A. 1947.

This book should be returned on or before the date last marked below •

अ भ्यं ग स्ना न

ना. सी. फडके

के
के
ल
के
ले
के
ल
कर
कर
णी

र १९४९

किंमत तीन रुपये

आमचीं ललित प्रकाशनें

१ अमृतकण :	वि. वि. बोकील, बी. ए., बी. टी.	३
२ ठिगळ :	वि. वि. बोकील, बी. ए., बी. टी.	४
३ विज्ञती ज्योत :	शांता ज. शेळके, एम्. ए.	५
४ चंद्रज्योति :	सौ. मालती दांडेकर	२
५ भूकंप :	प्रो. गं. भा. निरंतर, एम्. ए.	२॥
६ मालकंस :	गोपीनाथ तळवलकर	३॥
७ पहिलें चुंबन :	ग. ल. ठोळ, बी. ए., बी. टी.	३
८ त्रिवेद्रमची सफर :	सौ. कमला फडके, एम्. ए.	३
९ मला काय त्याचें ?	वि. दा. सावरकर	२६
१० स्वराज्याचा अरुणोदय :	आचार्य प्र. के. अत्रे	३
११ मेळ :	य. गो. जोशी	२
१२ झंझावात :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	५
१३ मंथन :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	४
१४ गुलमोहर :	शान्ता ज. शेळके, एम्. ए.	३
१५ सावरकरांच्या गोष्टी :	वि. दा. सावरकर	४
१६ पूर्वचा वारा :	प्रा. लीला देगमुख	५
१७ कांटेरी मार्ग :	सौ. मालती दांडेकर	५
१८ रेशमाच्या गांठी :	दत्त रघुनाथ कवठेकर	४
१९ द्वादशी :	प्रो. चि. वि. जोशी	२॥
२० अपुरा डाव :	दत्त रघुनाथ कवठेकर	४
२१ लग्नानघाई :	वि. वि. बोकील	१॥
२२ झांकलीं माणकें :	न. अ. दांडेकर	१॥
२३ चुकामूक :	दत्त बांदेकर	२
२४ गांठ-भेट :	वि. वि. बोकील	१॥
२५ माझी भावगीतें :	बाबूराव गोखले	२
२६ मायेची शाल :	वि. वि. बोकील	१॥
२७ देणें देवाचें :	मनमोहन	३
२८ आशेचे किरण :	प्रो. वा. भा. पाठक	२॥
२९ कमलपत्रे :	प्रो. ना. सी. फडके, एम्. ए.	३
३० पद्मा :	गो. नी. दाण्डेकर	३
३१ अभ्यंगस्नान :	ना. सी. फडके	३

क ल क र्णी ग्रं था गा र. प र्णे २.

पुरुष तेवढे सारे— !

:

१

स्टेशन यायला दहा बारा मिनिटांचाच अवकाश उरला असं पाहतांच श्रीधरनं सूटकेस उघडून मासिक आत कोंबली, छोटा कंगवा काढून वाऱ्याच्या झोतानं विस्कटलेली आपली कळी भोर दाट झुलपं विचरली, सिगरेट शिलगावली, आणि ही सगळी तयारी ठाकठीक झाल्यावर कोटाच्या खिशातला तारेचा कागद काढून उलगडून त्यानं तो डोळ्यांपुढं धरला. “ मी मोठ्या संकटात आहे. ताबडतोब ये; उषा. ” हे त्या तारेंतले सात शब्द पाहतां पाहता प्रवासातल्या तीन तासात अगणित वेळां जे विचार त्यानं केले होते, तेच तो पुन्हा करूं लागला. सौभद्र नाटकांतला बलराम ज्याप्रमाणं सुभद्रा नाहीशी कशी झाली याबद्दल “ एकवार वाटे कीं क्रोधे तिनें प्राण दिधले, एकवार वाटे की तिजला पार्थानें नेले, एकवार वाटे तूं तिजला कपटे लपविलें, ऐसे माझ्या मनात नाना तरंग ते आले ” म्हणून कृष्णाला सागतो, तद्वत् श्रीधरच्या मनांत अक्षरशः नाना तरंग हजारदा आले होते, तेच आतां पुन्हां आले. त्याला एकदा वाटलं कॉलेजच्या वसतिगृहांत राहणारी त्याची प्रेयसी उषा एखाद्या साथीच्या रोगानं तर आजारी झाली नसेल ? प्लेग, कॉलरा, मेनिंजायटिस, देवी, इत्यादि भयंकर नावं त्याच्या मनांत येऊन गेलीं. एकदा त्याला वाटलं, या दगेखोर पोरीन काहीं भलती दांडगाई केली, आणि प्रिन्सिपलसाहेब तिला कॉलेजमधून हाकून काढताहेत असं तर नसेल ? एकदा त्याला वाटे, हिन कोणाचं भलतं कर्ज करून ठेवलं आणि आता तें सारं भागवलं नाही तर फिर्याद करतो—किंवा त्याहूनही वार्डट म्हणजे तुझ्या वडिलांना कळवितो—अशी दहशत सावकारानं तिला

घातली, असा तर कांहीं बनाव झालेला नसेल ?...तारेतल्या त्या “ मोठ्या संकटांत ” या दोनच शब्दांचा अन्वयार्थ लावतां लावतां त्याचं मन प्रत्येक वेळी थकलं होतं, तसंच तें आतांही थकलं. जरा खुलासेवार तार केली असती तर काय बिघडलं असतं, अशा विचाराच्या चिडीनें त्यानं मनांतल्या मनांत ‘ गाढव ’ ‘ बेअकल ’ ‘ खुळी ’ ‘ स्टुपिड ’ इत्यादि ज्या शिष्या उषाला आतांपर्यंत शंभरदां दिल्या होत्या, त्या साऱ्या पुन्हां एकदां दिल्या ...आणि तारेच्या कागदाची अखेर घडी करून खिशांत ठेवतांना त्याच्या मनांत एकशेंबाराव्यांदा आलं, संकट ब्रिकट कांऽही नसेल, केवळ तिनं बोलावल्याबरोबर मी धावत येतो कीं नाहीं याची चाचणी घेण्यासाठीं उषानं ही तार केली असेल.. त्याचं आपल्यावर किती प्रेम आहे आणि आपली त्याच्यावर किती सत्ता आहे हें पाहायची लहर उषाला पुष्कळदां येत असे. अशी लहर आली कीं इतर मुलींना बापजन्मीं—कीं मायजन्मीं म्हणायला हवं ?—सुचणार नाहींत अशा युक्त्या तिला सुचत असत, आणि मागचा पुढचा विचार न करतां ती त्या अंमलात आणीत असे. संकट नसेल आणि कांऽही नसेल...ही तार म्हणजे उषाची ‘ ब्रेन वेव्ह ’ आहे... या अखेरच्या विचारानं श्रीधर स्वतःशींच हंसला. आणि त्याच वेळीं गाडी स्टेशनांत शिरली...

खिडकींतून बाहेर पाहतांना त्याच्या नजरेपुढून सरकणाऱ्या आकृतींत डाव्या हातानें कपाळावरच्या झिपऱ्या मागं सारणारी व तो दृष्टीस पडल्या-बरोबर उजव्या हातांतला रुमाल उंचावणारी आणि हंसून धाव घेणारी, वाऱ्यानं उडणाऱ्या पदराची फिकिर न करणारी उषा त्याला दिसली. “ उषा ! ” असा हर्षोद्गार त्याच्या तोंडून बाहेर पडला आणि त्याचा हात वर झाला. प्लेग, देवी, कॉलरा इत्यादि कल्पनांचं ओझं त्याच्या मनावरून दूर झालं. उषा खुशाल होती एवढं तर खास. तिनं केवळ आपली परीक्षा पाहण्यासाठीं तार ठोकली हेंच खरं दिसतंय. तसं असेल तर—दाराकडे जातां जातां त्यानं मनाशीं ठरवलं—तसं असेल तर असल्या मूर्खपणाबद्दल तिला एकदां चांगली शिक्षा दिली पाहिजे...तिच्यावर रागावलं

पाहिजे...तो डब्याखाली उतरला तो शक्य तितकी रष्ट चर्या करूनच...ती जवळ आली व हंसली तरी तो हंसला नाही...

“म्हटलं, येतोस की नाहीं ?—” त्याच्याबरोबर पावलं टाकीत आणि तिरप्या हसण्या नजरेनं त्याच्याकडे पाहात ती उद्गारली.

“आलों ना ? झालं तुझं समाधान ? ”

“अर्थात्—”

“माझं प्रेम तुझ्यावर आहे अशी खात्री पटली ना ?—आतां मी पहिल्या गाडीनं परत जाणार आहे.”

“वा रे ! ” तिनें झटकून त्याचा दंड धरला. जणू तो तिला सोडून निघालाच होता. “तुला नाहीं जाऊं देणार अं ! ”

“तुझ्या तारेनं भ्यालों अन् आलों. वाटलं, तूं फार आजारी बिजारी झाली आहेस की काय ? पण तूं छान खणखणीत मजेंत आहेस. आतां कशाला राहूं ? पहिल्या गाडीनं—”

“अरे, पण मी मोठ्या संकटांत आहे ! ”

“प्रिन्सिपल तुला कॉलेजांतून हांकून देणार आहेत ? ”

“ते काय देतात हांकून ! ”

“सावकारानं तगादा लावला आहे ? ”

“हा कुठला सावकार काढलास ? ” तिनें भुंवयांना आठी घालून विचारलें.

“नाहीं—माझी आपली कल्पना. मोठ्या संकटांत आहे असं तूं लिहिलंस तेव्हां मी निरनिराळे तर्क करून पाहिले.”

“ज्या संकटांत मी आहे त्याचा तुला तर्क करतां येणं शक्यच नाहीं.”

श्रीधरचा रुसवा एकदम नाहीसा झाला. चित्तेच्या स्वरांत त्यानं विचारलं,

“म्हणजे तूं खरंच संकटांत आहेस ? ”

“अरे भलत्याच ! ”

“सांग, सांग लवकर कसलं संकट आलं आहे—”

“अरे. इथें का सांगं ?—”

“मग ? घरीं गेल्यावर ? मी नेहमीप्रमाणं आमच्या मामाच्या घरीं जाणार. तू येणार आहेस ना माझ्याबरोबर ?—”

“मी येणार नाहीं, अन् तुलाही जाऊं देणार नाहीं. त्रुष्टी उतरण्याची व्यवस्था स्टेशनसमोरच्या नॅशनल हॉटेलमध्ये मीं करून ठेवलेली आहे. फर्स्ट क्लास खोली राखून ठेवली आहे—”

आता तीं दोघं स्टेशनच्या इमारतीतून बाहेर मोकळ्या आवारांत आलीं होतीं. एकदम थबकून श्रीधर म्हणाला,

“तुझ्या बोलण्याचा अर्थच मला कळत नाहीं. तूं मोठ्या संकटांत आहेस म्हणून सांगते आहेस. आणि माझ्यासाठीं हॉटेलमधली एक फर्स्ट क्लास खोली राखून ठेवली आहेस ? तुझं डोकं ठिकाणावर आहे का ?”

“गेले दोन दिवस नव्हतं. पण आता तूं आलास, आतां आहे. आतां संकटांतून पार पडण्याची खात्री वाटते मला.”

“म्हणजे काय, म्हणतेस तरी काय ? मला कांहींच बोध होत नाहीं—”

“होईल. तूं मुकाट्यानं हॉटेलांत चल. तोंड धू. चहा घे. मग सगळी हकीगत सांगतें तुला.” अस म्हणून तिनं त्याला ओढल्यासारखं केलं.

हॉटेलांत गेल्यावर उषानं विचारलं, “कशी काय आवडली तुला ही खोली ?”

“एकदम झकास.” तो म्हणाला, “पण ही माझी बरदास्त कशासाठी ?”

“माझ्या हांकेला धावून आलास म्हणून.”

“पण हांक कां मारलीस ?”

“माझं संकट तूंच एकटा दूर करूं शकशील असं वाटलं म्हणून.”

“उषा ! आतां हें संदिग्ध बोलणं बंद कर !” त्यानं तिला जवळ ओढलं.

“कसल्या संकटांत सांपडली आहेस ?”

“आमच्या कॉलेजचं संमेलन आहे.”

“बरं, मग ?”

“संमेलनांत दोन नाटकं व्हायचीं आहेत.”

“हं !” त्याला तिच्या संकटाची कल्पना येईना.

“विद्यार्थ्यांचं “हुंझारराव” शनिवारी रात्री होणार. आणि आमचं विद्यार्थिनींचं “संशयकल्लोळ” रविवारी रात्री होणार.”

“बरं, पण यांत तुझ्यावर संकट कुठं आलं?”

“सांगते रे घाई करूं नकोस. सगळी हकीगत नीट लक्ष देऊन ऐकून घे...अन् तुं मला सोडून दूर बस पाहू.”

“नाहीं बसणार. हें काहीं मामांच घर नाही.” त्यानं तिला आणखीच जवळ घेतलं.

पण तितक्यांत हॉटेलचा नोकर चहा घेऊन येतांना त्याला दिसला. चटकन दूर बसून तो सभ्यपणानं म्हणाला, “हं, साग हकीगत—”

कशी झाली एका माणसाची फजिती, अशा अर्थानं उषानं त्याच्याकडे डोळे मिचकावून हास्य केलं. चहा घेतां घेता ती सांगू लागली.

* तिच्या कॉलेजात संमेलनातल्या नाटकाच्या प्रभावर मोठंच वादळ निर्माण झालं होत. विद्यार्थिनींनीं आपल्या नाटकांत स्त्रीभूमिका कराव्या अशी विद्यार्थ्यांची इच्छा होती. मुलींनीं ती मान्यही केली असती. पण थोड्याच दिवसांपूर्वी क्रिकेटमॅचच्या वेळीं कांहीं विद्यार्थ्यांनीं दोन विद्यार्थिनींशीं असभ्य वर्तन केलं होतं. त्याबद्दलच्या तक्रारी विक्रोपाला गेल्या होत्या, आणि प्रिन्सिपलनीं जरी त्या मिटविल्या होत्या, तरी विद्यार्थिनींचं समाधान झालं नव्हतं. त्यांच्या मनात तो प्रकार डाचत होता. नाटकात काम करण्याबद्दल जेव्हां मुलांनीं विचारलं, तेव्हां मुलींनीं सांगितलं, कीं मॅचच्या वेळच्या अपमानाबद्दल लेखी माफी हातात पडली तरच तुमचं आमचं सहकार्य होईल. विद्यार्थी म्हणाले, तोंडी दिलगिरी प्रदर्शित करूं. मुलींनीं हट्ट धरला, तें कांहीं नाहीं, माफीचा लेखी कागद हवा. शेवटीं विद्यार्थ्यांनीं सांगितलं, उडत गेलात, तुमच्या सहकार्यावांचून आम्ही आपलं नाटक करूं. सुदैवानं पुरुषांनीं स्त्रीपार्ट करण्याइतकी मराठी रंगभूमी अजून मागासलेली आहे. विद्यार्थिनी म्हणाल्या, ठीक आहे, आम्ही आमचं स्वतंत्र नाटक करूं, पुरुष स्त्रीपार्ट करतात, तर आम्ही पुरुषपार्ट करून दाखवूं. दोन नाटकांना दोन रात्री खर्च होणार हें प्रिन्सिपलना बरं वाटेना. स्वतंत्र नाटक करण्याचा विचार मुलींनीं सोडून द्यावा म्हणून त्यांची समजूत

घालण्याची पुष्कळ खटपट त्यांनीं करून पाहिली. पण मुलींनीं अखेर सांगितलं कीं आमच्या स्वतंत्र नाट्यप्रयोगाला मंजुरी मिळत असेल, तरच आम्ही संमेलनांत भाग घेऊं; नाही तर अडीचशें तीनशें मुलींचा संमेलनावर कडकडीत बहिष्कार पडेल. प्रिन्सिपलच्या डोळ्यांपुढं काळीं निशाणं दाखविणाऱ्या शूरमदं झाशीच्या राण्यांचीं चित्रं दिसूं लागलीं. त्यांनीं मुलींच्या स्वतंत्र नाटकाला संमति दिली. ‘हुंझारराव’ व ‘संशयकल्लोळ’ अशा दोन नाटकांच्या तालमी कॉलेजच्या दोन वेगवेगळ्या हॉलमध्ये जोरानं झड्डूं लागल्या. विद्यार्थ्यांनीं आपल्या नाटकाच्या दिग्दर्शनासाठीं एक पासष्ट वर्षांचे म्हातारे जुने नट आणले, तर मुलींनीं एका बाह्यतर वर्षांच्या पेन्शनर नटाला सुपारी दिली. दोघांच्या भांडणांत दोन ‘तिसऱ्यां’चा फायदा झाला. ‘हुंझारराव’ नाटक पडणार असा मुलींनीं बभ्रा सुरू केला. उलट ‘संशयकल्लोळ’ साफ आडवं होणार असा प्रचार विद्यार्थ्यांनीं चालविला. मात्र मनांतल्या मनांत ते ओळखून होते कीं मुलींचं नाटक चांगलं बसतं आहे, आणि त्याचा प्रयोग अधिक सुंदर वटून हुंझाररावचं नाक खालीं होणार आहे. रेवती व आश्विनशेट यांचीं कामं करणाऱ्या दोघी मुली तर नाटकांत बेफाम रंग भरणार असं संशयकल्लोळच्या तालमी दाराखिडक्यांच्या फटीतून चोरून पाहणारे पंचमस्तंभी विद्यार्थी सांगूं लागले. मुलींच्या नाटकाची रंगीत तालीम झाल्यावर तर त्याचा प्रयोग विलक्षण गाजणार याबद्दल शत्रुपक्षाची देखील खात्री पटली. विद्यार्थिनींच्या छावणींत आनंदीआनंद झाला. त्या नाटकाची चिटणीस म्हणून उषानं अविश्रांत खटपट केली होती. “शाब्बास उषा !” म्हणून जी ती मुलगी तिच्या वेणीचा शेपटा ओढूं लागली, अगर लाडिकपणानं गालगुच्चे घेऊं लागली. त्या हर्षभरांत उषाला अस्मान ठेगणं झालं...

आणि अशा मस्त आनंदांत उषा व तिच्या मैत्रिणी असतांना त्यांच्या छावणीवर एकाएकी अँटम बाँब पडला. आश्विनशेटचं काम करणारी ललिता मोघे नाहीशी झाली !...

“आं ?” श्रीधरनं आश्चर्यानं विचारलं. “नाहींशी झाली ? म्हणजे पळून गेली कीं काय ?”

“पळून गेली असं लोक म्हणतात, पण मी नाहीं म्हणणार.”

“मग काय म्हणशील तूं ?” त्याच्या आश्चर्याची धग वाढली.

“ती पळवली गेली आहे. हा सरळ फदफितुर आहे. ‘साबोटाज’ आहे. आमचं नाटक हाणून प.डायचा भेकड डाव आहे हा, मला विचार.” उषा आवेशानं म्हणाली, “रामू घाटेवर ललिताचं प्रेम आहे. त्याच्याशीं ती लग्न करणार आहे. त्यानं तिला धाक घातला कीं नाटकांत काम केलंस तर खबरदार, मी तुझ्याशीं लग्न करणार नाहीं. ती म्हणाली, पण आतां नाहीं म्हणून कोणत्या तोंडानं सांगूं ? तो म्हणाला, तुला मी इथून घेऊनच जातो म्हणजे झाल. तोहि नाहींसा झाला आहे. कुठं गेलीं आहेत दोघं तोंड काळीं करून—”

“किंवा खर म्हणजे तझ्या तोंडाला काळं फासून—” श्रीधरनं दुःस्ती केली.

“अगदीं बरोबर बोललास,” ती म्हणाली. “लोकांत तोंड दाखवायची सोय राहिली नाहीं मला. आतां आलं ना तुझ्या ध्यानांत मी कोणत्या संकटांत सांपडलें आहे ते ?”

“पण या संकटांतून मी तुझी कशी सुटका करूं शकेन तें नाहीं अजून माझ्या ध्यानात येत ?”

“आहारे ! दोन अन् दोन चार नाहीं करतां येत तुला ?”

“माझे दोन ओठ, तुझे दोन मिळून—”

“असले वेडेचार करूं नकोस.” त्यानं जवळ आणलेलं तोंड चुकवून ती म्हणाली, “मी किती सीरिअस आहे या वेळीं तुला कसं कळत नाहीं?”

“मग सीरिअसली मुका घेतां येत नाहीं कीं काय ?”

“नंतर हवे तेवढे घे. आधीं माझं संकट दूर करायचं वचन दे.”

“म्हणजे तुझ्या त्या पळून गेलेल्या ललिताला शोधून आणूं म्हणतेस कीं काय ? माफ कर, डिटेक्टिव्हचा धंदा आपल्याला बापजन्मी साधायचा नाही.”

“ललिताला शोधून आणायला कशाला सांगेन मी तुला ? आतां ती आपण होऊन परत आली तरी ती मला नको आहे.”

“मग मो काय करूं?” श्रीधरच्या आश्चर्याचा पारा आणखीच चढला.

“आमच्या नाटकांत आश्विनशेटच काम तू कर.”

“मी?” श्रीधरनें भयंकर चपापून विचारलं.

“होय, तू? पंधराच दिवसापूर्वीं तुमच्या कॉलेजच्या नाटकांत हें काम तूं फार उत्तम व्हाविलं आहेस. तुझी नकल अजून पाठ असेल. नसली तर नाटकाचं हें पुस्तक घे—” तिने आपल्या पर्समधून पुस्तक काढून त्याच्या-पुढं धरलं. “इथें निवात पाठ करीत बस—”

“अग पण, हें जमायचं कसं? मी काहीं तुमच्या कॉलेजांत नाहीं. अन् याहून महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मी काहीं स्त्री नाहीं.”

“या सर्व अडचणींचा मी विचार करून ठेवला आहे. मीं कसा प्लॉट चला आहे तो नीट ऐक तरी?”

“मला वाटतं दाराला बोलट लावून घ्यावा—”

“नको!—”

“नाहीं, तूं आपला फार गुप्त बेत सांगणार आहेस, तेव्हां म्हटलं गावधागिरी घेतलेली बरी—”

“माझ्या दृष्टीनं सावधागिरी घेण्यासाठींच मी म्हणतें बोलट नको गावस.”

दोघांनाहि एकदम हंसूं आलं. त्या हंस्याच्या क्षणाचा फायदा श्रीधरनें घेतला. त्याच्या गालावर गोड चापट मारून उषा म्हणाली, “झालं एकदां समाधान?”

“समाधान नाहीं झालं, पण आतां तुझा प्लॉट लक्ष देऊन ऐकण्याची मागली, तयारी आहे. बोल—हं.”

* ललिता मोघे नाहींशी झाली हें भयंकर वृत्त कळल्याबरोबर ‘संशय-ल्लोळ’ मधल्या साऱ्या नटी डोक्याला हात लावून बसल्या होत्या. प्रयोग गाठदहा दिवसांनीं होणार असता तर आश्विनशेटचं काम करायसाठीं दुसरी खादी मुलगी उभी करतां आली असती. पण आतां तोहि उपाय राहिला नव्हता. अपरिहार्य अडचणीमुळं प्रयोग रद्द करण्यांत येत आहे—असं नाहीर करण्यावांचून गत्यंतर नव्हत. यांत विद्यार्थ्यांचा प्रचंड विजय होणार

होता. विद्यार्थिनींची नाचक्की होणार होती. पण पेंचप्रसंगच असा चमत्कारिक उद्भवला होता की नाक मुठीत धरून शरण जाण्यावांचून दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. संशयकल्लोळच्या सगळ्या नटी हुंदके देत होत्या, आणि कोंड्याळ्याच्या मधोमध बसलेल्या उषाला पुन्हा पुन्हा विचारीत होत्या, आतां कसं ग करायचं ? उषाही सचित्त मुद्रेनं बसली होती, व वरचेवर फक्त आपलं नाक रुमालांत शिकरीत होती...पण मग एकदम तिची चर्या बदलली. तिनें कांहीं वेळ समोर अंतराळांत नजर लावली, व मनाशीं कोणत तरी विचार पक्का झाल्याप्रमाणें तिनें चुटकी वाजवून म्हटलं,

“ एक युक्ति सुचली आहे मला. ”

रेवती, कृत्तिका, फाल्गुनराव, भादव्या, या सगळ्यांनीं आपले डोळ्यांना लावलेले पदर दूर करून म्हटलं, “ होय ? सांग, सांग. काय युक्ति काढतेस ? ”

“ सांगते. पण यांतलं एक अक्षर या कानाचं त्या कानाला कळत कामा नये. शपथा घ्या सगळ्याजणी. ”

सर्वांनी चटाचट बेलभंडार उचलला, व मग उषानं आपली युक्ति सांगितली.

“ माझी एक बहीण आहे दादरला— ”

“ अय्या ! सख्खी ?—कधीं बोलली नाहींस ती ?— ”

“ सख्खी नाहीं ग. चुलत—मावस अशी कांहीं तरी आहे. नक्की नात्याशीं तुम्हांला काय करायचं आहे ? बहीण आहे एवढं खरं. तिचं नांव सुमति. देखणी, धिप्पाड अशी आहे. दादरच्या वनितामंडळाच्या ‘संशय-कल्लोळ’ नाटकांत तिनें आश्विनशेटची भूमिका नुकतीच केली. अगदी बेफाम. ललिता काहींच नव्हे तिच्यापुढं. मुंबईच्या साऱ्या वर्तमानपत्रांत तिच्या स्तुतीचे कॉलम आणि फोटो तुम्ही पाहिले असतीलच कीं. ”

एकीनंदि पाहिले नव्हते, पण सगळ्याजणी म्हणाल्या, “ हो, हो, पाहिले तर. पण तिचं काय सांगतेस उषा, तूं ? ”

“ तिला तारेनं बोलवून घेतें मी. आपल्या नाटकांत ती करील काम. ”

“ पण ती येणार केव्हां. तिच्यासंकट तालमी होणार केव्हां आणखी— ? ”

“ तालमी नको अन् कांहीं नको. ती या भूमिकेत मुरलेली आहे. अन् त्यांतून एखाद दुसरी चूक झाली तर झाली. आपलं नाटक होतंय, अब्रू राहते, आणखी आपलं नाटक बंद पाडूं पाहणाऱ्या माकडांचे दांत पाडतां येताहेत ही मुख्य गोष्ट. ”

“ पण प्रिन्सिपल म्हणतील बाहेरची मुलगी आणून नाटक केलं—” नाटकांतल्या रेवतीनं शंका काढली.

“ अहा, ग वेंधळाबाई ! ” उषा हात ओवाळून म्हणाली, “ एवढं हि समजत नाही. प्रिन्सिपलना कांहीं सांगायचंच नाही. गुप्ततेच्या आणाभाका आपण घेतल्या त्याचा अर्थ काय मग ? आपण फक्त एवढंच सगळ्यांना सांगायचं, आमचा प्रयोग ठरल्याप्रमाणं होणार; ललितेचं काम आमच्या-पैकीच एकीला दिलं आहे आम्ही. प्रिन्सिपलना काय पत्ता लागणार आहे आश्विनशेट झालेली नवी मुलगी कॉलेजांतली आहे की नाही ? त्यांना काय साऱ्या मुलींचे चेहेरे तोंडपाठ आहेत ? ”

“ छे छे ! तशांतले नाहीत हो आपले प्रिन्सिपल. ”

“ झालं तर ! ” उषा म्हणाली, “ आपला बेत व्यवस्थित पार पडतो बघा. तालमी नकोत. कांहीं नको. तुम्ही आपापल्या नकला अगदी चक्क तयार ठेवा म्हणजे झालं. कुसुम, तूं रंगपटांतली व्यवस्था ठेव. शांते, माले, कपडेपट, सैटिंग, पडदे या साऱ्या गोष्टी तुम्ही बघायच्या आहेत, ध्यानांत ठेवा. मी जागेवर नसलं तर गडबडून जाऊं नका. कांहीं अड्डं देऊं नका. साडेनवाला पडदा वर गेला पाहिजे. मी बरोबर नऊ वाजतां आमच्या सुमतांला घेऊन हजर होतं. ठरलं ना सारं ? ”

“ अग, पण तुझी बहीण आली पाहिजे ना ? ” एकीनं शंका काढली.

“ येईल. आत्तां पोस्टांत जाऊन तार करतं तिला. ” उषा म्हणाली.

“ मी येऊं का तुझ्याबरोबर ? ”

“ खुळी तर नव्हेस तूं ? पोस्टांत जायला सोबत लागते होय मला ? ”

* उषा श्रीधरला म्हणाली, “ आमच्या बैठकीतनं सटकलं, पोस्टांत गेलं, आणि तार केली ! ”

“माझ्या बहिणीला.”

“मग आली का ती?”

“आली तर! माझी लाडकी बहीण!” उषानं त्याचीं झुलपं कुस्करलीं.

“उषा!” श्रीधर तिच्या हात पकडून म्हणाला, “ही तुझी लाडीगोडी कांहीं उपयोगाची नाही. सुमतीचं सोंग घ्यायला मी कधी तयार होणार नाही. स्त्रीपार्ट करू होय तुझ्या नाटकाच्या सोयीसाठी? मोठी शहाणी आहेस!”

“अरे, पण स्त्रीपार्ट करायला मी सांगतं आहे काय तुला? आश्विनशेटचं काम कर म्हणते आहे. फक्त इथून हॉटेलांनुन थिएटरच्या रंगपटांत पोचेल्यात आणखी नाटक आटपल्यावर परत येतांना मुलीचं सोंग घ्यायचं.”

“शाबास! म्हणजे मला खरं नाटक कराव लागणार तें रंगभूमीवर नव्हे, तर जातायेतानाच! हें नाही जमायचं आपल्याला. कोणी माझं खोट सोंग ओळखलं म्हणजे?”

“अरे, त्या घाईत कोण ओळखतय? अन् शिवाय मी असेन ना सारखी तुझ्याबरोबर एखाद्या शरीरक्षकासारखी!”

“पण हे जमायचं नाही आपल्याला. साफ सांगतो.”

“प्लीज, प्लीज, श्रीधर, अस करू नकोस.”

“असं नको तर कस करू? नाटकाच्या प्रयोगाच्या सोयीसाठी अवश्य ते फेरफार करण्याचा हक्क आजपर्यंत नाटकवाले गाजवीत आले. पण तुम्हां विद्यार्थिनीच्या सोयीसाठी मला साडीचोळी नेसवायचा तुझा हा मनसुबा अजबच म्हटला पाहिजे. बस कर! हें व्हायचं नाही माझ्या हातून. मी रात्रीच्या गाडीनं परत जाणार.”

“ठीक आहे, जा; पण एक मेहेरबानी कर. जाण्यापूर्वी मला विष दे प्यायला अन् मग जा. कारण रविवारचं आमचं नाटक जर झालं नाही, तर माझी जी छीथू होईल ती मला सहन व्हायची नाही. त्या विटंबनेपेक्षां मरण पत्करलं. माझा जीव घे, अन् जा. मला वाटलं होतं तुझं माझ्यावर प्रेम आहे—” उषा एकदम ढसढसां रडू लागली, आणि तिनं आपलं तोंड दोन्ही हातांनी झांकून घेतलं.

“उषा!” तिचे हात ओढून आपल्या हातांत घेत श्रीधर म्हणाला,
“उषा! तू वेडी का?”

आपले हात सोडवीत मान खाली घालून रडत रडत उषा म्हणाली,
“होय रे बाबा, मी वेडी आहे. अगदीं मूर्ख आहे. गाढव आहे. मला
विष देऊन मारून टाक—”

“चल!” तिचे हात एका हातांत घट्ट पकडून ठेवून दुसऱ्या हाताने
तिची हनुवटी वर करीत तो म्हणाला, “असं अभद्र बोलू देणार नाही
मी तुला.”

ती हुंदके देत म्हणाली, “अभद्र बोललें नाही तरी घडायचं थोडंच
राहणार आहे! तूं माझं म्हणणं मान्य केल नाहीस तर जीवच देईन मी!”

“अन् मान्य केल तर?”

“पुन्हा म्हण—” ती अर्धवट हंस्ली.

“मान्य केलं तर?”

तिचं हसणं एकदम फुटलं. त्याला झटकन् मिठी मारून ती म्हणाली,
“माझा जीव ओवाळून टाकीन तुझ्यावरून! शप्पथ!”

त्यानं तिचा मुका घेतला.

ती हलकेच म्हणाली, “आतां तुला हवे तेवढे घे!”

“माझी लाडकी—”

“पण आमचं नाटक अगदीं झक्क रंगलं पाहिजे हं.”

“त्याची फिकीर नको करूस ग.”

“आमच्या कॉलेजचीं पोर महा टारगट आहेत.”

“असू देत. पहिल्याच पदाला वन्समोअरची टाळी घेतों कीं नाही
बघ —”

* श्रीधरचा हा आत्मविश्वास कांहीं खोटा ठरला नाही.

मुलींचं ‘संशयकल्लोळ रद्द’ झालं नाही हें पाहून निदान त्या नाटकाचा
बोऱ्या झालेला तरी पाहावा आणि आपोआप होत नसेल तर आपल्या प्रय-
त्नांनीं करावा म्हणून विद्यार्थ्यांचीं चारसहा लहान टोळकीं ठिकठिकाणीं
मोर्चे बांधून थिएटरांत बसलीं होती. त्यांनीं हशहूश, टाळ्या, शिट्या,

स्टॅपिंग इत्यादींचे प्रयोग सुरुवातीपासून करून पाहिले. शिकवून पाहिलं, खोकून पाहिलं. फाल्गुनरावनं प्रवेश करून “अरे दोंग्या” असं साधूवर खेकसून “शिणवुं नको कंठ असा” हें पद सुरू केल्याबरोबर “वा चंपू-ताई!” असं त्या मुलीच्या नांवांनं ओरडून हंशा पिकविला. भादव्या स्टेजवर आल्याबरोबर “पुंडलीकवरदा हारिविठऽल” केलं. यण एक तर मुलींनीं धीर न सोडता काम चालू ठेवलं, आणि प्रिन्सिपल, प्रोफेसर, प्रतिष्ठित पाहुणे यांच्या उपस्थितीच्या दबदब्यामुळं एकंदर समाज उच्चृखळ झाला नाहीं. दंग्याची, हंशाची लाट उठली तरी अर्ध्यापाऊण मिनिटांत विरून जात होती. आश्विनशेटचं प्रवेश केल्याबरोबरचं स्वगत भाषण लांबट असूनही अगदी ठसक्यात झालं तेव्हां एक विद्यार्थिनी इतकं सुंदर काम करीत असलेली पाहून दंगा करावयासाठीं आलेले टारगट विद्यार्थी आश्चर्यानं, आणि बाकीचे प्रेक्षक कौतुकानं ऐकत राहिले. स्वगतानंतरच्या पदाचा पहिला चरण “सुकांत चंद्रानना पातली” असा कांहीं श्लोकांत सुरू झाला, कीं सारं थिएटर एकदम शांत झालं. आणि अखेर अशी कांहीं स्वच्छ दाणेदार तान लखलखून पद थावलं, कीं सान्या प्रेक्षकातून कडकड कडकड अशी एकच टाळी उठली.

मग नाटकाला जो रंग भरला तो सारखा वाढतच गेला. पांचवा अंक सुरू होण्याच्या अगोदर प्रिन्सिपलनीं स्टेजवर जाऊन भाषण केलं. अभिनयकौशल्याबद्दल आणि गायनकौशल्याबद्दलचीं बक्षिसं जाहीर केलीं व दिलीं. आश्विनशेटच्या छातीवर सोन्याचं पदक लावल्यावर ते म्हणाले, “या मुलीवर बक्षिसांचा पाऊस पडला हें अगदीं योग्य झालं. आजच्या नाटकाचा हा प्रयोग आपल्या सर्वांच्या स्मरणांत दीर्घकाळ राहील या गोष्टीचं सर्वांत मोठं श्रेय हिच्याकडे आहे. मराठी रंगभूमीला पुन्हां वैभव प्राप्त करून देण्याचं सामर्थ्य ज्यांच्या अंगीं आहे असे नट अन् अशा नटी कुठं आहेत म्हणून प्रश्न विचारणाऱ्यांना मी सांगतो अशी एक आहे, ही पाहा! अन् मला फार अभिमान वाटतो कीं ही मुलगी माझ्या कॉलेजांतली आहे!” या वाक्यावर टाळ्याचा मोठा कडकडाट झाला, व तो विरेपर्यंत प्रिन्सिपल हंसत उभे राहिले. मग ते पुढें म्हणाले, “या मुलीचे आई वडील इथं हजर अस-

तील असं वाटतं. त्यांना माझं सांगणं आहे, की त्यांनी आपल्या मुलीच्या अंगातील असामान्य गुणाचं कौतुक केलं पाहिजे, त्याची वाढ होईल यासाठी झटलं पाहिजे. या मुलीवर केवळ त्यांचा हक्क नाही. मराठी रंग-भूमीचा आहे. ही मुलगी म्हणजे लाखों मराठी रसिकाचं आशास्थान आहे...” त्यांनी आश्विनशेटच्या गालावर प्रेमानं थोपटल्यासारखं केलं आणि टाळ्यांच्या प्रचंड गजरांत आपलं भाषण संपविलं.

* दुसऱ्या दिवशीं मुंबईस परत जाणाऱ्या श्रीधरला गाडीत बसून खिडकी-बाहेर पाहतां पाहतां प्रिन्सिपलचं हें भाषण तर मधून मधून आठवत होतंच अन् हंसूं येत होतंच, परंतु त्याचं मन मुद्दाम सतत ज्या आठवणींशीं खेळत होतं, त्या निराळ्याच होत्या...मोटारीतून उतरून उषाबरोबर घाई-घाईनं तो रंगपटांत शिरतांच “ उषाची बहीण आली ! ” अशी अनेक गोड आवाजांची किलबिल त्याला ऐकूं आली होती. आणि दुसऱ्याच क्षणीं मेक-अप करतां करतां धांवत आलेल्या पात्रांचा त्याच्याभोवतीं गराडा पडला होता. “ ही आमची सुमति ” म्हणून उषान ओळख करून देतांच साऱ्या मुलींनीं त्याचे हात हातांत घेतले होते. इतके मऊ लुसलुशीत हात एकदम धरण्याचं भाग्य पुरुषाच्या वांट्याला क्वाचित्च येत असेल असं त्याच्या मनांत आलं होतं. “ अग, तारा कुठं आहे ? बोलाव तिला ! ” उषा एका मुलीला म्हणाली होती. ती मुलगी धांवली होती, व रेवतीच्या वेष्टांतल्या ताराला घेऊन आली होती. उषा म्हणाली होती, “ तारे ! हे तुझे आश्विन-शेट ! संभाळ ! ” साऱ्या मुली हंसल्या होत्या. “ ही तुझी रेवती ! ” असं त्याच्याकडे वळून उषा म्हणाली तेव्हा नाटकी अभिनय करून तो ताराला म्हणाला होता, “ रुमझुम ! रुमझुम ओहो, यावं यावं तृषितचातक मेघमाले ! यावं ! ” त्यानं नाटकातलंच वाक्य म्हटलेलं ऐकून आणखी मोठा हंशा पिकला होता. ताराचा हात त्यानं खूपच वेळ धरून ठेवला होता. मेकअपमुळं ती भलतीच सुंदर दिसत होती. “ सुमति, चल. मेकअपला उशीर होतो. तुझ्यासाठीं स्पेशल धाकटी खोली ठेवली आहे. ” असं म्हणून, उषानं त्याला ओढलं तेव्हां ताराचा हात सोडणं त्याच्या जिवावर आलं होतं...पण त्या क्षणीं अपुरी

राहिलेली त्याची इच्छा नंतर तारानं आपण होऊन पूर्ण केली होती. “धन्य आनंददिन” हें पद म्हणून तो विंगमध्ये आला तेव्हां त्याची वाट पाहतच जणुं तारा उभी होती. त्याचे दोन्ही हात नुसते धरूनच नव्हे तर अगदीं प्रेमभरानं कुस्करून ती त्याला म्हणाली, “तुमचं किती अभिनंदन करूं? आणखी मी तुमचे स्पेशल आभार मानायला हवेत, कशाबद्दल सांगूं? तुमच्यामुळं मला विलक्षण उत्साह चढतो आहे.” तो म्हणाला होता, “थंयू!” नंतर दुसऱ्या अंकाच्या अखेरचा प्रवेश अधिक रंगला होता, आणि तिसऱ्या अंकाच्या शेवटी भाडणाच्या प्रवेशाच्या वेळीं तर त्याच्या व तिच्या खटकेबाज संवादाला टाळी पडली होती; आणि पडदा पडल्याबरोबर तिनं धांवत येऊन त्याला जवळ जवळ मिठीच मारून म्हटलं होतं, “सुमति, कमाल केलीस तू! तुला कुठं ठेवूं आणि कुठं नको असं झालंय मला!” यानंतर प्रवेशापूर्वी विंगमध्ये त्याच्याजवळ उभं राहण्याची एकही संधि तिनं वाया दवडली नव्हती, आणि प्रत्येक वेळीं त्याच्याशी गुळगुळ गोष्टी केल्या होत्या.

“उषा, म्हणते तूं उद्या सकाळच्या गाडीनं जाणार. खरं?”

“हं, जायलाच पाहिजे.” तो म्हणाला होता.

“असं काय? दोन दिवस राहा कीं. बोलूं वसूं. रहा ना?”

“राहतां येणार नाहीं. माफ कर.”

“तुझी फार ओळख करून घ्यावीस वाटतं—”

“मुंबईला ये की.”

“येणारच आहे मी पुढच्या महिन्यांत.” तिनं सांगितलं.

“होय?”

“पण तंवर माझी आठवण राहील ना तुला?”

“माझी राहील का तुला?—बोलून चालून नायकिणीची मुलगी तूं?”

तें ऐकून ती इतक्या मोठ्यांदा हंसली होती कीं तिच्या तोंडावर हात ठेवून त्याला म्हणावं लागलं होतं “अग अग! बाहेर ऐकूं जाईल ना?”

नंतर पुन्हां एकदां विंगमध्ये ती त्याला खेदून उभी राहिली व म्हणाली “मी मुंबईला येणार हं!”

“ये ना.”

“तू कुठं राहतेस? दादरला कुठेस?

त्यानं आपला पत्ता सांगितला होता.

“होय? म्हणजे मी जिथं इतरणार त्याच्याजवळच की?”

नाटकाचा प्रयोग आटपल्यावर तो उषाबरोबर जायला निघाला तेव्हां साऱ्या मुलींनी त्याच्याभोंवतीं गर्दी केली होती व बायबाय गुडबायचा मंजुळ चिचिवाट करीत त्याच्या हातात हात दिले होते. आणि तारानं तर पटकन त्याचा मुका घेऊन म्हटलं होतं, “मुंबईस येणार हं मी.”

तें पाहून उषा चागलीच रुसली होती. वाटेनं मोटरांत ती अगदी गप्प राहिली होती, आणि हॉटेलवर पोचल्यावर तिन त्याला म्हटलं होतं,

“ताराचं अन् तुझं फारच जमलेलं दिसतंय. मी पाहात होतें सारं बर का? पाघळला आहेस वाटतं तूं? गुलुगुलु सारखं बोलत होतास तिला जवळ घेऊन?”

“जवळ घेऊन? मी तिला जवळ घेत होतो होय? तीच येत होती—”

“पण तू कां तिला येऊं देत होतास?” उषानं विचारलं होतं.

स्त्रियांच्या मत्सराग्नीचा चटक्या त्याला प्रथमच बसत होता. त्यानं चिडलेल्या स्वरांत उत्तर दिलं होतं, “मग मी काय तिला सांगूं होय, बाई, मी सुमति नाहीं, श्रीधर आहे!—”

या प्रश्नानं निरुत्तर झालेली उषा मग अर्धवट स्वतःशीं पुटपुटली होती,

“शेवटीं तिनं तुझा मुका घेतला—सरळ माझ्या देखत घेतला. तेव्हां असं वाटलं होतं कीं तिच्या एक तोंडांत भडकवावी. अन् एक तुझ्याहि!”

“माझ्याहि? ती कशाबद्दल?”

“तूं तिला मुका घेऊं दिलास म्हणून. अरे, मी तुझ्याशेजारी बसलें होतें त्याची तरी कांहीं लाज ठेवायचीस!”

“अग, पण त्या वेळीं मी तुझी बहीण सुमति होतो!” असं म्हणून तो मोठ्यांदा हंसला होता.

पण उषा हंसली नव्हती. ती म्हणाली होती, “ ताराच्या मेकअपमुळं तूं भाळला असशील, पण खरोखर ती अशी देखणी नाही, बरं का ? काळी-मिट्ट, नकटी, मिचक्या डोळ्याची, लुकडी आहे. ध्यानांत ठेव. ”

तें वर्णन ऐकून श्रीधरला भयंकर हंसूं लोटलं होतं. ओकारी दिल्याप्रमाणं तो म्हणाला होता, “ या SS ! ”

“ मला फसवण्यासाठी खोटी ओकारी देऊं नकोस. तूं मनातून पागल झाला आहेस हें मी ओळखलं आहे. अन् मी इतकं वर्णन केलं तरी तारा तुला भेटली कीं तू पाघळशील हेंहि मी ओळखून आहे. पुरुष तेवढे सारे शेणखाऊ ! ”

“ केव्हां अनुभव घेतलास ? ”

“ घेतला नाही. पण तूं देशील कीं काय अशी भीति वाटते. ”

“ चल ! ”

तिनं एकदम त्याचे हात धरले होते आणि रडव्या स्वरांत विचारलं होतं “ श्रीधर, माझं तुझ्यावर फार प्रेम आहे तुला माहित आहे ना ? ”

त्यानं तिचं मस्तक कुरवाळलं होतं.

ती म्हणाली होती, “ माझा गळा कापूं नकोस कधी ! ”

त्यानं तिचे पटापट मुके घेतले तेव्हां तिच्या आसवांच्या धारा थाबल्या होत्या.

* या आठवणी श्रीधरच्या मनात उलसुलट दिशानीं सुटलेल्या वाऱ्यां-प्रमाणं घोटाळत होत्या, एकमेकींशीं झटापट करीत होत्या, त्याचं अंतःकरण द्विधा करीत होत्या. रेवतीच्या वेषांतली तारा पुनःपुन्हां त्याच्या कल्पना-चक्रं पुढं उभी रहात होती, त्याचा मुका घेऊन त्याला सांगत होती, “ मी मुंबईला येणार ह ! ” तिसऱ्या अंकाच्या तिसऱ्या प्रवेशांत रेवती त्याला म्हणत होती,

“ दृष्टि बिचारी माझ्याकडे धाव घेते, तिला बलात्कारानं दुसरीकडे वळविण्यात काय अर्थ आहे ? ”

आश्विनशेट पुटपुटत होता, “ हो, दृष्टि धांव घेते तर ! फोडून टाकीन, अशी सैराचैरा धावू लागली तर ! ”

“मला ऐकू येण्यासारखं मुद्दाम पुटपुटायचं त्यापेक्षां उघड बोललेलं काय वाईट!— हें मी झाडावरच्या पोपटाला बोलतें हो ! नाही तर इथं कुणी आपल्याकडेच ओढून घेईल.”

“लागली मायाजाळ पसरायला. पण हा पोपट असला तसला नव्हे. असलीं दहावीत जाळीं घेऊन उडून जाणारा हा पोपट आहे ! !”

“मग कां घोटाळतो इथं ?” असं विचारतांना तारानं फार लाडकं हास्य केलं होतं, पण टाळीच्या कडकडाटांत तें विरून गेलं होतं.

तितक्यांत उषाची मूर्ति त्याच्या डोळ्यांना स्पष्ट दिसू लागे व तिचे शब्द त्याला ऐकू येत, “काळीमिट्ट, नकटी, मिचक्या डोळ्याची, लुकडी...” आणि त्याला मनस्वी हंसू लोटे.

तारा खरोखरीच अशी कुरूप असेल ? छे !

मेकअपनं केलेली खुलावट वजा केली तरी तारा देखणी असलीच पाहिजे. ती कृश होती. पण अंगानं सडपातळ स्त्री त्याला मनापासून आवडत असे. तिचं नाक किंचित् अपरं होतं. पण नाकाची अशी ठेवण बुद्धिमत्तेची निदर्शक असते असं त्यानं एका पुस्तकांत वाचलं होतं. तिचे डोळे तर गहिरे होते. आणि केस ! ओः ! ते मनसोक्त कुस्करावेत अशी तिच्याकडे बघताना दर वेळीं त्याला भयकर इच्छा झाली होती. किंबहुना त्यानं मनाशी ठरविलं होतं कीं तारा मुंबईला येऊन भेटली, आणि थोड्याशा एकांतात सांपडली कीं तिचे ते काळे भोर केस...

त्याला मनस्वी इच्छा झाली कीं हें सौख्य एकदां मनसोक्त घ्यावं...पण तितक्यांत उषाचा उद्गार त्याला आठवला,

“पुरुष तेवढे सारे शेणखाऊ !”

“माझा गळा कापूं नकोस कधी !” त्याच्या डोळ्यांपुढं उभी राहिलेली उषा म्हणाली.

त्यानं मान झटकली, खिशातून एक रेशमी छोटा बायकी रुमाल आणि घडी केलेला कागद काढला, आणि दोन्ही चुरगळून खिडकीवाटे फेंकून दिले...काल रात्री पांचवा अंक सुरू होण्याच्या आधी तो विंगमध्ये उभा

असतांना एकदम त्याच्याजवळ येऊन आधीं रुमाल व मग कागदाची घडी त्याच्या हातीं देत तारा हंसत कुजबुजली होती, “माझी आठवण राहावी म्हणून माझा रुमाल ! अन् माझा मुंबईचा पत्ता लक्षांत रहावा म्हणून हा कागद !”...त्यानं खिडकीतून वांकून पाहिलं. वाऱ्याच्या झपाट्यामुळं कागद व रुमाल दोन्ही खिडकीवाटे पलीकडच्या डब्यांत शिरले...

कोणाच्या मांडीवर ते जाऊन पडले असतील कोण जाणे या विचारानं तो खूप मोठ्यांदा हंसला ! आपण आगगाडींत आहोंत याचं भान त्याला राहिलं नाही !

जावई पकडण्याचा सांपळा

:

२

ऐन विशीच्या आसपास पोरी आल्या की त्याच्या अंगात कोणतं दिव्य रसायन खेळायला लागतं कोण जाणे, पण काही एका अवर्णनीय कांतीनं त्या तळपू लागतात एवढं खास. त्यांच्या अवयवांत गोलपणा येतो, त्यांच्या नाजुक नजरेतून सुटणारे बाण तीक्ष्ण होतात, भुकुटीचा खेळ चंचल होतो, गर्तीत डौल दिसू लागतो. या किमयेच्या मुलाम्यानं कुरूप पोरी देखील आकर्षक भासू लागतात. मग बाबीसारखी मूळची देखणी मुलगी विलक्षण मोहक दिसू लागली तर नवल काय ?

पण वयांत आलेल्या मुलींचं बहरू लागलेलं रूप पाहून रस्त्यात घोटाळणाऱ्या तरुणांना व वृद्धांना डोळ्यांचं पारणं फिटल्यासारखं वांटून आनंद व्हावा हा जसा निसर्गाचा एक न्याय, तसाच दुसराही आहे. तो हा की उपवर मुलींचे आई-बाप आणि विशेषतः त्यांच्या आया चित्तेनं झुरू लागतात. आपली सोन्यासारखी मुलगी भलत्या माणसाच्या नादीं न लागतां कोणातरी चांगल्या पुरुषाची बायको म्हणून संसाराला लागलेली पाहिली म्हणजे सुटलों असं या प्रेमळ आयांना साहजिक वाटू लागतं. आपली मुलगी ज्या तरुणांबरोबर हिंडते त्यांतले वाढ्यात कोण, चंगीभंगी कोण, मतलबी कोण आणि साधे सरळ सभ्य कोण याची तपासणी त्या करू लागतात; आणि आपण ज्याला मानानं सर्वात चांगला ठरवू त्याचंच घोडं 'विन' यावं यासाठी त्या खटपटी करू लागतात. मुली आपल्या मनानं जोडीदार शोधीत असतात, आयांचा जावईशोध चालू असतो.

पुष्कळदां अमुक, एक तरुण आपल्याला जांवई म्हणून मिळाला पाहिजे असा त्याच्या मनाचा निर्णय झालेला असतो आणि त्या तरुणाचं आणि आपल्या मुलीचं मेलकूट कमी होत चाललेलं आहे अशी त्यांना शंका आली तर त्या चिंतातुर होऊन स्वस्थ न बसतां तें मेलकूट पुन्हा दृढ करणं आपलं कर्तव्य आहे अशा उदात्त भावनेनं खटपटी लटपटी सुरू करतात.

बाबीच्या मातोश्री जानकीकाकू या गोष्टीत प्रवेश करीत आहेत त्या अशाच चिंतातुर मनःस्थितीत, आणि आपल्या बाबीचं आणि नागेशचं फिस्कटत चाललेलं सूत पुन्हा नटि जमविण्यासाठी काय युक्ति करावी याचा मनाशीं विचार करीत. त्यांचा हेतु उदात्त आहे हें लक्षांत घेऊन वाचकांनीं त्यांच्या बोलण्याचालण्याकडे सहानुभूतीनं पहावं अशी विनंति आहे. त्या माझघरांत शिवण करीत बसल्या आहेत. पण त्यांचं लक्ष कामाकडे नीटस नाहीं. चार सहा दिवसांपूर्वी त्यांच्यात व बाबींत जो छोट्यासा संवाद झाला त्यांची आठवण त्यांना सारखी होत आहे.

“ बाबी ! ” त्या लेकीला म्हणाल्या होत्या,

“ तुझ्यांशीं काहीं बोलायचंय मला. ”

“ बोल कीं — ” बाबी आरशापुढें केंस विंचरीत म्हणाली होती.

“ कशाबद्दल ”

“ नागेशबद्दल. ”

“ त्याच्याबद्दल काय ? ”

“ पूर्वीइतका हल्लीं येत नाहीं तो तुझ्याकडे — ”

“ हं. नसेल येत. ”

“ कां ? ”

“ त्याची लहर. तूं कशाला त्याच्याबद्दल फिकीर करतेस ? ” असं म्हणून बाबी केंस विंचरीत निघून गेली होती.

या संवादाची आठवण जानकीकाकू मनाशीं करीत आहेत. मधलं दालन टाकून जिन्यानं वर गेलं कीं माडीवर जी छोटी खोली आहे तिकडून बाबीची चाहूल त्यांना ऐकू येत आहे. ती कुठेंतरी बाहेर जाण्याच्या तथा-

रीला लागलेली असावी असा, कपाटाची व टेबलाच्या खणाची उघडझांक ऐकून, जानकीकाकूंनी तर्क केलेला आहे.

“ बाबी ! बावी ५५ ! ”

“ ओ ! ”

“ कुठे बाहेर जाणार आहेस की काय ? ”

“ होय आई. तुला सांगायचं विसरलेच. ”

“ एकटीच कां जाणार आहेस ? ”

“ नाही. ”

“ मग कोणाबरोबर ? ”

“ आई, नागेश आला तर त्याला बसायला सांगशील ? ”

“ म्हणजे त्याच्याबरोबर कां जाणार आहेस ? ”

“ हं— ”

जानकीकाकूंना एकदम हर्ष झाला. बाबीकडे येईनासा झालेला नागेश आज तिला बाहेर घेऊन जाणार होता तर ! मेटकूट कांहीं अगदींच बिनसलं नव्हतं म्हणायचं ! तथापि त्यांच्या मनांत आलं. नागेश आज आपल्याकडे येतच आहे तर पुन्हां तो बाबीच्या हातांतून सुटणार नाही या साठी आपण जरा हालचाल केली पाहिजे. या तरुण अल्लड पोरींना आपल्या हिताची कायम व्यवस्था कशी करावी तें समजत नाही. ती त्यांच्या आयांनाच करणं भाग आहे... जानकीबाईंनी मनांशीं ठरविलं की आतां नागेश आला म्हणजे त्याच्याशीं चार शब्द बोलायचा धीर करायचाच. खुंटा हलवून बळकट केलाच पाहिजे...

तितक्यांत नागेश दाराशीं आलेला त्यांना दिसला. हातांतलं काम टाकून त्या बाहेर गेल्या व हंसत म्हणाल्या, “ या नागेशराव, आतांशीं तुमची भेट म्हणजे अगदीं उंबराचं फूल झालंय ? ”

नागेश बसला व म्हणाला, “ हं ५ ! ”

“ आताशा फार कामांत असतां की काय ? ”

वर पाहण्याऐवजीं खालीं सतरंजीच्या एका भोकाकडे पहात नागेश म्हणाला, “ हं ५ ! ”

“पैसा सांठविण्याच्या विचारांत आहां असं दिसतं. असाल तर ती चांगलीच गोष्ट आहे, आमचे ‘हे’ लग्ना-आधीं असंच फार काम करीत असत. म्हणत, जबाबदारी ध्यायची आहे ना डोक्यावर? पैसा सांठविला पाहिजे. लग्न म्हणजे चेष्टा नव्हे.”

नागेशनं पुन्हा केलं, “हं !”

“पण नागेशराव माणसानं अगदीं चौवीस तास काम करणंही बरं नाही बरं का. थोडा विसावा घेतला पाहिजे तुम्ही.”

“घेतों कीं. रगड घेतों” नागेशन सिगारेट शिलगावली.

“पण बाहेर फारसे जात नाही वाटत तुम्ही?”

“खरं सागूं तुम्हांला?” नागेश म्हणाला, “इकडे तिकडे हिडायची पत्न्याला आवड नाही. घरीं आरामशीर बसाव, आणि गाण ऐकाव यांत ला अधिक मौज वाटते.”

जानकीबाईंनीं आश्चर्याने विचारलं, “घरीं गाणं?”

“म्हणजे रेडिओवर हो.”

“असं अस. मला माहीत नव्हतं तुम्हांला रेडिओवरचं गाणं ऐकण्याचा हतका नाद आहे.”

“फिल्मी गाणं नाही आवडत हं आपल्याला. शास्त्रीय संगीत ऐकत असतो मी.”

“कांहीं वाईट नाही. परंतु खोलींत एकटं बसून कंटाळा नाही येत?”

“एकटा नाही बसत.”

“म्हणजेऽकोणी बरोबर असतं कीं काय?”

“तर रेडिओ कांहीं माझ्या खोलींत नाही. ज्यांच्या घरांत माझी भाड्याची खोली आहे त्या चंद्राबाईंचा रेडिओ आहे. चांगलं मॉडेल आहे. गाणं कसं स्वच्छ ऐकू येतं. आम्ही दोघं ऐकत बसतो.”

“तुम्ही आणि चंद्राबाई?”

नागेशनं सिगारेटची राख झाडण्यासाठीं चुटकी वाजवली आणि म्हटलं, “चंद्राबाईंना एक मुलगी आहे. तिचं नांव घारी. तिलाही शास्त्रीय संगीताचा षोक आहे. आम्हीं दोघं—”

हे ऐकतांच जानकीकाकू एकदम स्तंभित झाल्याप्रमाणे उभ्या राहिल्या. त्यांचे ताणलेले डोळे नागेशकडे लागलेले होते, परंतु त्या स्वगत भाषण करित होत्या. “अस्सं काय ? हा नागेश आताशा बाबीकडे येईनासा झाला. त्याच्या बुडाशी, एक भानगड आहे तर ? ही चंद्राबाई की फंद्राबाई मोठी डांबिस बाई असली पाहिजे. आपल्या पोरीच्या मागे नागेश लागावा म्हणून व्यूह रचलेला दिसतो. बरीच आहे की भवानी. तिची घारी का खारी कोण आहे ती आमच्या बाबीच्या मानानं दिसायला अगदींच भुकड असली पाहिजे. म्हणूनच तें ध्यान बरोबर घेऊन हिंडाय फिरायला कुणाही तरुणाला हौस वाटणार नाही, तेव्हा नागेशानं तिच्याबरोबर घरांतच बसून रहावं अशा धोरणानं या लबाड चंद्राबाईनं रेडिओ आणून बसविलेला असला पाहिजे आपल्या घरांत. रेडिओ नव्हे तो, जांवेई पकडायचा सापळाच म्हटला पाहिजे...”

मनाशी असे विचार करित जानकीबाई गप्प राहिल्या. त्या एकीकडे नागेशला न्याहाळून पहात होत्या, दुसरीकडे त्यांचं मन त्यांना म्हणत होतं, आपल्या बाबीच्या हातची ही शिकार निसटणार. त्यांना असंही वाटलं की नागेशबद्दलचा सामना बाबी आणि घारी या दोन पोरीमध्ये नाही, आपण आणि चंद्राबाई यांमधला सामना आहे हा. नागेशचं घारीशी लग्न झालं तर त्यांत पराभव बाबीचा नव्हे इतका आपला होणार आहे. छे छे, असा पराभव आपण पत्करणार काय ? चंद्राबाईवर मात करतां येणार नाही आपल्याला !...

त्यांच्या मनांत एकदम एक कल्पना आली, व त्या नागेशला म्हणाल्या, “खरंच नागेशराव, तुम्हांला एक बातमी सांगायची राहिली. आम्ही एक नवा कोरा सुंदर रेडिओ विकत घेणार आहोत—”

नागेश एकदम उद्गारला, “आं ? खरं म्हणतां ? नवा रेडिओ घेणार आहांत ? छान छान !”

जानकीबाई कांही उत्तर देणार तोंच बेबी आपला थाटमाट पुरा करून पुढच्या खोलीच्या दाराशी येऊन पोंहचली. आंत पाऊल टाकता टाकतां

तिनं आईला विचारलं, “ आं ! नव्या रेडिओची ही काय भानगड आहे ! ”

तिच्या दृष्टीला दृष्टि देऊन जानकीबाई म्हणाल्या; “ तूं ऐकलंस होय ! तुला चकित करणार होतें मी. बरेच दिवसापासून मी मनाशी योजलं आहे की आपल्या घरांत एक सुंदर रेडिओ पाहिजे. पण या ना त्या कारणानं राहिलंच. आतां मात मी ठरविलं आहे रेडिओ आणायचाच. अगदीं उद्यांच्या उद्या खरेदी करून आणणार मी. रेडिओचा दुकानदार तो वसंतराव माझ्यामागे कितीक दिवस लागलाच आहे नाहीतरी—”

“ हो हो, आण रेडिओ आई—” बाबी म्हणाली, “ तुझा आणि बाबांचा वेळ तरी जाईल रेडिओ ऐकण्यांत. ”

जानकीबाई शटकन म्हणाल्या, “ वा ग वा ! रेडिओ काय आम्हा दोघां-सार्ठी आणणार आहें मी ! आम्ही दोघं कधीकधी ऐकूं. पण खरं म्हणजे रेडिओ ऐकत तूं बसायला हवंस आणखी हे नागेशराव देखील येत जातील. तुम्हां दोघांना मिळून मनमुराद गाणं ऐकायला सांपडेल. बाहेर जायची भग-भग नकोच. ”

पण बाबीला त्यांचं हें म्हणणं पटलं नाही. भुवयांत आंठी घालून ती म्हणाली, “ मला बाई घरांत कोंडून बसण्यापेक्षा बाहेर हिंडणं फिरणंच जास्त आवडतं. ” ती नागेशकडे वळली आणि म्हणाली, “ आज आपण कुठं जाऊं या, ऊठ, ऊठ, आधीच उशीर झाला आहे सिनेमाला जायचं म्हटलं तर ”

“ उशीर काय मीं केला होय ? ” उठतां उठतां नागेश म्हणाला.

तीं दोघं बाहेर पडलीं तेव्हां जानकीबाई कांहीं वेळ त्यांच्याकडे पहात उभ्या राहिल्या. त्यांच्या मनात आलं, दोघाचा जोडा किती उत्तम शोभतो आहे ! बाबीच्या मानानं नागेश जरा सडपातळ आहे, अन् त्याच्या डोक्याला इतक्यांतच टक्कल पडूं लागलेलं आहे हें खरं, पण या गोष्टी काय महत्त्वाच्या आहेत ? त्याला चागल्या पगाराची कायमची नोकरी आहे. असे नोकरी-वाले नवरे हल्लीं मिळताहेत कुठे ? जो तरुण पद्दावा तो उनाड आणि बेकार. असले जांवई घेऊन करायचे आहेत काय ? खट्ट झालं की पोरीला माहेरी

पाठवतील. नागेश सारखा शांत स्वभावाचा नोकरीवाला तरुण एकदां हातचा सुटला तर दुसरा मिळायचा नाही. परंतु आमच्या बाबीला आयुष्य म्हणजे सारा खेळ वाटतो आहे. माझ्या तरुणपणीं माझ्या आजूबाजूला असल्या चवचाल मुली होत्याच की. त्यांनीं आपल्या आयुष्याचे काय धिडवडे करून घेतले ते माहीत आहे की मला...तें कांहीं नाही. बाबीला शहाणपणा पाजला पाहिजे, आणखी नवा कोरा रेडिओ विकत आणला पाहिजे...

बाबीचे वडील संध्याकाळीं परत आले, आणि चहा घेऊन आरामखुर्चीत वर्तमानपत्र वाचीत पडले. मनांतला विषय त्याच्याजवळ कसा काढावा म्हणून जानकीबाईंनीं स्वतःशी थोडी चुळबूळ केली. पण मग त्यांनीं ठरविलं की प्रस्तावना करून लांघण लावण्यांत कांहीं अर्थ नाही, सरळ प्रश्न ठोकावा. त्या म्हणाल्या,

“एकलं कां ? आपण एक रेडिओ घेऊं या.”

“रेडिओ ? काय वेड लागलंय काय ?”

“अहो जरा लक्षात घ्या. तीनशें छत्तीस रुपये दिले कीं साऱ्या जगा-तल्या गोष्टी आपल्याला ऐकविणारा रेडिओ घरात येईल.”

“तो घरांत आला तर मी घराबाहेर पडेन.”

“उगीच डोक्यांत राख नका घालूं. मी तुमच्याजवळ कधीं दागिने मागितले कीं कधीं लुगडीं मागितलीं ? बाबी आपली एकुलती एक मुलगी. तिच्या कल्याणासाठीं रेडिओ आणायचा म्हणतें, तर तुम्ही हजार फाटे फोडतां ? तुमचा चिक्कू स्वभाव मला माहीत आहे. पण बाबीचे वडील आहांत तुम्ही. तिचं कल्याण करण्याची जबाबदारी माझ्या एकटीवर नाही कांहीं.”

बाबीच्या वडिलांनीं आश्चर्यानं विचारलं, “पण बाबीच्या कल्याणाचा आणि रेडिओचा काय संबंध आहे ?”

“फार मोठा संबंध आहे. नीट कान देऊन ऐका—” असं म्हणून जानकीबाईंनीं चंद्राबाईंच्या धूर्त डावाची पतिराजांना संपूर्ण कल्पना करून दिली.

पण ते म्हणाले, “ ती चंद्राबाई एक गाढव आणि तुम्ही सात गाढव. असे सांपळे लावून जांवई सापडत असतात होय ? प्रेम असं जुळवून जुळत नसतं. साहजिक जुळावं लागतं. निसर्गाविरुद्ध जाण्यांत काय अर्थ आहे ? ”

जानकीबाई म्हणाल्या, “ मी निसर्गाविरुद्ध जात नाहीं. बाबी आणि नागेश यांचा जोडा निसर्गाला खास पसंत आहे. चंद्राबाईनं मध्ये लुडबुड चालविली आहे. ती सिद्धीस जाऊं द्यायची नाहीं मला. शहाला काटशह देणार आहे मी. तीनशे रुपड्या द्यायला तुमची मूठ उघडत नाहीं. तेवढ्यांत नागेशसारखा सोन्यासारखा जांवई मिळेल याचा काही विचार करा. ”

“ सोन्यासारखा ? हुं ! त्या मृगजळामागे धांवून हातच्या सोन्याची माती करायला मी नाहीं तयार. ”

“ असं काय करतां हो ? वाटलं तर हप्त्या हप्त्यानं देऊं आपण पैसे. तो वसंतराव सहज कबूल होईल. ”

“ तो कबूल होईल पण मी नाहीं ना. विम्याचे हते भरता भरता माझा जीव मेटाकुटीस आला आहे, आणखी त्यात— ”

मग जानकीबाईंनीं आपलं ठेवणीतलं अस्त्र काढलं. त्या स्फुंदून स्फुंदून रडू लागल्या आणि सारखं पुटपुटं लागल्या, “ तुम्हांला बायको नकोशी झालीय ! पोरगी नकोशी झालीय ! माहीत आहे मला. ”

हे अस्त्र कोणता पुरुष किती वेळ सहन करील ? बाबीच्या वडिलांनीं काही वेळ आपल्या अर्धांगीचे हुंदके ऐकले पण मग जेव्हां वर्तमानपत्र वाचणं अशक्य झालं तेव्हां ते म्हणाले, “ बरं बुवा, होऊं द्या तुमच्या मनासारखं. आणा रेडिओ. ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळचीं सारी गृहकृत्यं आटोपल्याबरोबर जानकीबाई वसंतरावाच्या दुकानांत गेल्या. वसंतराव म्हणजे दिसायला भारी देखणा माणूस आणि जिभेचा मोठा मिठास. त्यानं दहा कॅटलॉग दाखवून जानकीबाईंना गार करून टाकलं, त्यांच्यापासून पन्नास रुपये रोख घेतले, पावती लिहून दिली आणि सांगितलं, “ संध्याकाळीं पांच वाजले की रेडिओ आणून बसवतो तुमच्या घरी. ”

जानकीबाई दुकानांतून बाहेर पडल्या तेव्हां हर्षभरानं त्यांना इतकं काही हलकं वाटत होतं कीं जणु त्यांच्या खांद्यांना कुणी दोन पंख चिकटविले होते. अगदीं थोड्याशा परिचयाचं का होईना जें पहिलं माणूस रस्त्यांत भेटेल त्याला ओरडून सांगायचं त्यांनीं मनांतल्या मनात ठरविलं होतं कीं, “अहो आम्ही नवा रेडिओ घेतला ! तीनशें छत्तीस रुपयांचा ! ज्यावर इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी इत्यादि वाटेल त्या देशांतलं—” अशीं वाक्यं त्या मनाशीं जुळवित होत्या तोंच त्यांचं नशीब असें जोरांत कीं सूटवूट, जाड पुठ्याची साहेबी टोपी घालून वन् टू करीत निघालेले त्यांचे भावी जामातच त्यांना दिसले. सारी लाज सोडून त्या ओरडल्या, “नागेशराव, अहो नागेशराव !”

नागेशानं थबकून मागं मान मुरडून पाहिलें, आणि जानकीबाईंना पाहताच साहेबी रितरिवाजाप्रमाणे त्यान मोठ्या आदबीनं टोपीला हात लावल्यासारखं केलं.

“अहो नागेशराव, आम्ही घेतला. ” जानकीबाई म्हणाल्या.

“घेतला ? काय घेतला ?”

“अहो रेडिओ ! तीनशें छत्तीस रुपयांचा ! लंडन अमेरिका—” तो सबंध मंत्र त्या म्हणणार होत्या, परंतु नागेश म्हणाला,

“छान छान. ”

जानकीबाई म्हणाल्या, “आता गाणं ऐकायसाठीं तुम्ही आमच्याकडेच आलं पाहिजे. आजच या ना. आज रात्रीं एखादा चांगला प्रोग्रॅम आहे कीं नाही ?”

“आहे ना. दिल्लीवर बुंदूखाची सारंगी आहे. मुंबईवर फैयाजखांचं गाणं आहे—”

जानकीबाई म्हणाल्या, “वा ! आमच्या रेडिओचा मुहूर्त अगदीं फकड होणार म्हणायचा. फैयाजखांची सारंगी आहे ना ? फार उत्तम असते असं ऐकलंय मी. ”

“फैयाजखांची नाही हो बुंदूखांची. ”

“बरं कुणाची कां असेना. तुम्ही या म्हणजे झालं. किती वाजता येता सागा.”

“नवाला प्रोग्रॅम आहे—”

“मग तुम्ही साडे आठलाच या.”

“येतो हं.” असं म्हणून वन टू करीत नागेश आपल्या रस्त्यानं गेला, आणि जानकीबाई हवेवर तरंगतच आपल्या घरीं घेऊन पोहोचल्या.

वसंतराव म्हणजे मोठा वक्तशीर माणूस. कबूल केलेल्या वेळेला तो जानकीबाईंच्या घरीं येऊन दाखल झाला आणि त्यानं रेडिओ बसवून टाकला. रेडिओ कसा लावायचा त्याची समजूत जानकीबाईंना देतां देतां त्यानं दिली, मुंबई, कलकत्ता, लंडन, न्यूयॉर्क इत्यादि सारीं स्टेशनं वाजवून दाखविलीं. रेडिओचा तो एकंदर चमत्कार पाहून त्या थक्क झाल्या. त्यांच्या मनात आलं इतक्या सुंदर यंत्राला तीनशेछत्तीसच काय पण पाचशे रुपये घायला हवेत.

सारं काम झाल्यावर जातां जाता वसंतरावनं आपलं छापील काई जानकीबाईंच्या हातीं दिलं आणि म्हटलं, “कांहीं नादुरुस्ती आढळली तर मला टेलिफोन करा. मी ताबडतोब येईन ह. गिन्हाइकांना संतुष्ट राखणं हें मी माझ कामच समजतो. तुमच्या गळ्यात रेडिओ घातला की संपलं माझं काम असं समजणारा मी नाही हं. तुमच आमचं कायमचं नातं जडलं पाहिजे.”

दुकानदारांच्या आधुनिक लाघवी भाषणाची संवय नसल्यामुळें वसंतरावांच्या त्या बोलण्यानं जानकीबाईंना भारी लाजल्यासारखं झालं. त्या म्हणाल्या, “तुमचा रेडिओ त्रिघडणारच नाहीं कधीं. तो उत्तम असणारच.”

वसंतराव म्हणाला, “अहो उत्तम म्हणजे काय? अगदीं उत्तमांतला उत्तम नग दिला आहे मीं तुम्हांला. पण असं आहे, बोलून चालून यंत्र आहे. केव्हां वांकड्यांत शिरेल नेम नाहीं. तेव्हां आपलं सांगून ठेवलं, मला केव्हाही बोलवा.”

पुन्हा नमस्कार करून वसंतरावाची स्वारी दाराबाहेर पडली.

दुसऱ्याच क्षणीं बाबीची स्वारी घरीं आली, आणि खोलींत पाऊल टाकताक्षणीं तिनें आईला प्रश्न केला, “ आपल्याकडे कोण आलं होतं ग तें ? ”

“ ते होय ? अग तो वसंतराव पितळे. ” जानकीबाई म्हणाल्या, “ रेडिओचा दुकानदार. त्यानें आत्तांच आणून बसवला बघ रेडिओ. ”

“ किती छान ! ” असं म्हणतांना रेडिओकडे पाहण्याऐवजीं बाबी वसंतरावाच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पहात होती. जणु त्याला उद्देशूनच तिनें किती छान हा उद्गार काढला होता.

जानकीबाईंनीं तिला विचारलं, “ पूर्वीं कुठें तुला भेटला होता कीं काय वसंतराव ? ”

बाबी म्हणाली, “ छे छे. पण अगदीं सिनेमातल्या दिलीपकुमारसारखा दिसतो तो नाहीं का ? ”

जानकीबाई म्हणाल्या, “ मला नाहीं माहीत तुझे ते सिनेमांतले नट, पण तें जाऊ दे. आपला रेडिओ बघ. सुंदर आहे कीं नाहीं ? बाबी आज रात्रीं दिल्लीवर फैयाजखाची सारंगी आहे बरं का. ऐकण्यासारखी वाजवतो म्हणे. आणखी तुला सांगूं काय ? सकाळीं नागेशराव मला सहज भेटले त्यांना आमंत्रण देऊन ठेवलंय मीं सारंगी ऐकायला या म्हणून. ”

“ आमंत्रण देऊन ठेवलंयस तूं ? ” अगदीं चमत्कारिक चर्या करून बाबी म्हणाली, “ आई, बरेच दिवस मला तुला एक गोष्ट विचारायची आहे. नागेशनं आपल्या घरीं यावं यासाठीं तूं आपला जीव कासावीस कां ग करीत असतेस ? त्याचं आणि माझं लग्न व्हावं अशी तुला तहान कशासाठीं ? मी काय कुकुलं बाळ आहे होय ? ”

तिच्या त्या विचारण्याचा जानकीबाईंनीं राग मानला नाहीं. उलट त्यांनीं विचार केला, आपल्या लेकीला चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगण्याची ही वेळ आहे. त्या म्हणाल्या, “ तूं आता कुकुलं बाळ नाहीस, मोठी झाली आहेस, म्हणूनच माझा जीव कासावीस होतो, समजलीस ? तुझ्या वयाच्या मुलींना अल्लडपणापलिकडे दुसरं कांहीं सुचत नाहीं. आम्हां आयांना तुमच्या कल्याणासाठीं धडपट करावी लागते, नागेशसारखा दुसरा

तरुण सहजासहजीं तुझ्या वांट्याला येईल असं समजू नकोस. त्याला तूं आवडतेसही, मला हें माहीत आहे. पण तूं पुरेशी सावध राहिली नाहीस तर त्याला पटकावयाला दुसऱ्या मुली तयार आहेत लक्षांत ठेव.” आणि मग त्यांनीं चंद्राबाईंच्या घारीबरोबर रेडिओ ऐकत नागेश रोज कसा बसतो त्याचं तिखटमीठ लावून वर्णन केलं.

बाबी म्हणाली, “अस्सं” आणि ती मोठमोठ्यानं हसू लागली.

इतक्यांत बाबीचे वडील घरीं आले तेव्हां जानकीबाईंनीं आपली नवी खरेदी त्यांना मोठ्या अभिमानानं दाखविली आणि रात्रीं फैयाजखांची सारंगी असल्याची बातमी त्यांनाही दिली. त्यांनीं कपाळाला आठ्या घालून विचारलं, “किती वाजतां आहे सारंगी ?” जानकीबाई म्हणाल्या, “नऊ वाजतां.”

ते म्हणाले, “ठीक आहे. आम्हाला थोडोशी दशमी खायला द्या. आम्ही बाहेरच जातो कसे. तो रेडिओ आणि तुम्ही घाला गोंधळ. आतां आजपासून मुळीं मीं क्लबावर पत्ते खेळायलाच जातो.”

त्याच्या त्या वैतागाचा जानकीबाईंना राग आला नाही. उलट त्यांनीं विचार केला कीं, नागेश आणि बाबी फैयाजखांची सारंगी ऐकत बसतील तेव्हां हे घरांत नसलेलेच बरे. सुंठीवांचून नुसत्या दशमीनं खोकला जातो आहे. काही वाईट नाही.

जानकीबाईंनीं नजर वळवून पाहिलं तों बाबी रेडिओपुढं बसून तो लावून पहात होती. ती म्हणाली, “किती सुंदर ऐकू येतंय ग.”

“तुंच बघ.” जानकीबाई म्हणाल्या. “आणखी वसंतराव सांगून गेलाय कीं रेडिओत काही बिघाड झाला तर मला फोन करा, मी ताबडतोब येईन.”

“असं होय ?” असं विचारतांना बाबीची मुद्रा अगदीं प्रफुल्लित झाल्याप्रमाणे कां दिसावी तें जानकीबाईंना उमगलं नाही.

आणि जेवण कधी नव्हे अशा घाईनं उरकून वर आपल्या माडीवर जाऊन नव्या साडी पोलक्यांचा थाट करून बाबी सव्वाआठ वाजतांच पुढच्या खोलींत येऊन बसली यान्नाही त्यांना विस्मय वादला. नागेश

येणार म्हणून तिची अशी धादल उडालेली त्यांनी पूर्वी कधी पाहिली नव्हती. नव्या रेडिओची जादू म्हटली पाहिजे खरी, अशा कल्पनेने त्या स्वतःशीच हसल्या.

बरोबर साडेआठ वाजतां नागेशची स्वारी येऊन दाखल झाली. जानकी-बाई मुद्दामच बाहेर गेल्या नाहीत. नागेश आणि बाबी यांचा संवाद त्यांना ऐकू येऊ लागला. थोड्या वेळानं रेडिओतून निघणारे आवाजही त्यांच्या कार्नी पडूं लागले. सारं ठीक जमलं, अशा विचारानं त्यांनी एक सुस्कारा सोडला.

पण दुसऱ्याच क्षणी त्या एकदम दचकल्या कारण सुंदर संगीता-ऐवजी रेडिओतून टर् फट्ट गुरं भों असे भयंकर आवाज निघू लागलेले त्यांनी ऐकले, आणि शेवटी तर फटफटीच्या मागच्या नळीतून निघावा तसा फाड फाड आवाज झाला.

तो ऐकतांच जानकीबाईंनी पुढल्या खोलीकडे धांव घेतली. त्यांनी पाहिले तों नागेश कपाळावर हात देऊन बसला होता. आणि बाबी रेडिओच्या बटनांची फिरवाफिरव करीत होती. टर्फट्ट असे आवाज चालूच होते.

नागेश म्हणाला, “ झालं ! जानकीबाई, तुमचा बेत कांहीं तुमच्या घरीं पार पडायचा नाही. ”

बाबी चटकन् म्हणाली, “ असं दिसतंय लक्षण खरं...” नागेश, तुझी सारंगी बुडावी अशी काहीं माझी इच्छा नाही. अजून घरीं गेलास तर चंद्राबाईंच्या रेडिओवर—”

जानकीबाईंना तिच्या त्या बोलण्याचं फार आश्चर्य वाटलं. तिच्याकडे कटाक्ष टाकून त्यांनी तें दाखविलंही. शत्रूच्या गोटात ही मुलगी आपल्या प्रियकराला सरळ लोटते आहे हिला म्हणावं काय अस त्याच्या मनांत आलं.

नागेश बाबीकडे पाहून म्हणाला, “ तुझा रेडिओ लागत नसेल तर मला घरीं जाणं भागच आहे. ”

तो आतां उठणार अशी भीति वाटून जानकीबाई म्हणाल्या, “ बसा बसा हो. आमच्या रेडिओवर सारंगी ऐकविते तुम्हांला. नऊ वाजायला पुष्कळ

अवकाश आहे अजून. आत्तां करतें वसंतरावाला टेलिफोन. तो येईल आणखी एका मिनिटांत रेडिओ दुरुस्त करील. ”

त्यांनीं वसंतरावाला टेलिफोन केला.

बाबी म्हणाली, “आई, तूं नागेशचा घात करतेस हं. आत्तां नऊ वाजतील आणखी त्याची सारंगी बुडेल. दोन्ही घरचा पाहुणा उपाशी तशी गत होणार त्याची. ”

“कांहीं बुडत नाही सारंगी. वसंतराव यायचा अवकाश कीं बघ रेडिओ फक्कड वाजायला लागेल.” जानकीबाई म्हणाल्या.

“त्याचा कांही नियम सांगूं नकोस आई. ” बाबी म्हणाली. “हे रेडिओ मोठे अडेल तडू असतात. नागेश, बघ बाबा तुला सारंगी ऐकायची असेल तर तू आपला—”

बाबीला सैपाकघरात बोलावून घ्यावी अन् तिच्या दोन मुस्काटांत घाव्या अशी जानकीबाईना भयंकर इच्छा झाली.

पण तितक्यात वसंतराव येऊन दाखल झाला. “या वसंतराव—” त्यांच्याकडे बघत हंसून जानकीबाई म्हणाल्या, आणि त्यांनीं बाबीला सांगितलं, “ज्याच्याकडून आपण रेडिओ घेतला ते हे बरं काय. ”

बाबीनं वसंतरावाकडे पाहून अगदीं खास ठेवणीतलं गोड हास्य केलं आणि ती म्हणाली, “तुम्हांला आम्ही भलत्या वेळीं तसदी देत आहोंत. माफ करा हं. ”

रेडिओकडे जातां जातां वसंतराव तिला म्हणाला, “छे छे, तसदी कसली त्यांत ? ”

त्याच्याजवळ जाऊन बाबी म्हणाली, “एखाद्या डॉक्टरसारखीच तुमची गत आहे म्हणायची. केव्हा कोण बोलावील त्याचा नियम नाही. ” ती हंसली.

“हो तसं आहे खरं. ” असं म्हणून तोही हंसला.

रेडिओची दुरुस्ती मागं पडली आणि तीं दोघं रेडिओजवळ उभीं राहून व्यवस्थित गप्पा छोट्टं लागली.

“तुम्हांला फार काम असेल नाही. कुठे इकडे तिकडे हिंडाय फिरायला, मजा करायला वेळ होत नसेल.”

“ते कां हो ? पुष्कळ होतो वेळ.”

“असं ?”

“हं.”

नागेश आपले दोन्ही हात छातीवर दुमडून आणि भिंतीवरच्या घड्याळा-कडे नजर देऊन बसला होता. अमक्या मिनिटावर कांटा येईपर्यंत वाट पाह्यची आणि नंतर उठून चालायला लागायचं असा वैतागाचा निश्चय जानकीबाईनां त्याच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसला. त्या खसकन् ओरडल्या,

“बाबी, अग वसंतरावांना रेडिओ दुरुस्त करूं दे. बोलत काय राह्यलीस त्यांच्याशी ?”

वसंतराव म्हणाला, “असूं द्या हो माझी कांहीं हरकत नाही.”

नागेश एकदम म्हणाला, “पण माझी आहे. मला आणि बाबीला बुंदू-खांची सारंगी ऐकायची आहे.”

बाबी म्हणाली, “नाहीं ऐकायला मिळाली सारंगी तरी एवढं काय ! मला शास्त्रोक्त संगीत मुळीच आवडत नाही. मला फिल्मी गाणं फार आवडतं. तुम्हांला वसंतराव ?”

“मला सुद्धा फिल्मी गाण्याचा फार षोक आहे. सुरैय्या, नूरजहाँ—”

“झालं तर खुशीद—”

त्या दोघांचं व्यवस्थित संभाषणच सुरू झालेलं पाहून जानकीबाई म्हणाल्या, “हं पहा वसंतराव, तुम्हांला मी रेडिओ दुरुस्त करायला बोलावलं आहे.”

“अरेच्या ! माझं काम विसरलोंच कीं. जानकीबाई तुम्हो अगदों फिकीर करूं नका. रेडिओ एका मिनटांत दुरुस्त करतो,” असं म्हणून वसंतराव रेडिओच्या मागे गेला आणि रेडिओच्या पाठीचं ढापण काढून बाकून त्यानं आपले दोन्ही हात आंत घातले.

दुसऱ्याच क्षणीं टारटार असे आवाज झाले. ठिगग्या उडाल्या आणि वसंतराव किंकाळी फोडून सतरंजीवर पडला.

जानकीबाई, नागेश आणि बाबी तिघंही धांवून त्याच्या जवळ गेलीं. बाबी खाली बसली आणि त्याच्या कपाळावरून आणि केसांवरून हात फिरवू लागली.

जानकीबाई नागेशकडे वळून ओरडल्या, “ धावा, पळा. कोपऱ्यावरच्या दुकानांदन हुंगायची बाटली विकत आणा. ”

नागेश धांवला. पाणी आणायसाठी जानकीबाई सैपाकघरांत गेल्या. एखादा कांदा मिळाला तर तो ठेचून घ्यावा म्हणून त्यांनीं भाजीच्या टोपल्यात पाहिलं पण त्यांना कांदा सांपडला नाही. मग नुसतंच पाणी घेऊन त्या बाहेर आल्या. त्यांनीं पाहिलं तों वसंतराव उठून बसला होता डोकं झटकीत होता. डोळ्यांची उघड झांक करीत होता. “ असा धक्का मला जन्मात आजच प्रथम बसतोय, ” तो सागत होता. “ बटन बंद केलं असलं तरी कधीं कधीं रेडिओत वीज शिल्लक असते. ” त्यानं एकदां जानकीबाईकडे आणि बाबीकडे डोळे ताणून पाहिलं आणि म्हटलं, “ आणखी कुणी त्यात केस कुरळे करायचे आकडे टाकून दिलेले असले म्हणजे तर विचारायलाच नको. ”

त्याचे ते शब्द ऐकतांच जानकीबाई स्तंभितच झाल्या. रेडिओ कां बिघडला होता आणि कुणी बिघडविला होता हें कोडं त्यांना आतां उलगडल्यासारखं वाटू लागलं. बाबीनं पोषाखाचा थाटमाट कुणासाठीं केला होता आणि सव्वा आठ वाजतांच येऊन ती रेडिओपाशीं कां बसली होती तें सारं आतां त्यांच्या लक्षांत आलं. त्या कांहीं बोलल्या नाहीत. त्यांनीं फक्त बाबीकडे नजर टाकली.

बाबी लाजून ‘ मला माफ करा हं ’ अशा अर्थाच्या गोड नजरेनं वसंतरावाकडे पहात होती. वसंतरावही तिच्याकडे प्रेमळपणानं आणि ‘ तुला क्षमा केली हं ’ अशा अर्थाच्या नजरेनं बाबीकडे पहात होता.

त्या दोघांकडे पाहतांच जानकीबाईच्या ध्यानांत सारा मजकूर आला.

तितक्यांत नागेश धांवत, घडपडत, धापा टाकीत आला. त्याच्या हातांत बाटली होती. वसंतराव आणि बाबी एकमेकांला खेदून बसलेलीं पाहून त्याच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडला, “ हं ! ”

जानकीबाई पुढे झाल्या. त्यांनी नागेशला दाराकडे नेत म्हटलं, “ मला वाटतं आतां आमचा रेडिओ कांहीं दुरुस्त व्हायचा नाही. पैयाजखांची सारंगी तुम्हाला ऐकायची असेल तर आता चंद्राबाईंच्याच रेडिओवर ऐकायला हवी. ”

नागेशराव दारांत उभा राहिला आणि पुटपुटला, “ या बाटलीचं काय करूं ? ”

जानकीबाई म्हणाल्या, “ दुकानदार पैसे परत देतो कां बधा कीं. ”

“ हं. ” असं म्हणून नागेश निघून गेला.

जानकीबाई खोलींत परत वळून पाहतात तों वसंतराव आणि बाबी सतरंजीवर बसून “अनमोल घडी” “प्यार की जित” अशी चित्रपटाची नावं एकमेकांला उखाण्याप्रमाणे सांगून हंसत खिदळत होती. जानकीबाईंच्या मनांत आलं, त्यांना म्हणावं कीं खालीं सतरंजीवर बसण्यापेक्षां नीट कोचावर तरी बसा. पण कांहीं न बोलतां त्या मुकाट्यानं सैपाकघरांत गेल्या. सैपाकघरातलं काम आवरतां आवरतां बाहेरच्या खोलींदून वसंतराव आणि बाबी यांचीं अगदी रंगांत आलेली बोलणी त्यांना ऐकू येत होती.

त्यांच्या मनांत आलं, तीनशे छत्तीस रुपये वायां गेले ! सांपळा लावला, पण जांवई निसटला...

बाकी निसटला तरी कां म्हणायचा ? त्यांच्या मनात लगेच आलं. एक निसटला आणि दुसरा सांपडला असं म्हणायला हवं. तीनशे छत्तीस रुपये देऊन सांपळा आणला होता तो कांहीं वायां गेला नव्हता...आणि आतां तीनशे छत्तीस रुपये द्यावे लागतील असा तरी कुठें संभव होता ? आपल्या सासूपासून कां कुणी रेडिओची भर किमत वसूल करतं?...

मनार्शी असे विचार करीत जानकीबाई किती वेळ सैपाकघरांत राहिल्या तें त्यांचं त्यानांच कळलं नाही.

[आधारित]

लोकल गार्डीतून उतरतांना त्यांनी पाहिलं तों प्लॅटफॉर्मवर कसलीतरी मोठी धमाल उडाली होती. स्टेशन मास्तरच्या ऑफिसपुढं मोठा घोळका जमला होता आणि चारी बाजूनीं धावतओरडत येणारे लोक त्या घोळक्यांत जाऊन मिसळत होते. काय गडबड आहे म्हणून पाहण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. पण गेटाकडे जाण्याचा रस्ताच या गर्दीमुळं अडला असल्यामुळं त्यांना जागच्या जागी उभं राहणं भागच होतं. घोळक्याच्या सीमेवरच्या लोकातून “मारो, मारो ! बदमाश !” “छोड दो ! छोडना पडेंगा !” अशा निरनिराळ्या क्रोधाविष्ट आरोळ्या उठत होत्या, त्यामुळं घोळक्याच्या मधोमध कुणाची कशाबद्दल बाचाबाची चालली होती तें कळणं कठीण होतं. गर्दी हटविणाऱ्या एका शिपायाला त्यांनी विचारलं तेव्हां त्यांना कळलं, कीं निर्वासितांनीं फराळाच्या दुकानदाराशीं भांडण काढलं होतं आणि त्याला हें दंगलीचं स्वरूप आलं होतं. “रोजचंच आहे हें !” ते उद्गारले. पोलीस म्हणाला, “हां तर काय !” त्यांच्या शेजारचा एक इसम आवेशानं म्हणाला, “फार माजले आहेत हे निर्वासित गुंड ! आमचं सरकार झोप काढतंय कीं काय ?” शिपायानं तें न ऐकल्या-सारखं केलं.

थोड्या वेळानं गर्दी पांगली. तीनचार निर्वासितांना पोलीस घेऊन जाऊं लागले. त्यांच्या मागोमाग जाणारे लोक हलक्या आवाजांत शिव्यांची पुट-पुट करीतच होते. सारी हुंबड गेटांतून बाहेर पडली. आतां थांबून राहण्याचं

कारण नाही हें पाहिल्यावर इतका वेळ वर्तमानपत्र वाचीत उभ्या राहिलेल्या त्या गृहस्थांनीं वर्तमानपत्राची घडी केली व क्षपाक्षप पावलं टाकून तेहि गेटा-बाहेर पडले व रस्त्याला लागले.

घरीं पोचल्यावर त्यांनीं बायकोला विचारलं, “कशी आहे तुझी प्रकृति ?”

“ठीक आहे.” तिनं हंसून उत्तर दिलं.

“आज जावं लागेलसं वाटतंय का ?”

“बहुतेक नाही. पण त्याचा काय नेम ? वेळ सांगून थोडीच येणार आहे ?”

“हो तेंहि खरंच.” ते म्हणाले. पण त्यांच्या मनांत आलं, वेळ आली तरी फिकीर नाही. मॅटर्निटीहोममध्ये खोली राखून ठेवली आहे, सारी व्यवस्था केलेली आहे. हिनं केव्हांहि चला म्हटलं की टॅक्सी करायची किंवा मॅटर्निटी होमची ॲंब्युलन्सगाडी मागवायची आणि जायचं. त्यांत काय मोठंसं ?

ते आपल्या खोलींत गेले व कपडे काढून आपल्या टेबलाजवळ बसले. संध्याकाळीं पुन्हा कचेरींत गेल्यावर उद्याच्या अंकासाठीं लिहाव्या लागणाऱ्या अप्रलेखाचा विचार ते करूं लागले.

“मी आंत येऊं का ?” कुणीसं दार ढकलून विचारलं.

आपल्या मुलाकडे पाहून ते म्हणाले, “ये.”

सुमारे सत्तावीस वर्षांचा झोकब्राज पोषाखांतला त्या उंचर्निच सुदृढ बांध्याचा तो तरुण त्यांच्यासमोर येऊन, टेबलाच्या कांठावर पंजे टेकून उभा राहिला व म्हणाला,

“माझं काम आहे...”

“सांग—”

तो तरुण जरासा गोरामोरा झाला व क्षणभर गप्पच राहिला.

ते म्हणाले “सांग ना.”

“मी लग्न करावं म्हणतों—” पाठ करून ठेवलेलीं वाक्यं ऐन वेळीं बिसरल्यावर माणूस ज्याप्रमाणं मग एकदम कांहीं तरी, पण पाऊल चुकत तर नाही ना अशा शंकेनं अडखळत बोलतो त्याप्रमाणं तो म्हणाला.

“होय?” त्याचे वडील मनांतलं आश्चर्य छपवून उद्गारले; “फार छान ! तुझ्या आईला आनंद होईल. तिला सांगितलंस का ?”

“तुमची संमति मिळाल्यावर मग सांगणार आहे.”

“संमति आहेच की. मिळवता झाला आहेस. मोठा आहेस. तुझं लग्न व्हायलाच हवं आतां. कुठली मुलगी काढली आहेस शोधून ?”

मुलानं झटकन् ब्राउन पेपरमधें गुंडाळलेला एक फोटो उघडा केला आणि बापापुढं ठेवला. बापानं चष्मा काढून वर चढविला आणि फोटोकडे पाहिलं. फोटोंतल्या तरुणीच्या लावण्यानंच त्यांचं सार लक्ष क्षणभर वेधून घेतलं व त्यांच्या ओठांवर हास्य दिसूं लागलं.

पण दुसऱ्याच क्षणीं तें हास्य ओसरलं व त्या फोटोकडे पाहतांना त्यांनीं कपाळाला आठी घातली.

“ही मुलगी तूं पसंत केलीस ?”

मुलानं मान हालविली.

“हिच्यावर तुझं प्रेम आहे ?”

“होय.”

“आणि तिचं तुझ्यावर ?”

“फार आहे.”

“अस्सं ! हिचं नांव काय ?”

मुलानं नांव सांगितलं.

“निर्वासितापैकीं आहे वाटतं ?—”

“होय.”

“लाज नाही वाटत तुला ?”

“लाज कशाबद्दल वाटावी मला ? तिच्यावर माझं प्रेम जडलं अन् तिच्याशीं लग्न करायचं मीं म्हटलं तर काय गुन्हा झाला ?”

खरंच, काय गुन्हा झाला असं संपादकाच्या विवेकबुद्धीनंही विचारलं. म्हणून ते क्षणभर गप्प राहिले. पण मग ते उसळून म्हणाले, “आपल्या जातींतल्या साऱ्या मुली मेल्या होत्या होय म्हणून ही परदेशी मैना तुला आवडली ? हे सारे निर्वासित बंदमाष आहेत, चोर आहेत. कुठं भेटली ही पोर्तुगी तुला ?”

तरुणानं सारी हकीगत शांतपणान सांगितली. व शेवटीं तो म्हणाला, “ती आज दारिद्र्याशीं, संकटाशीं झगडते आहे. पण ती मूळची खानदानी कुळांतली आहे.”

“हं ! झूट आहे सारं. हे सगळेच निर्वासित थापा मारतात आपण मोठ्या घराण्यांतले आहोंत म्हणून. कारण त्यांना माहीत आहे खरंखोटं कोण बघणार अन् कसं बघणार.”

“खानदानीपणाच सोग आणता येत नाही. माणसाशीं घटकाभर बोललं कीं लगेच ओळखता येतं खरंखोटं. मी तिला तुमच्या अन् आईच्या भेटीला आणतो. तुम्ही—”

“मला तिच तोड पाहायची इच्छा नाही. या पोरीला पुढं करून कुणी तरी भामट्यांनीं तुझ्याभोवतीं जाळ पसरलेलं आहे. तें तुला दिसत नाही. हिच्या रूपावर तूं भाळला आहेस. पागल झाला आहेस.”

“नाहीं. तिच्यावर माझं खरं प्रेम आहे.”

“बस कर. एक शब्दहि जास्त बोलू नकोस. या लग्नाला मी संमति देणं शक्य नाही.”

“पण तिच्याशीं लग्न करायचा माझा निश्चय आहे.”

त्यांच्या मनात आलं, उठून फाड्कन् कानशिलांत भडकवावी पोराच्या. पण त्यांनीं आपला संताप आवरून धरला. दैनिक “प्रकाश” चे संपादक आपल्या चिरंजिवाला चोप देत आहेत असा देखावा त्यांच्या प्रतिष्ठेला शोभण्यासारखा नव्हता. शक्य तेवढ्या शांत पण कठोर स्वरांत ते म्हणाले,

“माझ्या दृष्टीसमोर उभा राहूं नकोस ! जा ! चालता हो. आणि या प्रेमाच्या रोगांतून पूर्ण बरा झालास- तरच या घरांत पुन्हां पाऊल टाक,

तरुणानं कपाळाला आठी घातली. खूप बोलायला प्रारंभ करतांना माणूस आविर्भाव करत त्याप्रमाणं करून त्यानं तोंड उघडलं. पण ओठापर्यंत आलेले शब्द त्यानं परतविले. तो वळला आणि दाराकडे जाऊ लागला. पावलं टाकतांना त्याची मान लज्जेन किवा निराशेन खाली झाली नव्हती, ताठ होती. त्याच्या गतीत व नजरेत करार होता.

“हा फोटो घे तुझा !” वडील ओरडले. त्यांनीं त्याच्या अंगावर फोटो भिरकावला तो त्याच्या पायाशीं पडला.

त्यानं तो प्रेमभरानं उचलला. दार उघडतांना फळीवर हात ठेवून त्यानं वळून बापाकडे पाहिलं व म्हटलं,

“तुमच्या आज्ञेप्रमाणं मी जातो. पण जाण्यापूर्वी तुम्हांला सांगितल्या-वांचून राहवत नाही कीं समजूतदार माणसासारखं वागणं नाही हे तुमचं. तुम्हां मोठा अन्याय करतांहा. माझ्यावरच नव्हे, तर जिच्यावर माझं प्रेम आहे अन् जिच्याशीं मी लग्न करणार तिच्यावरहि. तिच्यावर जास्तच. कारण तिला तुम्ही पाहिलीहि नाहीत, पण वाईट मात्र ठरवलीत. एकदां तिची भेट घ्यायची होतीत तुम्ही आणि ती कशा तऱ्हेची—”

“पुरे पुरे !” वडील ओरडले, “मला नको शहाणपणा शिकवूंस. म्हणे एकदां तिची भेट घ्यायची होतीत ! मला सांगतोस तूं ? या निर्वासितांच्या बदमाशगिन्या, कांगावे, सोदेगिन्या मला माहीत आहेत. त्यांच्या पोरींचे उद्योगहि मला ऐकून पुष्कळ ठाऊक आहेत. मी तुला पुन्हा एकदां बजावतो बघ, कीं कुणीतरी भामटे तुला या पोरीचं आमिष दाखवून बनवताहेत. डोळे उघडायचे असतील तर उघड, नाहीतर चालता हो माझ्या घरांतून. जर पुन्हा का—”

पण तेवढ्यांत तो तरुण दाराबाहेर गेला होता, त्यामुळं त्यांना पुढचे शब्द उच्चारण्याची गरजच उरली नाही.

ते कांहीं वेळ स्वस्थ बसले. त्यांना एकदां वाटलं, जो प्रकार झाला तो बायकोला जाऊन सागावा. पण लगेच त्यांनीं विचार केला, सध्यांच्या तिच्या स्थितीत तिच्या मनाची स्वस्थता बिघडविणं योग्य नव्हतं. सांगतां येतील तिला सावकाश केव्हांतरी.

त्यांनी ऑफिसमधे टेलिफोन केला आणि उद्यांच्या अप्रलेखाची कॉपी घेऊन जाण्यासाठी संध्याकाळी कुणाला तरी धाडण्याबद्दल एका उपसंपादकाला बजावून सांगितलं. ऑफिसमधे जाण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. त्यांना अगदीं थकून गेल्यासारखं वाटत होतं. उद्यांचा अप्रलेख आतां ते घरींच लिहिणार होते...निर्वासित लोकांविषयी त्यांच्या मनांत सांचलेला सारा संताप व तिटकारा या अप्रलेखांत ते ओकून टाकणार होते.

गेल्या वर्षभरांत एखाद्या वादळी पुराच्या गलिच्छ लोंब्याप्रमाणं मुंबई शहरांत घुसलेल्या या परदेशी निर्वासितांविषयी त्यांची अप्रीति अधिकाधिक तीव्र होत गेली होती. प्रारंभी काय ही या आगंतुक पाहुण्यांची पीडा येवढंच त्यांना वाटलं होतं. मग हळूहळू त्यांच्याबद्दल अविश्वास, संशय आणि राग येऊ लागला होता; आणि आता शेवटी संतापाची आणि वैराची अदी निर्माण झाली होती. या निर्वासितांचे तांडे प्रथम आले व शहराच्या निरनिराळ्या भागात भटकून लागले तेव्हां त्यांपैकीं दहावीस इसम त्यांच्या घराच्या अंगणात घुसले होते आणि आम्हांला खायला द्या, राहायला जागा द्या, अशा आरोळ्या ठोकून दंगा करूं लागले होते. विनवणी करण्याची अगर दया भाकण्याची त्यांची भाषा नव्हती. हक्कानं मागितल्याप्रमाणं मागण्याची आणि जें मागितलं तें न मिळाल्यास धमाल उडविण्याची त्यांची वृत्ति दिसली होती. पोलीस बोलावून आणून त्यांना हाकून देण्याची वेळ त्यांनीं आणली होती. निर्वासितांच्या त्या पहिल्या अनुभवानं त्यांच्या मनांतली सहानुभूति नाहीशी होऊन रोष मात्र निर्माण झाला होता. आणि त्यानंतर बाजारहाटांत, स्टेशनावर, रस्त्यांतून, छावण्यांतून, निर्वासितांनीं माजविलेल्या दंगलीच्या हकीगती त्यांना वरचेवर ऐकावयास मिळाल्या होत्या. निर्वासितांचीं अपकृत्यं तेवढींच त्यांच्या पाहुण्यांत व ऐकण्यांत आलीं होती. त्यांची पुंडाई तोडून काढली पाहिजे असा त्यांचा ग्रह झाला होता आणि या ग्रहाला पोषक तेवढ्याच गोष्टींची त्यांचं मन नोंद ठेवूं लागलं होतं. सगळ्या वृत्तपत्रांत निर्वासितांबद्दलच्या तक्रारी येत असत तशा त्यांच्या “प्रकाश” मधेहि येत; आणि अधूनमधून ते या विषयावर लहानसं स्फुटीह लिहीत. “सरकार करतं आहे तरी काय ?” ते आपल्या लेखांत विचारीत,

“मुंबईच्या नागरिकांवर या तथाकथित निराश्रितांची टोळधाळ पडायी आणि या गुंडांनीं आमचं सुखाचं जीवन उसकटून टाकावं अशीच सरकारची इच्छा आहे काय ?...बेशिस्त, उन्मत्त, दंगेखोर निर्वासितांना योग्य वेळीं लगाम घालण्याचा कणखरपणा सरकारनं दाखविल्या नाहीं तर या संकटाला किती गंभीर स्वरूप येईल त्याची आम्हांला कल्पनाच करवत नाहीं !...”

. आणि आतां तर हें संकट त्यांच्या स्वतःच्या दाराशीं येऊन ठेपलं होतं ! निर्वासितांच्या छावणींतल्या एका पोरीवर त्यांचा मुलगा भाळला होता व तिच्याशीं लग्न लावायला निघाला होता. “माझं तिच्यावर फार प्रेम आहे.” असं तो पुनःपुन्हा म्हणाला होता, नव्हे ? हं : ! खुळा कुठला ! त्या लबाड पोरीनं जाळं पसरलं होतं आणि त्यांत हा पागल सांपडला होता...निर्वासितांची टोळधाड त्यांच्या स्वतःच्या संसारावर आली होती... आतां हद्द झाली म्हणायची...आता या निर्वासितांची गय करून उपयोगी नाहीं. हातांतलीं सारीं शस्त्रं परजून त्यांच्यावर तुटून पडलं पाहिजे. एकंदर समाजावर कोसळूं पाहणाऱ्या या संकटांतून स्वतःचं घर आणि अशींच इतरांची लक्षावधि घरां वांचविली पाहिजेत. या निर्वासितांवरचं संकट ओळखायला हवं; त्यांच्यावर दया करायला हवी, त्यांच्या साहाय्यासाठीं धांवायला पाहिजे, हें सार खरं. त्याचं वागणं नम्रपणाचं असतं, दया करा असं ते म्हणत असते, तर ती करायला हरकत नव्हती. पण हे बेटे वाटेल तेथें घुसत होते, लोकांच्या सुखसोयीचा वांटा हवा म्हणून दांडगाई करीत होते, लोकांनीं सहानुभूति दाखविली नाहीं तर आर्जवं करण्याऐवजीं मारपीट करीत होते ! ही काय संकटग्रस्तांची रीत झाली ? अशा गुंडांना काय म्हणून आसरा द्यायचा ? हाकूनच दिलं पाहिजे या उर्मटांना. लोकमत जाग्रत केलं पाहिजे. सरकारवर कडक टीका केली पाहिजे. ती केल्याबद्दल तुरुंगांत जायची पाळी आली तरी हरकत नाहीं...उद्यांच्या ‘प्रकाश’मधील अग्रलेख असा मुद्देसूद, जळजळीत, मर्मभेदक, विखारी झाला पाहिजे कीं लोकांची आणि सरकारची झोपचै उडायला हवी !...साडेसहा वाजतां

प्रेसमधला माणूस येथील कॉपी न्यायला. तोंपर्यंत अग्रलेख तयार झाला पाहिजे !...

“ हे पाहुणे कीं लांडगे ? ” असा मथळा अग्रलेखाला द्यायचं त्यांनीं मनाशीं ठरविलं. . .

तिसऱ्या प्रहराचा चहा होईपर्यंत त्यांनीं आपल्या अग्रलेखाची जुळणी केली, व मग ते लिहावयास बसले. अंतःकरणांतली सारी चीड त्यांच्या शब्दाशब्दांत बाहेर पडूं लागली. त्यांच्या मनांतला सगळा संताप आणि तिटकारा वाक्यावाक्याचा आकार घेऊन कागदावर उठूं लागला. ते बेभान होऊन लिहीत सुटले. भोवतालच्या जगाचा त्यांना संपूर्ण विसर पडला.

वाऱ्याचा एक भयंकर झपाटा खोलींत शिरला तेव्हा ते दचकून शुद्धीवर आले. त्यांनीं सभोवार पाहिलं. खोलीच दार पुढं मागं झोके घेऊन धाडधाड वाजत होतं. खिडक्यांचीं तावदानं खुळखुळ्यासारखीं वाजत होती. पडदे वावडयांप्रमाणं फडफडत होते. “ रविवार तारीख २१ नोव्हेंबर १९४८ ” दाखविणारं कॅलेंडर भितीशीं झटापट करीत उलथंपालथं होत होतं...या प्रकाराचा अर्थ त्यांना चटकन् कळना. भांबावलेली नजर इकडे तिकडे फिरवीत ते स्वतःशीं पुटपुटले, अरेच्या, हें काय ?...इतक्यांत वाऱ्याचा आणखी एक झपाटा आला. पहिल्यापेक्षाहि मोठा. धुळीचा लोट खोलीभर पसरला आणि टेबलावरचे अग्रलेखाचे कागद उडून इकडे तिकडे तरंगून फुलपाखरांप्रमाणं भितीला, दाराला, जमिनीवरच्या सतरंजीला चिकटले. मोठ्यांदा आरोळी ठोकून ते खुर्चीवरून ताडकन् उठले व खिडकीकडे धावले. पण त्यांनीं लोखंडी हूक काढल्याबरोबर दोन्ही तावदानं वगानं लोटलीं गेलीं, खाडकन् कट्यावर आपटलीं आणि काचा फुटून खळखळ आवाज झाला. त्यांनीं बाहेर दृष्टि टाकली तों विलक्षणच देखावा त्यांना दिसला. दिशा धुंद झाल्या होत्या. चक्राकार गतीनं वाऱ्याचं थैमान सुरू होतं. धूळ, केर, कागदाचे कपटे, चिंध्या, बारीक दगडसुद्धां दारूकाम सुटल्याप्रमाणे वर फेकले जाऊन गरगर फिरत होते. झाडांच्या फांद्या कडाकड मोडत होत्या. नारळीचीं उंच उंच झाडे पिंगा घालीत होती...हें आहें तरी काय ?—त्यांना समजेना. वादळ ?—आजूबाजूच्या घरांदून

किंकाळ्या उठत होत्या. खाली बाजार-रस्त्यांत लोक सैरावैरा धावत होते, आरोळ्या ठोकीत होते... दुसऱ्याच क्षणीं दिवे गेले, सगळीकडे अंधार झाला. ते खिडकीपासून दूर होऊन चाचपडत आपल्या टेबलापार्शी गेले. त्यांनीं काडी ओढली व आफिसला टेलिफोन करावा म्हणून नंबराचे आकडे फिरविले. “ हलो ! हलो ! ” ते ओरडले. फोन बंद पडला होता. वादळानं तारा तुटल्या असाव्यात. बाहेरच्या जगाशी त्यांचा आतां कांही संबंध उरला नव्हता. त्यांनीं फोन तसाच टाकून दिला व धोंगावणाऱ्या तुफान वाऱ्याचा आवाज ऐकत ते जागच्याजागीं उभे राहिले !

त्यांना एकदम आपल्या बायकोची आठवण झाली. कुठं होती ती ? ते लिहीत बसले होते तेव्हां ती बाहेर तर गेली नव्हती ? गेली असली म्हणजे भागलंच ! ते एकदम मधलं दालन ओलांडून गेले व तिच्या खोर्लीत शिरले. पलंगावर ती होती ! त्यांचा जीव खाली पडला. पण तिच्याजवळ जाऊन पाहिल्याबरोबर त्यांच्या छातींत धस्स झालं. ती कण्हत होती, विवळत होती. तिची चर्या वेदनानीं व्याकुळ झाल्यासारखी दिसत होती. ते खाली वाकले आणि त्याच क्षणीं तिच्या विव्हळण्याचं कारण लक्षांत आल्यामुळं त्याच्या हृदयाचं पाणीपाणी झालं. या पागल जगात प्रवेश करण्यासाठीं तिच्या अपत्यानं ही घटका निवडली होती ! तिनं त्याचा हात घट्ट पकडला आणि त्याच्याकडे पाहिलं. तिच्या तोंडांतून शब्दाऐवजीं चमत्कारिक आर्त स्वर बाहेर पडला. तिला काय म्हणायचं होतं तें त्याच्या लक्षांत आलं. या प्रसंगीं आपण स्वतः कांहीं करूं शकत नाहीं याची त्यांना मनस्वी शरम वाटली. भीतीचे शहारे त्यांच्या अंगावर उभे राहिले. ते धावत दाराशीं गेले व मोलकरणीला हाका माहं लागले. पण मग त्यांच्या लक्षांत आलं की मोलकरीण घरांत असण्याची ही वेळ नव्हती.. त्यांनीं पुन्हा अंथरुणावर तडफडणाऱ्या आपल्या बायकोकडे नजर टाकली. त्यांच्या घशांत आवंढा उभा राहिला. प्रसूतिवेदनानीं हैराण झालेल्या आपल्या पत्नीला साहाय्य करण्याचं किंचित्हि सामर्थ्य त्याच्या ठिकाणीं नव्हतं. ती असाहाय्य अवस्थेत पडली होती. ते स्वतः तिच्याहूनहि अधिक दुबळे होते... बाहेर वादळी वारा वाजत होता. आतां पावसाचाहि आवाज ऐकं

येत होता.. पंचमहाभूतांचा प्रलय कधी संपणार नाही असा भास त्यांना झाला...

ते परत पलंगाजवळ गेले. बायकोच्या अंगावरून हात फिरवीत मुक्या जनावराप्रमाणे बसून राहिले. त्यांनी तिचे हलकेच चुंबन घेतले. त्यांच्या कानांत ती म्हणाली, “मला ताबडतोब मॅटर्निटी होमकडे गेलं पाहिजे. “होय, होय.” ते पुटपुटले; पण त्यांच्या मनात आलं, हे कसं शक्य आहे? हिला न्यायची कशी? बाहेर हा प्रलय चालू असताना न्यायची कशी? टॅक्सी मिळणं सर्वस्वी अशक्य होतं. मॅटर्निटी होमची ॲव्युलन्स गाडी मागवितां येण्यासारखी होती. पण त्यांना निरोप द्यायचा कसा? फोन बंद पडला होता! हिला न्यायची कशी?...आणि ही तर प्राणांतिक वेदनांना हैराण होऊन तळमळते आहे!...वा रे प्रसंग! अशी भयंकर घटका कधी कुणाच्या वाट्याला आली नसेल! सारं सामर्थ्य, सारी आशा, सारा आधार तुटल्यावर जी असाहाय्यता वाटते तिचा प्रत्यय त्यांना त्या क्षणी उत्कटतेनं आला! आणि अशा असहाय्यतेतून जो आततायी अत्रिवेक निर्माण होतो तोहि त्यांच्या मनात त्या क्षणी उद्भवला!...

ते एकदम पलंगापासून दूर झाले व त्यांनी खोलीबाहेर, जिण्याच्या पायऱ्यावरून, घरापुढच्या अंगणातून धूम ठोकली. वाऱ्याच्या व पावसाच्या येमानाला न जुमानतां ते रस्त्यानं चालू लागले. रस्त्यावर उजेड नव्हता, माणूस नव्हतं. पण चाचपडत, ठेचकाळत, वाऱ्याच्या माराबरोबर झुकांझ्या घेत, पाण्याचीं डबकीं तुडवीत ते जात होते. एका टॅक्सीवाल्याचा तबेला त्यांना माहीत होता, त्याच्या दिशेनं ते चालले होते. तिथं गेल्यावर त्यांनी टॅक्सीवाल्यापाशी आपल्या संकटाचं वर्णन केलं आणि मदतीची याचना केली. पण टॅक्सीवाला गाडी बाहेर काढायला कबूल होईना.

“पैशाचा प्रश्न नाही; वाटेल तेवढे पैसे घे. पण चल,” त्यांनी विनवणी केली. पन्नास, शंभर, वेळच आली तर दोनशे रुपयेदेखील फेकायला ते तयार होते.

पण टॅक्सीवाला होय म्हणेना. “कुणी हजार रुपये देतो म्हटलं तरी या वादळांत गाडी काढणार नाहीं आपण !” त्यानं सांगितलं.

“असं उत्तर द्यायला तुला कांहीं वाटत नाहीं ?” ते त्या टॅक्सीवाल्यावर ओरडले. आपल्या असहायतेची व संकटाची त्यानं, दखल घेऊं नये याचा त्यांना विलक्षण संताप आला. “मला मदत करणार नाहीस तूं ? माझी दया येत नाहीं तुला. तुला सांगितलं ना मी की माझी बायको बाळंत होणार आहे—”

“हा काय माझा अपराध आहे साहेब ?” असं म्हणून टॅक्सीवाला हसूं लागला.

ती दुष्ट थट्टा आणि उपहासानं भरलेलं ते हसणं ऐकतांच त्यांच्या डोक्यांत तिडीक उठली. गाडीच्या फुटबोर्डावर पडलेला लोखंडी दांडा त्यांनी झटकन् उचलला, व टॅक्सीवाल्याच्या डोक्यात घातला.. टॅक्सीवाला धाडकन आडवा पडला. त्यांनी त्याचे खिसे भराभर तपासले. गाडीची किल्ली त्यांना सांपडली...

रस्त्यावरचं खळाळणारं पाणी कापीत गाडी चालवितांना ते मनाशीं म्हणत होते, परमेश्वर मदतीला धावून आला म्हणायचा. आतां बायकोला मॅटर्निटी होममध्ये पोचविणं शक्य होतं...तबेल्यात घडलेल्या प्रकाराची त्यांना पुनः पुन्हा आठवण येत होती. पण आपण काहीं वावगं केलं असा पश्चात्ताप त्यांना वाटत नव्हता. त्यांच्या असाहायतेची त्या टॅक्सीवाल्यानं उपेक्षा आणि थट्टा केली नसती तर कशाला त्यांनीं अत्याचार केला असता ?... तो मेला नसेल, फक्त मूर्छा येऊन पडला असेल. येईल कांहीं वेळानं शुद्धीवर. त्यांची सदसद्विवेकबुद्धि त्यांना टोचीत नव्हती. त्यांची अगतिकता व गरज टॅक्सीवाल्यानं ओळखायला हवी होती. ती त्यानं ओळखली नाहीं म्हणून त्यांनीं मवालीपणा केला होता. त्यांत काय चुकलं होतं ? काहीं नाहीं...

घरीं गेल्यावर त्यांनीं बायकोला टॅक्सीत घातलं. सेफ उघडून तिथं होत्या तेवढ्या साऱ्या नोटा त्यांनीं खिशांत कोंबल्या. शक्य तितके रोख पैसे जवळ असलेले बरे, त्यांनीं विचार केला. केव्हां किती पैशांची गरज

लागेल, नियम नव्हता. मॅटर्निटी होममधल्या लोकांनी त्याचं सारं धन मागितलं तरी तें त्यांच्या अंगावर फेकायची त्यांची तयारी होती... बायकोला घेऊन मॅटर्निटी होमच्या रस्त्यानं जपून पण शक्य तितक्या वेगानं गाडी हाकतांना ते परमेश्वराची एकच प्रार्थना करीत होते. या झंझावातात गाडी उडून जाऊं देऊं नकोस... मॅटर्निटी होमवर एकदा पोचल्यावर मग कसली चिंता उरणार नव्हती. सारं ठीक होणार होतं. डॉक्टर मागेल तेवढी पी ते देणार होते. खिशातल्या त्या साऱ्या नोटा घाव्या लागल्या तरी त्या काढून डॉक्टरच्या हातांत ते ठेवणार होते... आणि इतकंहि करून डॉक्टर मदत करीत नाहीं म्हणाला तर?—तर काय ?

टॅक्सीवाल्याच्या डोक्यात लोखंडी दांडा घातला नव्हता काय त्यानीं ? वेळच आली तर डॉक्टरलाहि गुंडगिरी करून दशहत्त घालायला ते मागं पुढं पाहणार नव्हते. ते व त्यांची बायको, दोघं संकटांत सापडलीं होती. लोकांच्या सहानुभूतीचा, दयेचा, मदतीचा आसरा शोधीत होती. जगान त्यांना धीर दिला पाहिजे, आधार दिला पाहिजे. त्यांवर त्याचा हक्क खचित होता. हक्काची दया जगानं खुषीनं दाखविली तर ठीक, नाहीं दाखविली तर दशहत्त घालून धाक दाखवून, अत्याचार करून लोकांची मदत घेणं रास्तच नव्हत काय ?...

त्यांच्या मनात एकाएकी आलं की ज्या परदेशी निर्वासिताबद्दल सतापाची व तिटकान्याची अढी त्यांनीं मनांत वागविली होती, त्यांच्याप्रमाणच—अगदीं त्यांच्याप्रमाणच ते वागत होते व विचार करीत होते !... आजपर्यंत त्यांनीं त्या निर्वासितांकडे फक्त दुरून पाहिलं होतं. त्यांच्या दुर्दैवाचा, दुःखाचा, संकटाचा, निराधार अवस्थेचा आणि त्या अवस्थेच्या पोटी उद्भवणाऱ्या आततायीपणाचा त्यांच्या अंतरंगांत शिरून, त्यांच्या भूमिकेवरून त्यांनीं कधीं विचार केला नव्हता... पण या घटकेला मात्र सर्वस्वी आधारशून्य होणं म्हणजे काय, निर्वासित होणं म्हणजे काय, लोकांच्या साहाय्यावाचून जगण्याची आशा नसणं, तें साहाय्य मिळालंच पाहिजे असं वाटणं आणि तें मिळालं नाहीतर माथेफिरूपणा करावासा वाटणं म्हणजे काय त्याचा अगदीं उत्कट अनुभव त्यांना आला होता !... ते स्वतः एक प्रकारें निर्वासितच झाले होते...

बुधवार ता. २४ नोव्हेंबरच्या 'प्रकाश'च्या अंकांत निर्वासितांच्या प्रभावर जो पांच कॉलमी अग्रलेख प्रसिद्ध झाला, त्याचा जिकडेतिकडे बोलवाला झाला. इतका सुंदर अग्रलेख कित्येक वर्षांत वृत्तपत्रांत वाचायला मिळाला नव्हता असं जो तो म्हणू लागला. या अग्रलेखाचा मथळा "पाहुणे की लांडगे ?" असा नव्हता; "आपले अभागी भाई !" असा होता !

चरायला सोडलेल्या गुरांच्या मागोमाग डोंगराच्या चढणीवरून जातां जातां पार्वती एकदम थांबली. एका झुडपात छापील कागदाचा एक तुकडा फडफडलेला तिला दिसला होता. हातातली काठी सरसावीत ती चार सहा पावलं पुढे गेली. झुडपाच्या काटेरी फांच्या काठीन तिनं दूर केल्या व कागदाचा कपटा अलगद काढून घेतला. जुन्या वर्तमानपत्राचा तो तुकडा कुठून तरी वाऱ्यावर उडत उडत रानांतल्या या जागीं आला असावा. पाऊसपाण्यानं भिजून आणि उन्हात तापून त्याचा रंग काळा पिवळा झाला होता, आणि त्यावर काळसर ओघळ उठले होते. पण जणू एखादी मोलाची वस्तु अचानक हातीं आल्याप्रमाणे पार्वतीन तो उचलून घेतला आणि झपाट्यानं अंधुक होत चाललेल्या संध्याकाळच्या प्रकाशांत त्यावरील मजकूर वाचण्यासाठी हातांतली काठी टाकून देऊन पार्वती एका दगडावर बसली. मजकूर वाचण्यासाठी असं म्हणण्यापेक्षा त्या कागदावर छापलेल्या अक्षरांपैकीं ओळखतां येतील तेवढीं अक्षरं ओळखण्यासाठी पार्वती बसली होती असं म्हणणच अधिक बरोबर होईल. कारण टट पप करीत अक्षरं ओळखण्यापर्यंतच तिची मजल गेली होती. मात्र त्या गोष्टीचा तिला विलक्षण छंद लागलेला होता. लहान मोठा छापील कागदाचा तुकडा रानांत, रस्त्यावर, चावडीपुढे, देवळाजवळ, वाण्याकडून आणलेल्या पुरचुंडींत सांपडला रे सांपडला की ती आधाशीपणानं हातीं घेई, आणि त्यांतलीं लागतील तितकीं अक्षरं लावल्यावांचून तिला चैन पडत नसे, ती

दगडावर बसली व आपला प्रयोग तिनं सुरू केला. गुरं रेंगाळूं लागली तिकडे तिनं लक्ष दिलं नाही.

रोज तिच्याबरोबर राखणीला येणाऱ्या तिच्या वयाच्याच महादूनं ओरडून म्हटलं, “ए पारे, नीट वखताला गुरूं पोचवायची हैती कां न्हाई तुला ?”

“आल्यें आल्यें. तूं हो म्होरं.” पार्वतीनं मान वर न करतां ओरडून सांगितलं. दिसेनासं होण्यापूर्वी हातांतल्या त्या तुकड्यावरचीं सगळीं अक्षरं ओळखण्याची तिची फार इच्छा होती.

महादू मनाशीं म्हणाला, “ही पारी एखाद्या खुळ्यावानीच करायला लागलीय आताशा.” त्यानं थुंकीची पिचकारी टाकली, आणि तो जागच्या जागी थांबून पार्वतीकडे पहात राहिला.

महादूचा विचार कांहीं खोटा नव्हता. त्यानं तिला खुळी ठरवावी असंच ती आतांशा करूं लागली होती. त्याला स्वतःला लिहितां वाचतां येत नव्हतं. त्या लहानशा खेडेगांवांतल्या रयतापैकीं कुणालाच येत नव्हतं. कागदांचे जुने कपटे हातांत धरून घटका दोन घटका त्याकडं बघत बसायचं म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनें खुळेपणाच होता. स्वतः पार्वतीनं सुद्धां एक महिन्यापूर्वी या गोष्टीला खुळेपणाच म्हटलं असतं. पण ती आतां पूर्वीची पार्वती राहिली नव्हती. तिच्यांत फार मोठा बदल झाला होता. छापील कागदाचा उपयोग काय, तर चहा, साखऱ्या अशा वस्तू त्यांत बांधतां येतात असं उत्तर पार्वतीनं पूर्वी दिलं असतं; पण आता छापील कागदाचा दुसरा उपयोग तिला माहीत झाला होता. त्यावर जी अक्षरं छापलेलीं असतात तीं ओळखण्यांत गंमत भसते हें तिला ठाऊक होतं. कधीं कधीं दहावीस अक्षरं ओळींत वाचली कीं त्यांतून कांहीं तरी अर्थ आपल्या मनापर्यंत पोचतो आणि तो पोहोंचला कीं, विलक्षण आनंद होतो असाहि अनुभव मधून मधून तिला आला होता.

सुमारें एक महिन्यापूर्वी इनामदारांची थोरली लेक माधारपणाला आली होती, तिच्या तान्ह्या मुलाला संभाळायला म्हणून पार्वती राहिली होती. रात्रंदिवस ती त्यांच्याच घरीं असे. इनामदारांची मुलगी कुसुमताई तिला एकदां म्हणाली होती, “पारे, तूं पुष्कळदां उगीच गप्प बसलेली असतेस.

तुझा वेळ वायां जातो, मी तुला लिहायला वाचायला शिकविते. शिकशील का ? ” पार्वती म्हणाली होती, “ माझा बा कधी शिकला न्हाई, अन् मी शिकूं म्हणता ? मला बाई माणसाला काय करायचं हाथे शिकूनशान् ! ” पण कुसुमताईनं साक्षरतेच्या महत्त्वावर तिला एक लहानसं व्याख्यान दिलं होतं, आणि आग्रह करून तिला शिकायला भाग पाडलं होतं. महिनाभरांत पार्वती बालबोध पहिलं पुस्तक वाचूं लागली होती. ती जात्याच फार हुषार होती. तिला आणखी शिकवावं अशी कुसुमताईची फार इच्छा होती. पण नवऱ्याची तार आल्यामुळें तिला आपला माहेरचा मुकाम संपवून परत सासरीं जाणं भाग पडलं होतं, आणि पार्वतीचं शिक्षण सपलं होतं. कुसुमताईनं जाताना तिला बजावलं होतं, “ पारे, तुला आतां अक्षर ओळख चांगली झाली आहे. तुला हीं दोन पुस्तकं मी देतें ती वाच. पुनः पुनः वाच. शिवाय कुठें कांहीं छापलेलें दिसलें कीं वाचायची धडपड करीत जा. कळो न कळो वाचीत जा. वाचूं लागलीस कीं हळू हळू कळू लागेल. ” त्याप्रमाणें वागायच पार्वतीनं आनंदानं कबूल केलं होतं. एका कुळवाड्याच्या मुलीला साक्षर करून आपण माणसांत आणून सोडलं आणि आयुष्याच्या सार्थकतेचा मार्ग तिला दाखविला या कल्पनेच्या आनंदांत कुसुमताई त्या गांवच्या गांवाहून परत गेली होती. आयुष्याचं सार्थक वगैरे कल्पनांचा वास देखील पार्वतीला असणं शक्य नव्हतं. परंतु एक नवीन आनंद आपल्या हातीं आला येवढं तिला कळत होतं. कुसुमताईनं दिलेलीं पुस्तकं पुनः पुन्हां वाचण्याचा क्रम तर तिनें ठेवलाच, पण शिवाय सांपडेल तिथें मिळेल तो छापील कागद उचलायचा आणि घरीं आणायचा तिनें सपाटा चालू केला होता. हे जमविलेले सारे छापील कागद तिनें मोठ्या काळजीपूर्वक एका फडक्यांत बांधून ठेवले होते.

तिचा म्हातारा बाप रामजी यानं कांहीं दिवस तिचं कौतुक केलं, इनाम-दारांच्या ताईनीं आपल्या पोरीला एक पुस्तक शिकवलं या गोष्टीची त्याला मोठी धन्यता वाटली. पण पुढें जेव्हां पार्वतीनं कागद गोळा करून संग्रहीं ठेवण्याचा उद्योग सुरू केला तेव्हां तिचं तें करणं त्याला अगदीं खुळेपणाचं वाटू लागलं. कुळवाड्याच्या मुलीला लिहिण्याचाचण्याशीं करायचंय काय ? बापानं

लग्न करून दिलं कीं संसाराच्या वाटेला लागायचं, आणखी आया, आज्या, ज्या गोष्टी करीत आल्या त्या करीत मरेपर्यंत ती वाट चालायची, या पलीकडे पार्वतीसारख्या मुलीला दुसरं कांही जिणं असूं शकतं काय ? खुळी कुठली ! एक दोनदा त्यानं पार्वतीला हा वेदान्त सांगून पाहिला. पण तिचं वाचण्याचं वेड ती कांही सोडीना. तेव्हा त्यानं मनार्शी विचार केला कीं तिच्यावर रागावण्यांत कांही अर्थ नाहीं. चालूं दे हिचा खुळा छंद. किती दिवस चालेल ? लगीन होऊन आपल्या नवऱ्याच्या घरीं गेली आणि नांदूं लागली कीं आपोआप संपेल हें सारं ! आणि तें व्हायला आतां फार अवकाश होता काय ? तिच्यासाठीं त्यानं नवरा बघून ठेवला होता. येत्या मार्गेसरांत तिला हळद लागायची हें ठरलेलं होतं.

रामजीच्या योजनेप्रमाणे पार्वतीचं लग्न झालं आणि लखू सांवताच्या घरांत त्याची सून म्हणून ती नादायला गेली. पण रामजीचा साराच हिशेब कांही खरा ठरला नाहीं. घर-काम, शेतकाम सांभाळूनसुद्धां पार्वतीनें आपला वाचण्याचा उद्योग चालूच ठेविला. तिचा नवरा शिवराम म्हणजे सामान्य अडाणी शेतकऱ्याचा नमुना होता. लिहिणं वाचणं त्याला जन्मांत माहीत नव्हतं. रात्रीं राकेलच्या डबड्याच्या उजेडात पार्वती वाचीत बसलेली त्याला दिसली कीं तो मनार्शी म्हणे, “ हिचं काय डोक विकं बिघडलंय काय ? ” पण घरकाम चोख करून पार्वतीनं ज्याप्रमाणे आपल्या सासू-सासऱ्यांना तक्रार करायला जागा ठेवली नव्हती, त्याप्रमाणे ती पत्नीधर्मही उत्तमप्रकारें पाळीत असे, आणि त्यामुळें शिवराम मनार्शी म्हणे, “ मरेना का वाचीना. ” तिच्या वाचण्याच्या मूर्ख नादाकडे दुर्लक्ष करणं त्याला अवघड वाटत नसे.

एकदां त्यानं मोठ्या प्रेमानें पार्वतीला विचारलं, “ तुला लहानसा दागिना करून घालायची माझी इच्छा आहे. तुला काय आवडेल ? सांग. उद्यां बैलगाडी घेऊन मी जाणार आहे शहराला. काय घेऊन येऊं तुझ्यासाठीं ? सांग. ”

पार्वती म्हणाली, “ मला काय हवं खरं सांगूं ? आणाल तुम्ही ? ”

“ वा ! तूं माझी लाडकी पारू नाहींस काय ? तूं सांगशीस तें आणीन. ”

“ माझ्यासाठी एक चांगलंस पुस्तक घेऊन या. ”

शिवराम मोठमोठ्यानं हंसू लागला. तो म्हणाला, “ पुस्तक हवं तुला ? कशी वेडी ग तूं. ते काय तूं नाकांत घालणार कीं कानांत घालणार कीं डोक्यांत ? ”

पार्वतीनं गंभीरपणानं त्याच्याकडे पाहिलं व म्हटलं, “ तुम्ही आणा म्हणजे झालं. ” शिवराम म्हणाला, “ आणतो. दागिनाबी आणतो. अन् तुला आवडेल असं छानपैकीं पुस्तकबी आणतो. ”

बायकोसाठी पुस्तक आणायच्या हेतूने शिवराम घरून निघाला खरा, परंतु त्याबद्दल तो अधिक विचार करूं लागला तेव्हां त्याच्या लक्षात येऊं लागलं कीं जी गोष्ट करायचं त्यानें मनाशीं ठरविलं होतं ती कांहीं सोपी नव्हती. त्यानं जन्मांत कधीं पुस्तक विकत घेतलेलं नव्हतं. चांगलंस पुस्तक कशाला म्हणतात याची त्याला कल्पना नव्हती. शहरांत पुस्तकाचं दुकान त्यानं पाहिलं होतं. पण तिथं आपण गेलों तर चांगलंस पुस्तक दुकानदार देईल याची काय खात्री होती ? एकदां त्यानं शहरातल्या एका दुकानांत जाऊन चांगलासा अडकित्ता मागितला होता अन् दुकानदारानं आणा-शपथा घेऊन उत्तम पात्याचा म्हणून दिला तो त्यानं खरेदी केला होता. पण महिनाभरांत त्या अडकित्यांत बोट्याचं पेरदेखील सांपडलं तरी दुखायचं नाही अशी त्याची अवस्था झाली होती, अन् सारे लोक त्याला हंसू लागले होते. तसंच आतां या पुस्तकाच्या बाबतींत झालं म्हणजे ? चांगल्या मिठाईचीं, वार्ड मिठाईचीं वेगवेगळीं दुकानें असतात त्याप्रमाणें पुस्तकांचीही असली पाहिजेत. खात्रीलायक चांगला माल जियें मिळतो, लहान पोर गेलं तरी जियें चांगलंच पुस्तक दिलं जातं असं एखादं शेलकं पुस्तकांचं दुकान शहरांतल्या बाजारपेठेंत असलंच पाहिजे...पण तें आपल्याला सांपडायचं कसं ?...बरं या बाबतींत विचारायचं कुणाला ?...बैलगाडी तीन भैल गेली तरी या अडचणींतून वाट कशी काढायची तें कांहीं शिवरामला सुचेना.

पण मग एकदम त्याला युक्ति सुचली. गोखले मास्तरांची त्याला आठ-वण झाली. दादा गोखले कुठल्या शाळेंत मास्तर होते तें त्याला माहीत नव्हतं. पण त्यांची थोडी शेती शिवरामच्या गांवाच्या आसपास होती,

त्यामुळे ते कधी कधी त्या बाजूला येत, आणि ते आले कीं जो तो त्यांना गोखले मास्तर म्हणत असे—येवढे शिवरामला माहीत होतं. त्यांची आठवण होतांच शिवराम मनाशी म्हणाला, “ हां रे हां, गोखले मास्तरना विचारावं म्हणजे ते बराबर सागतील आपल्याला कुठल्या दुकानात, कुठलं पुस्तक घ्यायचं तें. ” या विचारानं शिवरामला हायसं वाटलं आणि चाबूक उगारून व हातांतला कासरा ढिला सोडून त्यानं आपल्या आवडत्या बैलाना जरा जलदी करण्याचा इशारा दिला. शहरात गेल्यावर शिवरामनं प्रथम गोखले मास्तरांचं घर गांठलं, आणि त्यांची गाठ पडल्यावर आपण कोणत्या बाबतीत त्यांचा सल्ला घ्यावयास आलों तें त्यांना निवेदन केलं.

ते त्याची हकीगत ऐकून चकीत झाले आणि खूषहि झाले. ते म्हणाले, “ शिवराम, अरे, अशी बायको मिळाल्याबद्दल तुला मोठा अभिमान वाटला पाहिजे रे ! ” शिवराम त्यांच्याकडे बघत राहिला. त्याला पार्वतीचा अभिमान वाटत नव्हता असं थोडंच होतं ? ती घरकाम उत्तम प्रकारें करीत होती, सासू सासऱ्यांची सेवा करीत होती, या सर्व गोष्टीमुळे कोणत्याही नवऱ्याला बायको आवडावी तितकी ती त्याला आवडत होती, आणि तितक्यापुरता तिचा त्याला अभिमानही वाटत होता. परंतु यापलीकडं कसला अभिमान धरायचा तें त्याला कळत नव्हतें. पुस्तक वाचण्याची पार्वतीची हौस त्याला फक्त एका चमत्कारिक लहरीसारखी वाटत होती. तिच्यावर त्याची ममता होता म्हणूनच केवळ त्या चमत्कारिक लहरीचं कौतुक करायला तो तयार झाला होता...मनांतले हे विचार बोलून दाखविण्याची शिवरामला अक्कल नव्हती. पण ते त्याच्या मनांत आले, आणि एखाद्या निर्बुद्ध जनावराप्रमाणें तो मास्तरांकडे पहात राहिला. मास्तर अर्धवट स्वगत म्हणाले,

“ आतां तुझी बायको चांगलंसं पुस्तक मागते तेव्हा कोणत पुस्तक द्यावं तिला ? ” अनेक पुस्तकांचीं नावं त्यांनीं भराभर आठवून पाहिलीं. परंतु त्यांतलं एकही पुस्तक त्यांच्या मनाला पडेना. त्यांची चर्चा जरा त्रासल्यासारखी झाली. कपाळाला आठी धालून ते स्वगत उद्गारले, “ कोठलं पुस्तक

द्यावं ? ” परंतु तितक्यांत त्यांची कपाळावरची आठी दूर झाली व ते हंसत शिवरामला म्हणाले, “ अरे होय रे गड्या. एक पुस्तक आहे. अगदीं तुझ्या बायकोला देण्यासारखं, तें पुस्तक तिनं वाचलं कीं तिला नीति, धर्म, लौकिक आचार फार उत्तम कळूं लागेल. आपले पूर्वज कसे वागत असत त्याचा किता डोळ्यासमोर सदा ठेवायचा असेल तर या पुस्तकासारखं दुसरं पुस्तक नाही असं मोठमोठ्या विद्वानांचं मत आहे. हेंच पुस्तक घेऊन ये तूं पार्वतीला, ऐकलंस कां ? जा, हेंच पुस्तक दे. ”

शिवराम म्हणाला, “ पर मास्तर त्या पुस्तकांचं नाव कुठं सांगितलं तुम्ही ? ”

“ अरे खरंच कीं ! नाहीच सांगितलं नाही कां ? त्याचं नांव महा-भारतांतील कथा. ”

“ पार्वतीनं चांगलंस पुस्तक घेऊन या म्हणून सांगितल्या. तुम्ही म्हणतां तें पुस्तक अगदीं चांगलंस हाये ना ? ”

“ अरे, चांगलंस म्हणून काय विचारतोस ? तुझ्या बायकोच्या हातीं द्यायला यासारखं दुसरं पुस्तक नाही बघ. जा त्या बाजारपेठेंतल्या मोठ्या दुकानांत आणि हें पुस्तक माग. ”

“ दुकानदार नेमकं देईल ना ? मला फसवायचा नाही ना ? ”

मास्तर हंसले व म्हणाले, “ ह जा जा. ”

शिवराम तडक दुकानांत गेला व त्यानें मास्तरांनीं सांगितलेलं पुस्तक विकत घेतलें. पुस्तकाच्या जाड पुढ्यावरचं रंगीत चित्र पाहिल्यावर त्याच्या चांगुलपणाबद्दल त्याची पुरती खात्री पटली. पीतांबर कसलेला उघड्या अंगाचा अर्जुन धनुष्याला बाण लावून मत्स्यवेध करीत असल्याचं चित्र होतं तें. इतकं सुंदर चित्र ज्या पुस्तकावर होतं तें चांगलंच पुस्तक असणार याबद्दल संशयाला जागा कुठली ? शिवरामनं मनांतल्या मनांत मास्तरांचे फार आभार मानले आणि पार्वतीला हें पुस्तक फार आवडणार या कल्पनेच्या आनंदांत स्वारीनं बैलगाडी गांवाकडं परत काढली.

पार्वतीला तें पुस्तक इतकं आवडलं कीं फुरसतीच्या वेळांत एक क्षण भरही ती तें हातावेगळं करीना. पुस्तक लिहिणाऱ्यानं तें सोप्या सुबोध भाषेंत लिहिलं होतं त्यामुळें ज्यांचा अर्थ तिला माहीत नव्हता अशा शब्दावर काचित् स्थळीं जरी ती अडखळे तरी मजकुराचा मुख्य गाभा तिच्या हातीं लागत असे आणि एकंदर कथेचं मर्म तिला सहज कळेल. तिनं प्रथम पुस्तक वाचून काढलं तें केवळ एकेका कथेंत काय काय घडलं तें जाणून घेण्याच्या ओढींत. पण मग तिनं पुन्हां त्या पुस्तकाचं वाचन सुरू केलं त्या वेळीं तिचं मन केवळ कथाभागाच्या चमत्कृतींत न रमता प्रत्येक गोष्टींत जें काही सांगितलं होतं त्यावर ती विचार करूं लागली. ज्या काळांतल्या त्या गोष्टी होत्या, त्या काळात समाज अमक्या तऱ्हेचा होता, चालीरीती अमक्या प्रकारच्या होत्या, स्त्रिया पुरुषांशीं अमुक तऱ्हेनं बोलत चालत, पुरुष अमक्या तऱ्हेचे असत व अमक्या तऱ्हेनं वागत इत्यादि कल्पना अस्पष्टपणेंच कां होईना परंतु तिच्या मनात उदभूत लागल्या—आणि स्वतःच्या वांझ्याला आलेल्या आयुष्याची, माणसांची व परिस्थितीची त्या पुस्तकांत रंगविलेल्या चित्रांशीं ती मनांतल्या मनांत तुलना करूं लागली. दमयंती, रुक्मिणी, द्रौपदी, सुभद्रा, या स्त्रियांनीं आपापले नवरे स्वतःच्या मतानं शोधून काढले होते. बापानं नवरा ठरवावा व मुलीनं तो पत्करावा असा प्रकार कुणाच्याच बाबतींत झाला नव्हता. रुक्मिणीनं तर मोठं चतुर कारस्थान रचून कृष्णाशीं लग्न लावलं होतं; आणि थोरल्या भावानं ठरविलेलं लग्न मोडून अर्जुनाशीं लग्न करण्याच्या बाबतींत प्रत्यक्ष देवानं सुभद्रेला सहाय्य केलं होतं. स्वयंवराच्या या कथा पार्वती वाचू लागली कीं त्यांचा तिच्या मनावर फार परिणाम होई. ज्या स्त्रियांच्या हकीगती ती वाचे त्यांनीं मिळवलेल्या सुखाची कल्पना मनात येतांच तिच्या अंगावर रोमांच उभे रहात. त्या स्त्रियांचीं ज्या पुरुषांशीं लग्न झालीं त्यांच्या सौंदर्याचीं वर्णनं कितीदां हि वाचली तरी तिला पुरेशी वाटत नसत. आणि ती वाचतां वाचतां कधीं कधीं ती एकदम थांबे. पुस्तकांतल्या सृष्टींतून तिचं मन एकदम हेलकावा खाऊन तिच्या स्वतःच्या जीवनासृष्टींत येऊन पडे, आणि तिच्या मनाला मोठाच धक्का बसे. स्वतःच्या लग्नाविषयीं, शिवराम-

विषयीं ती मनांतल्या मनांत भलभलते विचार करूं लागली. शिवराम तिचा नवरा होता म्हणजे काय ? त्याला कुणी पसंत केलं ? तिची आवड निवड तिच्या बापान कधी विचारांत घेतली ? लखू सावंताला मुलगा होता, आणि रामजीला मुलगी होती. लखूला सून हवी होती, रामजीला जांवई हवा होता, येवढ्याच कारणानं तिच शिवरामशीं लग्न झालं होतं ! आणि रामजीची निर्दुद्ध साधीभोळी लेकर मुकाट्यानं सावंताच्या घरांत नांदायला आली होती !... असं कां घडावं ? कसं घडतं ? महाभारतांत ज्या गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या तर प्रत्यक्षांत घडलेल्या आहेत. इथें आपल्या देशांतच घडलेल्या आहेत ! पुराणाला कीर्तनाला जमणारीं सारीं माणसं त्या आदरानं व भक्तिभावानं ऐकतात. त्या गोष्टी वाईट होत्या असं कोणी म्हणत नाही. उलट ज्या स्त्रीपुरुषांच्या त्या गोष्टी आहेत त्यांचीं नांव ऐकल्याबरोबर बायकापुरुष हात जोडून नमस्कार करतात. माणसानी कसं वागावं याबद्दल त्या गोष्टी म्हणजे किंते होत असं सारींजणं सांगतात !...

आणि तरी शिवरामशीं लग्न लावून देतांना तिला कुणीच कांहीं विचारलं नव्हतं. लखू सावंताचा जो आडमुठा, काळाबेंदरा, कुरूप शिवराम शेतांत चावडीवर, विहिरीवर पूर्वी शंभर वेळां तिने पाहिला होता तो एकदम एके दिवशीं तिचा नवरा झाला होता ! आणि तिनेही त्याला आपला नवरा मानला होता ! कांहीं तक्रार केली नव्हती !.....

परंतु आतां तिचं मन मोठी तक्रार करूं लागलं. शिवराम आपला नवरा आहे ही गोष्ट मान्य करून त्याप्रमाणें वागतांना तिचं मन सारखं ओढ घेऊं लागलं ! वरकरणीं ती पूर्वीप्रमाणेंच मोठ्या आनंदानं घरकाम, शेतकाम उरकून टाकी. पत्नीधर्माचं पालनही ती करी. परंतु या गोष्टी करतांना तिचं मन तक्रार करी, धुसफुसे, ओढ घेई, रडे, रागावे, जळे. अशा वेळीं मनाचं दुःख विसरण्यासाठीं ती अधिकच उत्कंठेने महाभारतांतील कथा वाचीत सुटे. त्या कथांत पुरुषांचीं मनं बायकांवर जडलीं होती. “ मला तुझ्या सौंदर्यानं मोह घातला आहे, मला तूं हवास. ” असं बायकांनीं पुरुषांना खुशाल सांगितलं होतं. त्यांनीं लाज धरली नव्हती. त्याबद्दल त्यांना कुणी दोष दिला नव्हता. स्त्रीला पुरुष आवडला पाहिजे हें सर्वांनीं मान्य केलेलें

तत्त्व होतं... असल्या वर्णनांत ती बराच वेळ दंग होऊन राही. पण पुन्हां ती दचकून थांबे. पुस्तक तसंच हातांत धरून ती मनार्शी म्हणे, या पुस्तकांतल्या गोष्टी नुसत्या विसरून जायसाठीं वाचायच्या काय ? माझ्या वाट्याला जें आलं आहे तें या पुस्तकांतल्या वर्णनापेक्षां किती निराळं ? तिची नजर हळूच पलीकडच्या कोपऱ्यांतल्या अंथरुणाकडे वळे. रोंकेलच्या डबड्यांच्या लालसर अंधुक प्रकाशांत अंथरुणावर परसलेल्या शिवरामची आकृति व लगतच्या भिंतीवर पडलेली त्याची विचित्र सांवली तिच्या दृष्टीस पडे, पहाटेचा गार वारा सुटलेला असे. शिवराम एखादेवेळेस अंगावरचं कांबळं सरसावून या कुशीवरचा त्या कुशीवर होई, आणि एखाद्या जनावराप्रमाणे मोठ्यांदा श्वास सोडी. तें पाहिलं की पार्वतीचं सवंध अंग शहारून जाई. अंतःकरणांत उठणारी तीव्र असमाधानाची लहर आवरावी कशी तें तिला कळेनासं होई...

ती पुस्तक टाकून देई, खोलीतून बाहेर गोठ्यांत जाई, अन् खराटा हातीं घेऊन शेणमूत झाडायला सुरुवात करी, ओटीवर निजलेला तिचा सासरा खराट्याचा आवाज ऐकून विचारी,

“ कोन त्यों ? ”

ती म्हणे, “ मी ! ”

“ कोंबडं आरवत्येलं तर ऐकल न्हाई, पहाट झाली व्हय ? ”

“ न्हाई, अवकाश हाये. तुम्ही निजा. ”

ज्या तऱ्हेचं आयुष्य आपल्या वांट्याला आलेलं आहे त्यांत उघड उघड आपली फसवणूक झालेली आहे हा विचार पार्वतीच्या मनांत उत्तरोत्तर इतका बळावूं लागला, आणि त्यांतून उत्पन्न होणारं असामाधान तिला इतकं तीव्रतेनं जाणवूं लागलं, कीं ती मनार्शी म्हणूं लागली, हें जर असं आहे तर हें मी मुकाट्यानं सोसायचं काय म्हणून ? मानेवरचं हें जोखड असंच राहूच व्यायचं कशासाठी ? एकीकडे असले विचार तिच्या मनांत जोरानं उसळून येत आणि दुसरीकडे तिला त्यांचं भय वाटे. ज्या पुस्तकांच्या वाचनां

तिच्या मनोवृत्तीत बदल झाला होता त्यांतल्या गोष्टी वाचण्याचं आकर्षण तिला एकीकडे वाटे पण दुसरीकडे तिला वाटे नकोत त्या वाचायला, त्या वाचल्या कीं मन भलतीकडे भडकूं लागतं. अगदीं प्रारंभीं एक चटकदार मनोरंजक पुस्तक म्हणून तें तिला आवडलं होतं. मग हळूहळू त्या पुस्तकानं तिला नवी दृष्टि दिली होती; पुढे स्वतःची परिस्थिति विसरण्यासाठीं त्या पुस्तकाच्या वाचनांत ती आपलं मन गुंतवू लागली होती. आणि आतां अखेर अशी चमत्कारिक दशा आली होती कीं त्या पुस्तकाबद्दल जितकी ओढ तिच्या मनाला वाटे तितकीच भीतीहि वाटे. तिला तें हवंसंही वाटे आणि नकोसंही वाटे. त्या पुस्तकाच्या वाचनानं आपल्या अंगीं जो शहाणपणा आला आहे त्यांतच आपला घात आहे अशी तिला धास्ती वाटे. शिवराम-बरोबर पत्नीधर्मानं वागतांना सुख होण्याऐवजीं आपलं मन व शरीर होरपळून निघत आहे असं तिला वाटे. आणि या प्रकाराचा उगम आपण वाचलेल्या महाभारतांतील कथांत आहे असं तिच्या मनांत येई. त्या कथा तरी सपशेल खोऱ्या असल्या पाहिजेत किंवा त्या खऱ्या असूनहि केवळ पुस्तकांत वाचायसाठीं आहेत, त्यांचा आपल्या आयुष्याशीं कांहींच संबंध नाहीं असं तरी असलं पाहिजे असं ती मनाशीं म्हणे. परंतु यापैकीं एकही गोष्ट मानायला ती तयार नसे. त्या पुस्तकात ज्या ज्या गोष्टींची वर्णनं आहेत त्या खरोखरीच घडल्या असल्या पाहिजेत, आणि त्या गोष्टींचा किता जर डोळ्यांपुढें ठेवायचा असेल तर प्रत्यक्ष आपल्या आयुष्यात घडत आहे ती एक प्रचंड फसवणूक म्हटली पाहिजे असं तिला वाटे. पण पुन्हां तिला वाटे, कीं या प्रचंड फसवणुकीचं आपल्याला ज्ञान झालं यांतच घात आहे. विचारशून्य, निर्बुद्ध, आंधळी पार्वती एखाद्या मुक्या जनावराप्रमाणें शिवरामशीं संसार करूं लागली होती तसाच तिनं मरेपर्यंत केला असता तर बरं झालं असतं. तिला डोळसपणा आला होता, ती विचार करूं लागली होती त्यांतच धोका होता. या नव्या दृष्टीनं शिवरामकडे पाहिलं कीं तिचं मन आणि शरीर दोन्ही बंड करीत. शिवरामनं तिला जवळ ओढली कीं तिचं मन संतापानं व तिरस्कारानं त्याच्यापासून शक्य तितक्या दूर वेगानं जाई, आणि त्या दूरत्वाचा परिणाम तिच्या शरीराच्या व्यापारावर होई.

शिवराम अगदीं निर्बुद्ध व अडाणी होता. परंतु त्यालासुद्धां तिच्या शरीराची तक्रार कळू लागली. आपल्याला जें हवें तें बलात्कारानंच घ्यावं लागतं हें त्याला उत्तरोत्तर अधिकाधिक स्पष्ट दिसू लागलं. एखाद्या मस्त जनावराप्रमाणें तो वागूं लागला. त्याच्या तसल्या वागण्यानं पार्वतीचं मन अधिकच विटू लागलं. त्याच्या मिठीतून सुटण्यासाठी तिचा देह धडपडू लागला. आणि त्यामुळें शिवरामचा आडदांडपणा आणखीच वाढला.

अशा स्थितीत एके दिवशीं ऐन दुपारच्या प्रहरी पार्वती पाणवळ्यावर गेली असतांना एक तरुण पुरुष तिच्या दृष्टीस पडला. तिनं त्याला पूर्वीं कधींही पाहिलं नव्हतं. तो कोण होता, कुठून आला होता, कशासाठी या गावीं आला होता, याची तिला कल्पनाही नव्हती. पण तो दृष्टीस पडल्याबरोबर तिचं हृदय एकदम धडधडू लागलं. महाभारतातील कथांतील सुंदर पुरुषाचीं सर्व वर्णन तिला एकदम आठवली. जणूं या पुरुषाला डोळ्यापुढें ठेवूनच लिहिणाऱ्यानं सर्व वर्णन लिहिलीं होतीं असं तिला वाटलं. भरलेली घागर तशीच जमिनीवर ठेवून झाडाच्या आडोशानं ती त्या पुरुषाकडं पहात राहिली. तो जसा तिला दिसला तसाच कांहीं वेळान दिसेनासा झाला. परंतु नंतर सत्रध दिवसभर डोळ्यांत भरलेली त्याची सुंदर आकृति पार्वतीच्या डोळ्यांना स्पष्ट दिसत होती.

रात्र झाली. प्रथम तिचा सासरा घरीं आला. नंतर कांहीं वेळानं शिवराम आला. पार्वतीच्या छातीत एकदम धस्स झालं.

कामधाम आटपल्यावर ती निजण्याच्या खोलीकडे जाऊं लागली तेव्हां तिचं सवंध अंग थरथर कापत होतं. ती आत शिरली. तिनं दार लोटलं, पण त्याच क्षणीं तिला मूर्च्छा येऊन ती जमिनीवर मटकन् बसली. शिवरामचीं पावलं जवळ आल्याची चाहूल लागताच ती एकदम ताड्कन् उभी राहिली आणि जणूं काहीं जीव वांचविण्यासाठी तिला दूर पळून जायचं होतं अशा घाईनं व भीतीनं तिनं दाराच्या कडीला हात घातला. पण शिवरामनं तिला धरलं व ओढीत नेलं. तिच्या मनानं आंतल्या आंत आकांत केला. शरीरानं निकराची धडपड केली. शिवरामला संताप आवरेना. त्यानं खाडकन् तिच्या तोंडात भडकावली. पार्वती निश्चेष्ट पडली.

ती शुद्धीवर आली तेव्हां पहाटेचा गार वारा सुटला होता. खोली अंधारांत बुडाली होती. रात्रीचा प्रकार तिला हलके हलके आठवला. कांहीं वेळ उघड्या डोळ्यांनी अंधाराकडे पहात ती अगदी स्वस्थ पडून राहिली. तिच्या मनात कसलाही विचार येत नव्हता. जणू तिचं मन जागेवर नव्हतंच अथवा विचारचक्राची क्रिया अजीवात बंद पडली होती.

पण चिरडलेल्या पांखराच्या अंगांत हळुहळू धुगधुगी यावी व त्याच्या पांखाची हालचाल पुन्हां सुरू व्हावी तद्वत् तिच्या मनांतली विचारचक्रे हलके हलके फिरू लागलीं. जवळ जवळ येणाऱ्या माणसाचीं पावलं अधिकाधिक स्पष्ट ऐकू येऊं लागावीत त्याप्रमाणें तिच्या विचारांचा आवाज तिला जास्त जास्त ऐकू येऊं लागला. तो ऐकत ती खूप वेळ तशीच पडून राहिली.

नंतर ती उठली ती मात्र एकदम कसला तरी निश्चय केल्याप्रमाणेंच, ती समोरच्या कोपऱ्यांत गेली, काडी ओढून तिनें राकेलचं डबडं लावलं. धान्याच्या आडव्या पोत्यावर ठेवलेलं महाभारताचं पुस्तक तिनें उचलून घेतलं. त्याचा जाड पुढा तिनें टर्कन् फाडला. नंतर चार पांच पाने एकदम फाडून दिव्याच्या ज्योतीवर तिनें ती पेटवली. त्या जळत्या पानांवर पुस्तकांतलीं आणखी पाने तिनें धरलीं, मग आणखी पाने ! मग आणखी पाने !

संबंध पुस्तक जाळून टाकल्यानंतर तिनें दिवा मालवून टाकला. आतां कसलंही पुस्तक वाचण्यासाठी ती पुन्हां कधी दिवा लावणार नव्हती. ज्ञानाचं विष ती प्याली होती तें तिला ओकून टाकायचं होतं. तिला डोळसपणा आला होता. ते डोळे तिनें फोडून टाकले होते. तिला पुन्हा आंधळं होणं भाग होतं. खोलीत पुन्हां अंधार भरला होता. त्या अंधारांत तिनें भिंतीवर मान टेकली, आणि डोळे मिटून घेतले...

बाहेरच्या गोळांत गुरं अंगाची हालचाल करीत होती, शेपट्या हालवीत होती, मोठाळे लांब श्वास सोडीत होती, रवंथ करीत होती ! त्याच्या जीवनांत आणि आपल्या जीवनात कांहीं अंतर नाही, अंतर असतां कामा

नये, त्यांच्याप्रमाणेच आयुष्य घालवायला आपण जन्माला आलो आहोत, उगाच दावणीशी ओढ घेण्यांत काही एक अर्थ नाही, असा विचार पार्वती आपल्या मनाला शिकवीत होती...

शिवराम सकाळी उठला. धान्याच्या पोत्यापाशी राखेचा लहानसा पुंजका आणि दोन जाड पुठे त्याला दिसले. एका पुठ्यावर पीतांबर नेसलेल्या उघड्या अर्जुनाचं चित्र होतं, तो काही वेळ पहात राहिला. किती हौसेनं त्यानं तें चांगलंसं पुस्तक पार्वतीसाठी आणलं होतं. तिच्या हातांत तें सदा असलेलं त्याला दिसलं होतं. आणि तें पुस्तक...? शिवरामला अगदीं गोंधळल्यासारखं झालं...त्यानं कोपऱ्यांतली तुटकी केरसुणी उचलून घेतली, आणि त्या दोन जाड पुठ्यांसकट ती राख झटकून कोपऱ्यांत ढकलून दिली.

“तेचि पुरुष दैवाचे !”

:

५

विनायक बाहेरच्या खोलीत बसला होता. पण मधूनच तो आपल्या मनगटावरच्या घडयाळावर पाही. तेवढी गोष्ट वजा केली तर त्याचं सारं लक्ष आंतल्या खोलीत वेषभूषा करण्यात गुंतलेल्या गुलाबच्या हालचाली अर्धवट उघड्या राहिलेल्या मधल्या दारांतून जेवढ्या दिसतील तेवढ्या पाहण्याकडे होतं. आपल्याकडे कुणी पहात नाही अशा खात्रीनं वेषभूषेत गुंतलेल्या स्त्रीच्या हालचाली इतक्या चित्ताकर्षक असतील अशी विनायकची कल्पना नव्हती. तें हालतं चालतं सौंदर्य तासन् तास पहात रहावं असं त्याच्या मनांत आलं. तेवढ्यासाठीं सिनेमाला जाण्याचा बेत रद्द करण्याची त्याची तयारी होती. या जिवंत सौंदर्यापुढें या सौंदर्याच्या त्या पडद्यावरील छायांचा काय पाड ! परंतु सिनेमाला जाण्यांत एक मोठा फायदा होता. या क्षणीं ज्या लावण्याची हालचाल त्याला बाहेरच्या खोलीत बसून अंतरावरून चोरूनच पहातां येत होती तें लावण्य सिनेमाच्या थिएटरांत गेल्यावर त्याच्या सन्निध बसणार होतं. शिवाय आतांचा मुक्रेपणा सोडून ते बोलूं हि लागणार होतं. आणि गुलाबच्या सौंदर्याकडे अधिक लक्ष द्यावं कीं तिचे गोड गोड शब्द कान भरून ऐकावेत अशी त्याची धांदल उडणार होती...

म्हणूनच तो वरचेवर घडयाळांत पाहून घाई करीत होता. तो पुनः पुन्हां तिला मोठ्यानं सांगत होता. “लौकर निघायला पाहिजे बरं का,” “उशीर होतो आहे हं,” आणि तिकडून आपल्या खोलीतून गुलाब मानहि न वळवितां कानापासला केषांचा फुगा दुरुस्त करीत किंवा शंभराव्यांदा साडीचा पदर मनाजोगा करीत म्हणत होती, ‘हूं’ ‘हूं.’ अखेर गुलाब आरशापासून

दूर झालेली विनायकला दिसली तेव्हां त्याला वाटलं, तिची वेशभूषा संपली असावी. ती बाहेर आल्याबरोबर लगेच निघावं अशा हेतून विनायक कोचावरून उठला आणि आपली टोपी आपण कुठें काढून ठेवली तें पाहूं लागला.

तितक्यांत टेलिफोन वाजला. झटकन् कोपऱ्यातल्या टेलिफोनच्या टेबलापार्शी जाऊन त्यानं रिसिव्हर उचलून विचारलं, “ हलो, कोण आहे ? ”

त्यानं ऐकल, “ गुलाब आहे का घरात ? ”

तो आवाज त्याच्या ओळखीचा मुळीच नव्हता. पण तो एका तरुण पुरुषाचा होता खास. हे लक्षांत आल्यामुळें असेल किंवा सिनेमाला निघायला आणखीन उशीर होणार या कल्पनेनं असेल, परंतु जरा चिडखोरपणानं त्यानं म्हटलं,

“ आहे, पण ती फार घाईत आहे. ”

“ असूं दे, तिला म्हणावं एक मिनिट टेलिफोनवर ये. ”

विनायक म्हणाला, “ उद्या सकाळीं फोन केलात तर नाहीं चालणार काय ? ”

“ नाहीं चालणार ! गुलाबशीं आताच बोललं पाहिजे मला. तिला म्हणावं एक मिनिट ये. ”

विनायकच्या मनात आलं, अशा प्रकारें बोलणारा हा कोण मोठा सोकोजी ? क्षणभर त्याला वाटलं, फोन बंद करून टाकावा पण तितक्यात आंतून गुलाबनं विचारलं,

“ कोण रे विनायक ? ”

विनायकच्या मनांत जें होतं तें बोलण्यासारखं नव्हतं. तो म्हणाला, “ तूंच बघ येऊन. ”

गुलाब लग्नगर्गानं बाहेर आली व तिनं रिसिव्हर तोडाला लावला. तिच्या खांद्यावर टोंबेल होता. त्यावरून विनायकनं ओळखलं की तिचा जामानिमा अजूनहि पुरा व्हायचा होता. ती फोनमध्ये बोलूं लागली,

“ हलो, कोण आहे ? ”

“ मी, ओळखलंस ना ? ”

गुलाबचा चेहरा एकदम बदललेला विनायकला दिसला. फोनच्या दुसऱ्या टोंकाहून कोण बोलत असेल याची त्याला कल्पना होईना. त्या व्यक्तीचं बोलणं त्याला ऐकू येणं शक्य नव्हतं. त्याचा अदमास करण्यासाठी तो गुलाबचं बोलणं अधिक लक्ष देऊन ऐकू लागला. ती म्हणाली,

“ म्हणजे काय ? ओळखणार नाहीं असं होणं शक्य आहे काय ? परंतु दोन वर्षे अजिबात तुझी काही एक बातमी नव्हती आणि आतां ध्यानीं मनीं नसता तूं एकदम माझ्याशी फोनवरून बोलत आहेस त्यामुळें—”

“ तुला आनंद झाला की—”

“ हे काय विचारणं तुझ ? फार आनंद झाला ! ” परंतु तें सांगताना गुलाबच्या मनात आलं, आपले हे शब्द मनापासूनचे नाहीत हें ऐकणाऱ्याला अगदीं सहज कळण्यासारख आहे.

म्हणून ती पुनः म्हणाली,

“ फार आनंद झाला. पण खरं म्हणजे तुझा रागहि आलेला आहे ! ”

“ राग. तो का बुवा ? ”

“ ही काय रीत झाली होय ? दोन वर्षांनीं परत मुंबईस येतो आहेस आणखी मला नुसता फोन करतो आहेस ! ”

“ त्याचं असं झालं, दोन घटकापूर्वीच मी मुंबईस आलों. चहा घेतला, अंधोळ केली, कपडे बदलले आणि तुझ्याकडेच येण्याचा विचार केला. पण म्हटलं, तुला फोन करावा आणखी तूं घरी आहेस की नाहीं त्याची खात्री करून घ्यावी. आहेस ना घरीं ? ”

“ अं... अं... आहे, पण अगदी बाहेर जायला निघालें आहे रे ! रागावूं नकोस हं मनोहर ! ”

“ रागावत नाहीं, पण बाहेर म्हणजे कुठं निघाली आहेस ? ”

“ सिनेमाला. तूं येतोस काय ? ”

“ मी होय ? तुझ्याबरोबर कोण आहे ? ”

“ बरोबर होय ?... तूं ये म्हणजे ओळखच करून देतें. अगदीं ताबड-तोब ये ह. कारण आधींच फार उशीर झाला आहे ”

“ कुठल्या सिनेमाला जाणार आहेस तूं ? ”

“ भेटोला ! ”

“ मग हें बघ, असं करतों. मी तुझ्याकडे यायचं, मग सिनेमाला जायचं असं करण्यानं फार उशीर होईल. या हॉटेलापासून भेटो थिएटर जवळच आहे. तेव्हां मी तुला थिएटरच भेटतों. ”

“ असं म्हणतोस ? काहीं हरकत नाही. मात्र नक्की ये हं...अच्छा ! ”

ती फोनपासून दूर झाली आणि जणू विनायक थोड्या अंतरावर उभा आहे हें अजिबात विसरल्याप्रमाणें ती आपल्या खोलीकडे जाऊ लागली.

त्यानं विचारलं, “ कोण ग ? ”

ती म्हणाली, “ मग सागेन ! ”

“ बरं, असेल कुणी मला काय करायचं आहे ! पण आतां जास्ती उशीर केलेला मला खपायचा नाही. ”

गुलाबची चर्चा एकदम बदलली व ती म्हणाली, “ खपायचं नाही ? असं अधिकाराचं बोलणं मलाहि खपायचं नाही हं ! माझी तयारी तर पुरती व्हायला हवी ? का आपली येऊं तशीच ? ”

विनायकला तिचे ते शब्द मोठे चमत्कारिक वाटले. ती असं अगदीं उसळून त्याच्याशीं पूर्वीं कधीं बोलली नव्हती.

स्वतः गुलाबच्याहि लक्षात आलं कीं आपण विनायकशीं जरा एकदम कडवटपणानं बोललों. परंतु त्याचं कारणहि तिला समजत होतं. ती आणि विनायक एकमेकांच्या प्रेमात गुंतली होती हें जरी खरं तरी पूर्वीं ज्या तऱ्हेचं प्रेम तिनें मनोहरवर केलं होतं तें निराळं होतं. मनोहरनं आपल्यावर अधिकार गाजवावा याचा तिला कधीं राग आला नव्हता. उलट ती गोष्ट तिला आवडत असे. तिचा, तिला अभिमान वाटत असे, उलट विनायकबरोबर लग्न करण्यास देखील ती तयार झाली होती, परंतु त्यानं आपल्यावर अधिकार गाजवावा ही गोष्ट तिला अगदीं नापसंत होती.

ती आरशापुढें छोट्या स्टुलावर बसली आणि टॉवेलानं तोंड घाईनं पुसं लागली तेव्हां तिच्या मनात आलं, आतां मेनाहर भेटला नसता तर आपण विनायकशीं कडवटपणानं बोललों नसतों...मनोहरच्या या आकस्मिक येण्यानं आपल्या मनोवृत्तीवर बरेच परिणाम होणार आहेत...

मनोहर भेटला म्हणून झालेल्या आनंदाची पहिली उर्मी ओसरली तेव्हां तिला वाटलं, आतां आपण कसं वागायचं ?...

तिचं आणि विनायकचं लग्न अगदीं रीतसर ठरलेलं नसलं तरी भोवतालचीं सारीं माणसें ओळखून होती कीं तें होणार. मनोहरला ती मनांत अजिबात विसरून गेली असती तर कांहीं प्रश्नच नव्हता. मनोहरला तिला सरळ सांगतां आलं असतं कीं मी विनायकशीं लग्न करणार आहे. परंतु मनोहरला ती विसरलेली नव्हती. इतकंच नव्हे तर आतां ज्या क्षणीं तिनं विनायकच्या प्रश्नाला उत्तर दिलं होतं त्या क्षणीं तिला पूर्णपणें कळलं होतं कीं, आपलं मन जसं मनोहरच्या ठिकाणीं गुंतलेलं आहे तसं तें दुसऱ्या ठिकाणीं गुंतणं शक्य नाही. तिला एकदम वाटलं होतं कीं सैन्यांत दाखल होऊन आघाडीवर मनोहर जायला निघाला त्यावेळीं जी परिस्थिती होती तीच आज जशीच्या तशी असती तर केवढी चांगली गोष्ट झाली असती. पण आतां विनायकमुळें निराळी परिस्थिती होती. हा बदल एकदम नाहीसा होईल व एकदम पूर्वीची परिस्थिती येईल तर किती बरं होईल असं तिच्या मनांत आवेगानं आलं होतं. आणि याच कारणानं तिनं विनायकला तोडून उत्तर दिलं होतं...

ओठांवरून लिप्टिक फिरवितांना तिला एक चमत्कारिक आठवण झाली. पुरुषानं मिशा ठेवलेल्या तिला आवडत असत. मनोहर ओठावरच्या मिशा साफ काढीत असे. तिनं मिशा ठेवण्याबद्दल आग्रह करावा आणि तो त्यानं ऐकूं नये. अखेर एकदां अगदीं रुसलेला चेहरा करून ती त्याला म्हणाली होती,

“ तुझ्यासाठीं वाटेल तें करीन म्हणतोस आणखी मी मिशा ठेव म्हटलं तर तेवढंसुद्धां होत नाही तुझ्या हातून ! ”

यावर मनोहर खूप मोठ्यानं हंसला होता व म्हणाला होता, “ अग माझ्या चेहऱ्याला शोभायच्या नाहीत मिशा ! ”

“ बघू या ” असं म्हणून तिनं आपली भुंवया कोरण्याची पेन्सिल घेऊन त्याच्या ओठावर पेटबाज छोट्या मिशा काढल्या होत्या.

आणि मग त्याच्याकडे पाहतांच तिला विलक्षण हसू लोटलं होतं, मनोहर म्हणाला हाता, “ झाली आतां तुझी खात्रां ? ” आणि त्यानं घाईनं आपले ओठ हमालानं स्वच्छ केले होते.

या आठवणीवरून आतां तिच्या मनांत आलं मनोहर अगतां कसा दिसत असेल बरं ? पूर्वीसारखाच ? देखणा, हंसरा किंचित् उतावळ्या स्वभावाचा ? की त्याच्यांत कांही बदल झाला असेल ? तो प्रत्यक्ष आपल्या दृष्टीस आतां केव्हां पडेल अशी अधीरता तिला वाटूं लागली.

विनायकबरोबर मेट्रो सिनेमाच्या थिएटरवर जाऊन प्रवेशद्वाराजवळच्या दिव्यांच्या झगझगीत प्रकाशांत न्हाऊन निघालेल्या वर्तुळाकार जागेंत जेव्हां ती मनोहरची वाट पहात उभी राहिली तेव्हां तिच्या मनांतली ही अधीरता वाढत होती, विनायक तिच्याशीं सारखं काहीं तरो बोलत होता, पण त्याच्या बोलण्याकडे तिच मुळींच लक्ष नव्हतं. किंबहुना विनायकच्या शेजारीं ती उभी होती या गोष्टीचा मनांतल्या मनांत तिला राग आला होता. मनोहरच्या भेटीसाठी ती एकटीच उभी असती तर तिला फार आनंद झाला असता. आतां मनोहर जेव्हां तिला भेटेल तेव्हां ती विनायकच्या संगतींत असलेली त्याला दिसेल, ही गोष्ट तिच्या मनांत वरचेवर येत होती, व तिला त्या गोष्टीचा राग येत होता. नाईलाज म्हणून ती विनायकच्या शेजारीं उभी राहिली होती.

ज्याक्षणीं दोन वर्षांपूर्वीं मनोहरनं तिचा निरोप घेतला होता तो क्षण आणि आतां ज्या क्षणीं मनोहर तिला भेटणार होता तो क्षण, या दोन क्षणां-मधला सारा काळ पुसून टाकून तिला सांधता आले असते तर तिला फार बरं वाटलं असतं. पण तें शक्य नव्हतं. मधल्या काळांत ज्या गोष्टी घडल्या त्या काहीं झटकन् पुसून टाकतां येण्यासारख्या नव्हत्या. मनोहरजवळ त्यांचा खुलासा तिला करावा लागणार होता, या घटकेला तिला विनायकजवळ उभं राहणं भाग होतं !...

मनांत हे विचार करतां करतां तिची नजर सारखी मनोहरला शोभीत होती. थिएटरपुढें येऊन उभ्या राहणाऱ्या प्रत्येक गाडीकडे ती आशाळभूत

झोळ्यांनीं पाही, परंतु तिची निराशा होई. अखेर घंटा झाली, विनायक तिला म्हणाला,

“ किती वेळ उभी राहाणार आहेस तूं ? आतां सिनेमा सुरू होईल. चल कीं. ”

ती म्हणाली, “ तुला घाई असेल तर तूं जा आंत आणि बैस आपल्या जागेवर. ”

“ पण तूं किती वेळ उभं रहायचं ठरवलं आहेस. ? ”

“ मनोहर आल्यावांचून रहायचा नाहीं. नक्की येतो म्हणाला तो. ”

“ पण कदाचित काहीं अडचण आली असेल आणि त्याला येतां आलं नसेल. ”

नजरेनं दूरवर शोधित तिनं मान हालविली.

“ अहं असं व्हायचं नाहीं. तो आल्यावांचून रहायचा नाहीं. ”

“ वेडी आहेस तूं. दुसरी घंटासुद्धां झाली बघ. चल ! ” विनायकनं तिचा दड हलकेंच धरला.

परंतु तिनं तो झटका देऊन सोडवून घेतला व त्याकडे न पहातांच ती म्हणाली, “ तुला वाटलं तर आत जाऊन बैस म्हणून सांगितलं ना. किती वेळ थांबायच ते माझं मी ठरवीन. तूं कोण माझ्यावर अधिकार चालविणार ? मला नाहीं खपायचं. ”

गेल्या दोन घटकांच्या अवधीत हे वाक्य ती आतां दुसऱ्यांदा उच्चारित होती. आणि तें उच्चारताना तिच्या मनात पुनः येत होतं मनोहरनं तिच्यावर अधिकार चालविणं वेगळं. त्यापासून तिला आनंद होण्यासारखा होता. विनायकनं काय म्हणून तिच्यावर अधिकार चालवावा. मनोहरविषयी ज्या भावना तिच्या मनात होत्या त्या काहीं विनायकविषयीं नव्हत्या. तिनं मनोहरवर प्रेम केलं होतं. उलट विनायकवर तिनं प्रेम केलं नव्हतं, तर फक्त तिनं त्याला तिच्यावर प्रेम करूं दिलं होतं. हा फरक किती महत्त्वाचा होता याची तीव्र जाणीव तिला यावेळीं झाली होती....

तिच्या दुरुत्तराने रागावलेला विनायक म्हणाला, “ ठीक आहे. मग मी आंत जाऊन बसतो तर. ही दान तिकिटं सभाळ. हे तुझं आणखी हें त्या—” वाक्य पुरं न करतांच तो झटकन वळला आणि आत गेला.

विनायक गेल्याबरोबर गुलाबच्या मनांत एकदम आलं, हें एक प्रकारें बरं झालं, आता मनोहर आला म्हणजे आपण एकट्याच उभ्या असलेल्या त्याला दिसूं. आपल्याजवळ विनायक उभा असलेला त्याला दिसणार नाही. अर्थात् आत गेल्यावर तो दिसेल परंतु आत जाऊन बसण्याच्या आधींच आपल्याला मनोहरशीं एकीकडे कांहीं बोलता येईल ..

ती अतिशय उत्सुकतेने मनोहरची वाट पाहूं लागली.

पण दहा मिनिटं झालीं. पंधरा मिनिटं झालीं तरी तिला मनोहर दिसेना. सिनेमापुढच्या रस्त्याच्या एका बाजूला मोटारीचो रांगच्या रांग स्वस्थ उभी होती; दारापुढें एकहि गाडी आता येऊन उभी रहात नव्हती. वीस मिनिटापूर्वीची सारी गडबड थाबून आता तो भाग अगदीं शांत झाला होता. ज्या वर्तुळाकार दालनात ती उभी होती त्या ठिकाणीं दोन-चारच माणसें रेंगाळत होती.

आता अधिक वेळ वाट पाहण्यांत अर्थ नाही असं ठरविणं गुलाबला भाग होतं. आत जायचं तिच्या जिवावर आलं होतं. परंतु तिचं उभं राहणं भोवतालच्या लोकाना चमत्कारिक वाटू लागलं होतं हे त्याच्या पाहण्या-वरून तिच्या लक्षात आलं होतं. चित्रपट पाहण्याची यत्किंचित्हि इच्छा तिला उरली नव्हती. तिचं अतःकरण निराशेनं अगदी जड झालं होतं. गत्यंतरच नव्हतं म्हणून ती आत गेली. विनायकच्या शेजारच्या खुर्चीवर ती बसली. पण ती मनाशीं सारखा विचार करीत होती, मनोहर कां बरं आला नाही ?...

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं उठल्याबरोबर तिने मनोहरला टेलिफोन केला असता. परंतु ती तो करणार कुठे ? तिला फक्त एवढच माहीत झालं होतं की ज्या हॉटेलांत मनोहर उतरला होता ते मेट्रो सिनेमापासून जवळच होतं. पण हॉटेलाचं नांव मनोहरने सांगितलं नव्हतं आणि फोनवरच्या त्या घाईच्या संभाषणांत तिनेहि तें विचारलं नव्हतं. मग ती फोन करणार कुठे ? मनाशीं

चरफडत ती स्वस्थ राहिली. मनोहरचाच कदाचित् फोन येईल असें तिला वाटत होतें. आणि कदाचित् तो प्रत्यक्ष आपल्याला भेटायला येईल अशी अंधुक आशाहि तिच्या मनांत डोकावत होती.

तिची ती आशा खरी ठरली. मनोहर तिच्याकडे आला पण फार उशिरा. आणि तो येऊं नयेस वाटतं होत अशा वेळी. मनोहर तिला भेटायसाठी आला तेव्हां विनायक तर हजर होताच, पण खोलीत पांचसहा पुरुषांचं कोंडाळं पडलेलं होतं. त्यांत विनायकबरोबर तिच्याकडे वारंवार येणारे त्याचे दोन स्रेही होते. आणि तिच्यासारख्या तरुण स्त्रियांशीं नुसत्या चकाऱ्या पिटायला मिळाल्या अन् चहा प्यायला मिळाला तरी पुष्कळ झालं अशा हिशेबानं लघटपणा करणारे पुष्कळ पुरुष असतात त्यांतले बाकीचे होते.

या कोंडाळ्यात ती बसलेली असतांना मनोहर आलेला पाहून गुलाबला कांही बर वाटलं नाही. जमलेल्या साऱ्या मंडळींना एकदम निरोप देणें तिला शक्य नव्हतं. मनोहरशीं एकीकडे बोलायला मिळायला पाहिजे अशी तिच्या जिवाला ओढ तर लागलेली होती. तिणं विनायकचा व इतर मंडळींचा परिचय करून दिला, मनोहर आपल्या जागीं बसला. बाकीच्या मंडळींच्या गप्पा पुन्हा पूर्ववत् सुरू झाल्या. त्यांत भाग घेणं मनोहरला शक्य नव्हतं. मनार्शी तो आश्चर्य करूं लागला कीं दोन वर्षांत गुलाब इतकी पालटली कशी ? घरांत चार पुरुष जमवून वायफळ गप्पा ऐकत बसलेली ती त्याला पूर्वीं कधींच आढळली नव्हती...

आदल्या रात्रीं त्याला जो धक्का बसला होता तो आतां दसपटीनं वाढला. रात्रीं गुलाबनं त्याची फार वाट पाहिली व ठरल्याप्रमाणे तो सिनेमाच्या थिएटरवर आलाच नाही असें तिला वाटलं होतं. परंतु खरा प्रकार घडला होता तो अगदीं निराळा होता. मनोहर थिएटरवर आला होता, पण त्याच्या दृष्टीस गुलाब पडली होती ती विनायकजवळ अगदीं अगाला अंग खेदून उभी राहिलेली. तो तिच्याशीं हंसत कांहींसं बोलत होता, आणि तिच्या साडीची पीन तो नीट बसावित होता, त्याचं तोंड अगदीं तिच्या तोंडाजवळ गेलेलं होतं. तें दृश्य पहातांच मनोहरच्या मनांत आलं होतं, ही पूर्वींची आपली गुलाब नव्हे ! ही आतां आपली राहिलेली दिसत

नाहीं. ही दुसऱ्याची झालेली दिसते... त्याच्या अंतःकरणाला चमत्कारिक वेदना झाली होती, ती होऊ देणं बरं नव्हे हें त्याला कळत होतं. परंतु तरीहि ती त्याला दूर करतां आली नव्हती. गुलाबची भेट घेण्याची जी विलक्षण अधीरता त्याच्या मनांत आज कित्येक दिवस सांठली होती ती एकदम दुखावली गेली होती. तो थिएटरपर्यंत चालतच आला होता. त्याचं मन पालटल्याबरोबर नकोच ते पुढे होणं आणि गुलाबला भेटणं असं वाटल्यामुळें तो परत फिरला होता....

आज आतां जेव्हां तो तिच्या भेटाला आला तेव्हा ती एकटी असती तर हा खुलासा त्यानं केला असता. परंतु ती एकटी नव्हती. तें पाहून तो मनांतल्या मनात रागावला होता. आणि तिच्याभोवतीं जमलेल्या टोळक्यांच्या फालतु गप्पा काही केल्या सपेनातव आपल्या वाढ्याला गुलाब एकटी येईल असा संभव त्याला दिसेना तेव्हा त्याच्या मनातली चीड फारच वाढली. पुन्हा पुन्हा त्याच्या मनात येत होत, ही निराळी गुलाब आहे !

ही निराळी गुलाब त्याला मुळींच नको होती ! हा कोण विनायक नांवाचा जो तरुण पुरुष आहे त्याच्या प्रेमात जर ही सांपडली असेल तर स्वतःचं प्रेम केवळ पूर्वं सन्ध्याच्या हक्कावर तिच्यावर लादण्याची त्याची मुळींच इच्छा नव्हती. या गप्पीदास मंडळींच्या सहवासांत तिला जर सुख होत असेल तर त्यांतून तिला ओढून काढून स्वतःच्या सन्निध आणण्यास तो उत्सुक नव्हता. एक तर तो स्वाभिमानी होता, आणि शिवाय गुलाबच्या सुखांत व्यत्यय का आणावा असं वाटण्याइतक त्याचं तिच्यावर प्रेम होतं...

चहा आला तेव्हा इतर मंडळींबरोबर त्याने तो घेतला, आणि लगेच त्यानं गुलाबचा निरोपहि घेतला.

जो प्रकार घडला होता तो गुलाबला अतिशय तापदायक होत होता. पण तो तिला आवरतांहि येत नव्हता. तिचा जीव खरोखर अगदीं गुदमरून गेला होता. त्यामुळें मनोहरने तिचा निरोप घेतला त्यावेळीं तिला धड बोलतांहि आलं नाहीं. आतां आपणच त्याच्या हॉटेलवर जाऊन त्याला भेटलं पाहिजे असं तिने मनाशीं ठरविलं. तिने त्याच्या हॉटेलच नांव आणि पत्ता विचारून घेतला.

पण संभाकाळीं सवड सांपडतांच ती जेव्हा हॉटेलमध्ये गेली तेव्हां मनोहर निघून गेल्याचें तिला समजल.

तान दिवसांनीं तिला मनोहरचें पत्र आलें, त्यांत चार ओळींचाच मजकूर होता. त्यानें लिहिलें होतें;

“ मी आपल्या गांवीं निघून आलों आहे. माझ्या प्रेमाची तुझ्यावर बळजोरी करण्याची माझी यत्किंचित् इच्छा नाही. तुझ्या सुखात माझ्या प्रेमाचा मी व्यत्यय आणावा हेहि मला रुचत नाही. तू सुखांत असावंस एवढीच माझी नेहमींची इच्छा आहे. ”

मनोहर आपल्या गांवीं म्हणजे नेरळला आला होता. तिथे त्याची थोडीशी शेतीवाडी होती. त्याचें लहानपण त्या छोट्या गांवांत गेलें होतें. लहानपणीं आजूबाजूच्या शेतातून, रानातून, आणि टेकड्यावरून तो भटकला होता. या भागांतली वनश्री त्याला प्यार होती. इथे आपल्या निराशेचा विसर पडेल अशी त्याची कल्पना होती. म्हणून तो घाईने इकडे निघून आला होता. इकडे आल्यावर कधीं आपल्या धाकट्या भावाला बरोबर घेऊन तर कधीं एकटा तो सकाळमध्याकाळ भटकत असे. सकाळच्या वेळीं तो त्याच्या गावालगतची माथेरानची टेकडी अर्धी अधिक चढून जाई. आणि परतल्यावर पायथ्याशीं एक विस्तीर्ण वृक्ष होता त्याच्या छायेखालीं बसून रहात असे. समोर दोन डोंगराच्या मधल्या छोट्याशा खोऱ्यांत छोटीं छोटीं शेत पसरलेली त्याला दिसत. मधूनच झाडाचे शेंडे वर आलेले असत. छोट्या नदीचे पाणी उन्हात चमकत असे. पुष्कळच वर सरकलेल्या सूर्याच्या प्रकाशांत त्याच्या नजरेसमोरची सृष्टि अगदीं स्तब्ध शांत भासत असे....

आज तो असाच एकटा बसलेला असतांना त्याचा चवदा पंधरा वर्षांचा भाऊ त्याच्याकडे घाईनें येत असलेला त्याला दिसला. तो जवळ आल्यावर मनोहरनें त्याला विचारलें,

“ काय रे ? ”

त्याचा भाऊ धापा टाकीत त्याच्यापुढें उभा राहिला होता. तो म्हणाला,
“ लवकर घरीं चल. ”

“ कां ? ”

“ आतांच्या गाडीने कुर्णी पाहुण्या आल्या आहेत. आमच्या ओळखीच्या नाहीत त्या. ”

“ त्या ? म्हणजे कोण बाई आहेत की काय ? ”

“ होय—चल लवकर घरी. ”

घरी परत येऊन मनोहरनं अंगणांत पाऊल टाकलं आणि समोर पाहिलं तों ओटीवरच्या वाघाच्या कातळ्यानं आच्छादलेल्या आराम खुर्चीत गुलाब बसलेली त्याला दिसली ! त्याला पहातांच ती हंसली. तोहि हंसला. आणि ओटीच्या पायऱ्या चढतां चढता तो फक्त म्हणाला,

“ तुम्ही होय ? ”

त्याचा धाकटा भाऊ आंत गेलेला दिसनाच गुलाब भुंवया चढवून त्याला म्हणाली, “ मला ‘तुम्ही’ केव्हापासून म्हणायला लागलांत ? मी ‘तुम्ही’ झालें होय ? ”

मनोहरला मोठ्यांदा हसूं आलं. “ माझ्या तोंडून सहज शब्द गेला. माफ कर. पण तूं येशील हें ध्यानींमनींसुद्धां नव्हतं. ”

ती म्हणाली, “ तू असा घरी निघून येशील हें माझ्यातरी कुठं ध्यानीं-मनी होत ? ” तिन आपली बॅग उघडली, त्याचं तें चार ओळींचं पत्र काढलं, त्याच्यापुढे धरलं आणि म्हटलं,

“ याचा अर्थ विचारायला आलेय मी. ”

“ त्याचा अर्थ उघड आहे. ”

“ मोठा शहाणा आहेस. लढाईवर जाऊन हेच शिकलास वाटतं ? ”

संध्याकाळीं डोंगर चढून जाऊन ती दोघं जेव्हां एके ठिकाणी बोलत बसलीं तेव्हा मनोहरनं आपले सारे विचार गुलाबला मनमोकळेपणानें सांगितले, आणि तो म्हणाला, “ ते विनायकराव म्हणून जे कोण गृहस्थ आहेत त्यांच्याशीं तूं लग्न करणार असलीस तर तें मी तुला मोडायला लावावं असं मला वाटत नाही. ”

गुलाब म्हणाली, “ त्याबद्दल मग सांगणार आहे मी तुला. पण आधीं मला हें सांग, तूं एकदम नाहीसा कुठें झाला होतास ? माझ्या बाबांनी

तुझी बातमी काढायसाठी किती प्रयत्न केला हें तुला माहीत नाही. तुझा ठावठिकाणासुद्धा आम्हाला कळू नये असा कुठे नाहीसा झाला होतास तूं ? आणि कां ? ”

क्षितिजाकडे झुकलेल्या सूर्याचे किरण तिच्या अगदी डोळ्यावर आले होते म्हणून तिनं आपला उजवा तळवा थोडासा वाक करून कपाळाखाली धरला होता. तिच्या गोऱ्यापान बोटाच्या फटीतून लालसर रंग पसरला होता. त्याकडे पहात मनोहर काहीं वेळ गप्प बसला आणि नंतर बोळू लागला.

त्यानं जी हकीकत सांगितली ती गुलाबला फार अद्भूत वाटली.

तो ज्या पलटणीत होता ती आघाडीवर खडी झाली असतांना समोरून सुभाषबाबूंच्या आज्ञाद हिंद फौजेची एक तुकडी चालून आली होती, आणि तिन चक्रमक सुरू करण्याऐवजी या पलटणीतल्या लोकाना दिसेल अशा बेतानं एक पाटी उच करून दाखविली होती. त्या पाटावर लिहिलं होतं, “ हिंदी सैनिकांनो, आमच्याविरुद्ध लढण्याऐवजी आम्हांला येऊन मिळा ! यांतच मायदेशाची खरी सेवा आहे. ” याला उत्तर म्हणून मनोहर ज्या पलटणीत होता तिनं एक पाटी उच करून दाखविली की, “ तुम्ही जपान्याचे हस्तक म्हणून त्याच्या हुकमतीखाली लढत आहांत. तुम्ही हिंदुस्थानचे खरे मित्र नव्हे ! ” आज्ञाद हिंद फौजेन पुन्हा पाटी उभारली, “ आम्ही जपान्यांच्या हुकमतीखाली लढत आहोंत हा तुमचा समज साफ चुकीचा आहे, हिंदुस्थान स्वतंत्र व्हावा म्हणून लढणारे आम्ही स्वतंत्र शिपाई आहोत. आम्हांला येऊन मिळा ! ” ही पाटी दिसू लागल्याबरोबर मनोहरच्या हिंदी पलटणीला एकमद मोहरा फिरवून परतण्याचा हुकूम लष्करी अधिकाऱ्याकडून देण्यांत आला, आणि त्या जागी गोरी फौज आणण्यांत आली.

पण या प्रकारानं मनोहरच्या आणि त्याच्यासारख्या इतर कांहीं हिंदी सैनिकांच्या मनात क्रांति झाली होती. त्यापूर्वी कित्येक दिवसापासून ते मोठ्या रोमांचकारक बातम्या ऐकत होते. सुभाषबाबू ता. २ जुलै १९४३ रोजी सायंगाव येथे येऊन हिंदी चळवळीचीं सूत्रं त्यांनीं हातीं घेतल्यापासून नाना

प्रकारच्या बातम्या येऊन पोचू नयेत म्हणून सैन्याच्या अधिकाऱ्यांनी घेतलेली दक्षता वाया जात असे, मात्र या बातम्या येऊ लागल्यापासून त्यांत अशीहि एक वदंता वारंवार मिसळलेली असे की हिंदुस्थानातून ब्रिटिश लोकांना हांकून देण्यासाठी सुभाषचंद्र बोस हे जपान्याचे हस्तक बनले आहेत. आपला देश ब्रिटिशांच्या हातून काढून ते जपान्यांच्या हातीं देणार आहेत. ते काहीं आपला देश स्वतंत्र करणार नाहीत. फक्त आपल्या देशाचा विक्रय करून जपान्यांकडून मोठे बक्षिस मिळविणार आहेत. तशा प्रकारचे करार त्यांच्यांत व जनरल टोजोमध्ये झालेले आहेत. या वदतेवर मनोहरचा व इतरांचा विश्वास बसत नसे. पण ती इतकी दाट होती व इतकी वरचेवर त्याच्या-पर्यंत येऊन पोचत होती की त्यांना वाटू लागे त्याचा काय नेम, सुभाषबाबू जपान्यांचे हस्तक बनले असतीलहि. आणि मग त्याच्या मनात येई, असं असेल तर सुभाषबाबू जी फौज उभारीत आहेत तिच्यात जाऊन मिळण्यात काय अर्थ आहे ? परंतु हा विचारहि त्यांना पटत नसे. सुभाषबाबू आपल्या देशाचें स्वातंत्र्य जपान्यांना विकतील व त्याचे केवळ हस्तक बनतील या कल्पनेवर विश्वास ठेवणं त्यांना जड जाई ..अशा द्विधा मनःस्थितीत या लोकांनीं दहा महिने घालविले होते. आणि अखेर आतां त्यांची पलटण आझाद हिंद फौजेची सामना देण्यासाठी उभी ठाकली तेव्हां त्यांना सत्य कळलं होतं ! आतां ब्रिटिशांच्या लष्करी नोकरीवर लाथ मारून आझाद हिंद फौजेंत दाखल होणं हेच आपलं कर्तव्य होय अशी त्यांची खात्री पटली होती !...

रात्रीच्या गडद अंधाराचा आश्रय घेऊन या मडळींनीं छावणी सोडली आणि पलीकडे आझाद हिंद फौजेचा तळ पडला होता त्या ठिकाणी जाऊन ते दाखल झाले. तेव्हांपासून त्यांचा आणि त्यांच्या हिंदुस्थानांतोल आत्तेष्टांचा संबंध अजिबात तुटला !...आठ दहा महिने ते आझाद हिंद फौजेंतून लढले. परंतु पुढे अमेरिकन सैन्यानं जपानवर निकराचे हल्ले सुरू केल्यावर जपाननं आपली सर्व लढाऊ शक्ति आपल्या देशाच्या रक्षणासाठीं केंद्रित केली. जिंकलेले मुख्य ते भराभर सोडून देऊं लागले. ही लाट होतां होतां रंगूनपर्यंत येऊन थडकली. आझाद हिंद फौजेला जपान्यांचा जो

पाठिबा होता तो पार नाहीसा झाला. ब्रिटिशानी रंगून पुन्हां हस्तगत केलं. सुभाषबाबूंना १९४५ साली एप्रिल महिन्याच्या २४ तारखेस रंगून सोडून बँकॉकला जाणं भाग पडलं. सारंच पारडं फिरलं. हलके हलके आझाद हिंद फौजेतले हिंदी सैनिक हिंदुस्थानांत परत आले...

ही सारी हकीगत सांगून मनोहर गुलाबला म्हणाला, “ मी परत आलों तो किती चमत्कारिक मनस्थितीत आलो असेन त्याची तूंच कल्पना कर. खरं म्हणजे मी माझ्या मायदेशाला परत आलों होतो. परंतु या गोष्टीचा आनंद किंचितसुद्धा होत नव्हता. उलट ज्या अवस्थेत मला आणखी माझ्याच सारख्या इतर सैनिकांना रंगून सोडून इकडे यावं लागलं होतं त्या अवस्थेची एक प्रकारची शरम वाटत होती. ज्या आम्ही ‘ चलो दिल्ली ’ अशा घोषणा केल्या होत्या, हिंदुस्थानला स्वतंत्र करण्याची स्वप्नं रचली होती, पारतंत्र्यातून मुक्त केलेल्या आपल्या देशात पराक्रमी वीराप्रमाणे स्वातंत्र्य पोंचल्यावर पवित्र भूमीला घट्ट आलिगन देऊन तिचं चुंबन घेण्याचे बेत केले होते, ते आम्ही ‘ फिसकटला सारा मुकाबला ’ असं मनाशी कबूल करीत घरी परतलों होतो. या एकंदर घटनेचा मनाला भयंकर संताप आणि विषाद वाटत होता. मायदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आम्ही शस्त्र उगारलं होतं. पण दुष्ट दैवानं आमची सेवा मंजूर होऊं दिली नव्हती. केवढा मनस्वी खेद होत होता या गोष्टीचा ! त्याचं वर्णन करून सांगता यायचं नाही मला...”

तो स्तब्ध राहिला.

गुलाबहि स्तब्ध होती.

समोर सूर्य आणखी खाली सरकला होता. प्रकाशाची तीव्रता नाहीशी झाली होती. शेतांच्या आणि झाडझुडपांच्या हिरव्या, पिवळ्या, निळ्या रंगछटांना मार्दव येऊं लागलं होतं. पांढऱ्या बगळ्यांचे छोटे छोटे थवे ठिकठिकाणी जमू लागले होते. डोंगराच्या उतारावरून जनावरं घराकडे परतलीं होती. दूरवर काळ्यानिळ्या धुराची जाड रेषा वेगानं पुढें पुढें सरकतांना दिसत होती, आणि तिच्या मागोमाग एका आगगाडीचे डबे छोट्या छोट्या ठिपक्यांचे मालिकेप्रमाणे वेगानं सरकत होते...

मनोहर शून्य दृष्टीने त्या आगगाडीकडे पहात असावा. कारण आगगाडी दूरच्या त्या डोंगराआड वळून दिसेनासी झाली तेव्हां भानावर आल्याप्रमाणे त्याने मान वळविली व गुलाबकडे पाहून तो म्हणाला,

“ अशा मन स्थितीत तुला केव्हा भेटेन असं झालं होतं. मला. केवळ माझ्या आठवणीतली तुझी मूर्ति आठवून माझ्या मनाला मी विसावा दिला होता. तुला प्रत्यक्ष पहाण्यासाठी मी अधीर झालो होतो. मनाशी सारखं घोकीत आलों होतो कीं, गुलाब भेटल्याबरोबर ती माझ्याकडे पाहून हंसेल, आणि तिचं तें गोड हंसणं पाहिलं कीं मला सर्व कांहीं मिळेल. पण भेटो सिन-माच्या दारात तू मला प्रथम दिसलीस तेव्हा माझं अंतःकरण एकदम दचकलं. मनात आलं ही माझी गुलाब नव्हे. ही दुसऱ्याची झाली आहे मग पुढे होऊन तुला भेटणं मला नकोस वाटलं, मी परत गेलों. ”

तो पुन्हा गप्प झाला. परंतु थोड्या वेळानं तो म्हणाला, “ अजून माझं तुला हेंच सांगणं आहे कीं तुझं मन दुसरीकडे जडलं असेल तर—”

गुलाबनं एकदम त्याच्या हातावर हात ठेऊन विचारलं, “ अजून ? ” त्यानं जेव्हा तिच्या नजरला नजर लावून फक्त मान हालविली तेव्हां तिने आणखी विचारलं, “ तूं इकडे घरी आलास हें पाहताच तुझ्या मागोमाग मी तुझ्याकडे आलें तरी ? मी अशी तुझ्याकडे आलें या गोष्टीला कांहीं अर्थच नाही का रे ? ”

“ अर्थ आहे. पण ज्या परिस्थितीत मी तुला पाहिलं तिलाहि कांहीं-तरी अर्थ असला पाहिजे. तो तुझ्याकडून कळल्याखेरीज—”

ती एकदम म्हणाली, “ तो तुला अवश्य कळला पाहिजे. मी कुठें नाही म्हणतें ? तो तुला सांगण्यासाठीच मी आलें ना ! विनायकला सिनेमाच्या दारात माझ्याशेजारी उभा राहिलेला तूं पाहिलास त्याला अर्थ आहे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी माझ्या खोलीत पाचसहा पुरुष जमले तूं पाहिलेस त्यालाहि अर्थ आहे. आणि तो तुझ्यापासून गुप्त ठेवावा असं हि मला वाटत नाही. मी तुला स्वष्टच सांगतें कीं तूं आणखी कांहीं दिवस मला भेटला नसतास तर मी विनायकशी लग्न केलं असतं. पण याचा अर्थ ज्या तऱ्हेचं प्रेम मी तुझ्यावर केलं होतं त्या तऱ्हेचं माझं प्रेम विनायकवर होतं, असा

नव्हे. पूर्वीं तूं आणि मी ज्यावेळेस एकमेकांचं प्रेम जिंकीत होतों त्यावेळेस जगांत केवळ तूंच एक मला दिसत होतास. इतर पुरुषाचा सहवास मला कधींहि हवासा वाटला नव्हता. चार पुरुष जमवून चकात्या पिटीत बसलेली मी कधींच कोणाच्या दृष्टीस पडले नव्हतें. पण माझ्यात हा जो बदल झाला त्याला कारण तूं आहेस—”

“ मी ? हें काय तुझें चमत्कारिक बोलणं ? ”

“ चमत्कारिक नाहीं मनोहर. माझ मन समजून घेण्याचा प्रयत्न करशील तर तुला तें चमत्कारिक वाटायचें नाहीं. तूं एक महिन्याच्या रजेवर आला होतास ती संपल्यावर मला जग एकदम सुन झाल्यासारखें वाटलं. कांहीं दिवस तुझीं पत्र येत होतीं. तुझें पत्र आल की मला वाटायचें माझ्या आयुष्यात उल्हास आहे, आनंद आहे, प्रकाश आहे. पण तें तेवढ्यापुरतेंच वाटायचें. पुन्हां वाटूं लागायचें तूं मला टाकून गेलास तरी कसा, तू किती दूर गेलास, मी आतां कशी राहू ? भारी उदास आणि एकट वाटायच. तुझीं पत्र येईनाशीं झालीं, आणखी अखेर तर तुझी बातमीच समजेना, तेव्हा माझी जी अवस्था झाली तिचें मी कसं वर्णन करूं ? मला कशातच गोडी वाटेना. पण काळ हें एक मोठें रासायनिक द्रव्य असलें पाहिजे. कारण त्याच्या योगाने खोऱ्या उसन्या भावना तर नाहींशा होतातच, पण खऱ्या भावनेचे सुद्धा कढ ओसरतात. मला हलके हलके वाटूं लागलं, मी कशांतहि गोडी न मानता उदासवाणी आणि एकटी किती दिवस रहाणार ? मी अशी राहिले म्हणून माझं हरपलेंलें सुख मला परत मिळणार आहे काय ? मी हलके हलके माझें मन या ना त्या गोष्टीत रमवूं लागले. कुणाचा सहवास मला हवा होता म्हणून नव्हे तर एकटेपणा असह्य झाला होता म्हणून मी चारचौघात बसूं बोलूं लागलें. विनायकला मी माझ्या अधिक सहवासांत येऊं दिलं तें सुद्धा माझा एकटेपणा घालविण्यासाठींच ! इतर पुरुषापेक्षां तो मला अधिक बरा वाटला म्हणून त्याच्याबरोबर हिंझूं फिरूं लागलें. तू आणखी उशीर केला असतास तर मी विनायकशी लग्न केलं असतं. पण याचा अर्थ तुझ्यावर जसं माझं प्रेम बसलं होतं तसं त्याच्यावर बसलं होतं असा नव्हे, कारण त्याच्यावर मी

प्रेम केलं नाहीं. फक्त त्याला माझ्यावर करू दिलं. माझं हें सारं बोलणं तुला जरा चमत्कारिक वाटतंय, की काय कुणास टाऊक. परंतु तुझ्यावांचून मी एकटी राहिले त्यानंतर जी मनःस्थिती माझ्या वाट्याला आली तिचा अनुभव तुला आला असता तर तू माझं मनोगत ओळखलं असतंस आणखी माझ्या प्रेमाची तुला खात्री पटली असती...”

मनोहर तिच्याकडे पहाण्याऐवजीं दूर अतराळांत कुठेंतरी पहात होता. गुलाबनं त्याला विचारलं, “ माझं बोलणं तू ऐकतो आहेस कीं नाहीं ? कसला विचार करतो आहेस ? ”

त्यानं झटकन तिच्याकडे नजर वळविली आणि तो हसून म्हणाला, “ विचार कुठे करतो आहे ? मी तुझं बोलणं ऐकतो आहे. ”

हे त्याचे शब्द अर्धे खरे होते अर्धे खोटे होते. कारण तो तिचं बोलणं ऐकत होता आणि त्याचेवळीं तो स्वतःशीं विचारिइ करीत होता. तिच्या प्रश्नानं किंचित् चमकून जेव्हा त्यानं तिच्याकडे पाहिल आणि हास्य केल, त्यावेळीं त्याच्या मनात येत असलेला काही विवक्षित आठवणींचा धागा एकदम तुटला होता. काळ म्हणजे एक चमत्कारिक रासायनिक द्रव्य आहे, त्याच्या योगांनं माणसाच्या मनातल्या खऱ्या भावनांचे कढ ओसरतात, हा तिच्या उद्गार त्याला अगदीं सार्थ वाटला होता. एकटेपणा असह्य झाला कीं मनुष्य आपल्या अतःकरणाच्या प्रेमाशीं विसंगत गोष्टी करतो हें तिचं बोलणं त्याला पटलं होतं. कारण तें ऐकतांच तो आघाडावर असतांना त्याच्या आगुण्यात घडलेली एक गोष्ट त्याला आठवली होती....

त्या मुलीची आणि त्याची एके दिवशी संध्याकाळीं रानांत अकस्मात गांठ पडली होती. तिच्या हातात रानफळाची एक लहानशी टोपली होती. तिची भाषा त्याला धड बोलता येत नव्हती. त्यान फळ मागितली ते तिला कळेना. तेव्हां त्यानं खिशातली नाणी काढून तिच्यापुढे धरलीं, त्यामुळे ती एकदम भयभीत होऊन धावूं लागली. त्याच्या लक्षांत आलं कीं आपण तिला पैसे दाखविले याचा काहींतरी भलताच अर्थ तिनें केला असला पाहिजे. सैनिकांच्या हातून असले प्रकार घडलेले तिनें ऐकले असले पाहिजेत. तिच्या मुग्धपणाचं त्याला भयंकर आकर्षण वाटलं होतं. मोठ्या

प्रयत्नानं त्यानं तिला परत यायला लावले होते, आपल्या मनांत कसलाहि वावगा हेतु नाही याबद्दल तिची खात्री पटली होती. मग ती मोठमोठ्यांदा हंसू लागली होती, तिनं त्याला फळे खायला दिली होती, जंगलांतल्या आपल्या खोपटाची वाट त्याला दाखविली होती. आणि या प्रसंगानंतर तो तिला कितिदातरी भेटला होता. त्याच्या मनांत वारंवार येत असे हे माझं वागणं गुलाबवरच्या माझ्या प्रेमाशी सुसंगत आहे काय ? आणि दरवेळीं त्याच्या अंतःकरणानं ग्वाही दिली होती. ‘ आहे. या मुलीच्या सहवासांत माझं मन मी रमवीत असलों तरी माझं अंतःकरण गुलाबपाशींच आहे !... ’

कांहीं दिवसांनी त्याची छावणी हालली होती. पुन्हां त्या तरुण वन्य किशोरीला त्यानं कधी पाहिलं नव्हतं. कांहीं दिवसांनी तिचा त्याला विसर पडला होता. . .

गुलाबचा प्रश्न त्यानं ऐकला तेव्हां त्याच्या मनांत एकदम आलेल्या या आठवणीचा धागा तुटला व तिच्याकडे पाहून हसून तो म्हणाला, “ विचार कुठं करतो आहे ! मी तुझं बोलणं ऐकतो आहे. ”

गुलाब म्हणाली, “ मग तुला काय वाटतं ? अजूनहि माझ्याबद्दल शंकाच आहे का तुझ्या मनांत ? माझं मनोगत तुला अजून तरी कळलं का नाही ? ” “ कळलं. ” असा उद्गार काढतांना मनोहरच्या मनात क्षणभर आलं की का कळलं तें तिला सांगून टाकावं. पण लगेच त्याला वाटलं, नको. त्यानं फक्त त्याच्या हातावर तिन हात टेकला होता तो पजा फिरवून हातांत घेतला आणि आपला उजवा हात त्यावर टेकला.

मग ती दोघं किती वेळ तरी तशींच बसून राहिलीं.

प्रकाश आतां जवळ जवळ नाहीसा झाला होता. सृष्टीतले हिरवे, पिवळे, निळे, तांबडे इत्यादि रंग लुप्त झाले होते. आतां फक्त सगळीकडे एकच विचित्र वूसर छटा पसरली होती. दूरचे डोंगर त्यांची उंची आणि त्यांचा आकार वाढल्याचा विचित्र भास होऊन अधिकच भव्य दिसू लागले होते, दिवसभर आभाळात अदृश्य असलेले तेजांचे ठिपके हलके हलके स्पष्ट दिसू लागले होते. आणि चहुंकडे जी शांतता पसरली होती, ती आतां वस्तूवस्तूचे आकार लुप्त झाल्यामुळे अथांग भासू लागली होती. . .

तीं दोघ आपल्या जागेवरून उठलीं आणि डोंगर उतरूं लागलीं. एका झाडावरच्या फांद्यांवर काजव्यांचा खूप मोठा थवा होता. राहून राहून संबंध झाड एकदम लख्ख प्रकाशत होतं. तीं दोघ आपोआप त्या ठिकाणीं थबकलीं. आणि दोघांचेहि हात एकमेकांच्या खांद्यावर पडले. गुलाबला हृदयाशीं जवळ ओढून घेऊन मनोहरनं विचारलं,

“ गुलाब, तूं मृच्छकटिक नाटक पाहिलं आहेस का ? ”

“ अं हं. ”

“ निदान वाचलं आहेस का ? ”

“ अं हं. कां ? ”

“ मला गातां येत असतं तर चारुदत्ताच्या तोंडचं एक पद मीं यावेळीं म्हटलं असतं. ”

“ कोणतं ? ”

‘ तेचि पुरुष दैवाचे ’

त्याच्या मनांत येत होतं मृच्छकटिक नाटकांतली वसंतसेना चारुदत्ताच्या भेटीला आली तेव्हां दोघांहि पावसांत सांपडून भिजलीं आणि चारुदत्त म्हणाला, ज्यांचीं अंगं जलधारानं भिजलीं आहेत अशा ‘ ललना स्वयं येउनी ’ ज्या पुरुषांना आलिंगन देतात ‘ तेचि पुरुष दैवाचे—’ आतां या क्षणाला जलधारा पडत नव्हत्या पण वरच्या आभाळांतून लहान लहान तारकांच्या मृदु प्रकाशधारांनीं तो आणि गुलाब न्हाऊन निघत होती—तो पुन्हां म्हणाला,

“ तेचि पुरुष दैवाचे ! गुलाब, तुझं नाटकाचं वाचन अगदीं मागासलेलं आहे. आतां घरीं गेलों कीं माझ्या कपाटांतलं मृच्छकटिक नाटक काढून मी तुला आधीं वाचून दाखविणारं—”

तीं दोघ घरी परत येऊन पोंचलीं तेव्हां बरीच रात्र झाली होती. त्यांनीं अगणांत पाऊल टाकलं तोंच ओटीवर मनोहरची आई उभी होती ती म्हणाली,

“ कोण मनोहर ? तूंच ना ? किती उशीर केलास रे ? ” तिच्या स्वरांत चिंता होती. त्या दोघांची तिनें बराच वेळ वाट पाहिली असावी,

पायऱ्या चढतां चढतां मनोहर म्हणाला. “ फार उशीर झाला होय ! अग आई त्याची अशी गंमत झाली कीं आम्हीं परत येताना वाट चुकलों आणखी मग अंधेरात कुठल्या कुठेंच गेलों ! ”

“ असं होय. मग मी केवढी काळजीत पडले होतें. ” असं म्हणत मनोहरची आई घरांत गेली.

ओटीवर दुसरं कुणीच नव्हतं. गुलाबनं मनोहरला चिमटा घेतला व म्हटलं, “ अरे लबाडा, वाट चुकला होतास होय ? तुझ्या आईला जसं कांहीं खरंच वाटेल ? म्हणे वाट चुकलो ! ”

मनोहर म्हणाला, “ मग वाट चुकलो नव्हतो काय ? तूं इकडे निघून आलीस म्हणूनच मला पाहिजे त्या वाटेन आतां जातां येणार आहे ! नाहीतर वाट चुकलीच होती ! खरं कीं खोट ? ”

त्यानं गुलाबला जवळ ओढल्यासारखं केलं तेव्हा ती झटकन् दूर झाली, आणि “ स् ! हें काय ? कुणी आलं म्हणजे ? ” असं म्हणून ती आंत मनोहरच्या आईकडे धावली !

“कशी डझन दिली, साग ना !” असा प्रश्न तिसऱ्यादा करूनहि जेव्हां त्या फळवालीकडून उत्तर मिळालं नाही तेव्हा तो म्हातारा गृहस्थ तेच्याकडे पहातच राहिला. तरण्याताळ्या पोरीकडे निरखून पहात राहण्याचा तरुण माणसांना न मिळणारा परवाना म्हाताऱ्यांना असतो. कोणी या परवान्याचा उपयोग करतात, कोणी करीत नाहीत. हा म्हातारा परवान्याचा भरपूर उपयोग करणारा होता अस दिसलं. फळवाली विशीच्या पुमाराची होती, सुट्ट प्रकृतीची आणि किंचित् उजळ अशा काळ्या रंगाची होती; तिच्या अंगावर एकहि दागिना नव्हता; तथापि फुगीर गाल, तरतरीत नाक, स्वभावातला रगेलपणा व धीटपणा व्यक्त करणारी खुसलुशीत ओठांची ठेवण व हनुवटी, खूपच मोठाले हंसरे डोळे याचे अगदी निवडक अलंकार निसर्गानं तिला दिले होते, इत्यादि गोष्टीची नोंद त्या म्हाताऱ्या गृहस्थानं एखाद्या मुरलेल्या चंगीभंगी माणसाप्रमाणे चटकन् केली. हिचं नांव काय असेल बर, असा कुतुहलाचा प्रश्न त्याच्या मनांत आला तोंच शेजारीच फळाची पाटी मांडून बसलेली एक म्हातारी माळीण ओरडली, “ए नमे, गिऱ्हाईक काय इचारतंया बग की जरा. !” परंतु तें ऐकून नर्मदेनं फक्त मान वळविली आणि म्हटलं, “तूं दे की त्या बाबास्नी काय पायजे तें.” ती पुन्हा पूर्वीप्रमाणे दूर पाहूं लागली. म्हाताऱ्या गृहस्थानं त्याला हवी होती तेवढी मोसंबी त्या म्हाताऱ्या माळणीकडून घेतली आणि तो आपल्या वाटेन जाऊ लागला. जाता जाता तो पुनः पुन्हां वळून नर्मदेकडे दृष्टि टाकीत होता. ती अजूनहि त्या चौकांतल्या

पोलिसाकडे टक लावून बघत असलेली त्याला दिसली. त्या म्हाताऱ्या गृहस्थानं दिलेल्या दोन अधेल्या ठेवण्यासाठी सुटलेल्या पोटाच्या वळकट्यांशी गोष्टी करणारा मळकट बटवा डाव्या हातानं काढतां काढतां म्हातारीनं नर्मदेकडे पुन्हा एकदां पाहिलं. तिच्या मनांत आलेला विचार बोलून दाखविल्याशिवाय तिला राहवेना. म्हणून एखाद्या हट्टी पोराला रागं भरतांना काढावा तसा स्वर काढून ती म्हणाली,

“तुला काय खूळ लागल्या व्हय नमे ? सदानूकदां येज्यावाणी त्या पोलिसदादाकडं काय पाहात व्हातीयास आताशा ? गिऱ्हाईक आलं तरी तूं त्येच्याकडं दुंकूनवी बघत न्हाईस. चेडुकबिडुक तर न्हाई केलं तुला जाड पायताण घालणाऱ्या त्या पिवळ्या पगडीवाल्यानं ? ”

नर्मदेनं तोंड फिरवून म्हातारीकडे पाहिलं. परंतु उत्तरादाखल ती फक्त हंसली. ती कांही बोलली नाही. ‘ होय मावशी चेडूकच झालया बघ ’ असं खुशाल उत्तर द्यावं असं तिच्या मनांत क्षणभर आलं. परंतु तिनं ते तोंडाबाटे निघू दिलं नाही. आतांशा तिच्या मनाची जी चलबिचल झाली होती ती एका शब्दानं जरी दुसऱ्याजवळ बोलून दाखविली तरी तिची गोडी बिघडेल अशी तिला भिती वाटत असे. गेल्या पंधरा वीस दिवस ती गुप्त, गोड चलबिचल मनांतल्या मनात तिनं वागविली होती. आणि त्या चलबिचलीचं सुख चोरटेपणानं घेतलं की वाढतं असा अनुभव तिला आला होता. तिला माहित होतं की आपण एखाद्या खुळ्यासारखं त्याच्याकडे पाहात राहतों, परंतु तिला असंहि वाटे की त्याच्याकडे पाहून कुणाला वेड लागणार नाही ? त्याचं भरदार शरीर, त्याला शोभून दिसणारा तो पोशाख, रहदारी बंद व सुरू करतांना त्याच्या हाताच्या होणाऱ्या पेटबाज सफाईदार हालचाली या गोष्टींचा नर्मदेला विलक्षण मोह वाटत असे. मधेच एखादेवेळीं तो छातीवरची साखळी ओढून बाहेर काढी व शिटी फुंकी तेव्हां शिटीतून निघणारी ती शीळ ऐकतांच तिच्या अंगावर रोमांच उभे राहात. ती शीळ ऐकली की तिच्या डोळ्यासमोरचं, मुंबई शहरांतल्या त्या नाक्यावरच्या त्या रहदारीचं, गर्दीचं, धावपळीचं व गजबजाटाचं चित्र तिला एकदम दिसेनासं होई व

खानदेशांतल्या ज्या खेड्यांत ती जन्मली वाढली होती ते तिच्या दृष्टीला स्पष्ट दिसू लागे. बाजरीची फोफावलेली शेत, तिच्या डोळ्यापुढे डोळू लागत, विहिरीखालचं खळखळणारं पाणी तिला दिसू लागे. आणि तिच्या सर्व-गडथानं घातलेली शीळ संध्याकाळच्या कोवळ्या उन्हांनं तांबूस झालेल्या कणसाकणसावरून धांवत नाचत ऐकू आल्याप्रमाणे तिला ऐकू येई. या अपूर्व सुखासाठी ती हपापलेली असे. चौकांत उभ्या राहिलेल्या त्याच्या रुबावदार आकृतीकडे ती सारखी बघत राही आणि 'आता माझा श्रीपती शिटी काढील अन् वाजविल' असं मनाशीं म्हणत ती वाट पाही....

तो तिचा होता कीं नाहीं हें नर्मदेला अजून खात्रीन सागतां येण्या-सारखं नव्हतं; परंतु तरीहि त्याच्याबद्दलचा कोणताहि विचार मनाशीं करतांना 'माझा श्रीपती' असंच ती म्हणे. ती त्याच्या वागण्याची अन् बोलण्याची आठवण करून पाही आणि मग स्वतःलाच विचारी, 'इतकं हाये तर त्यो तुझाच नव्हं तर कसं ग !'

अगदीं प्रथम ती त्याच्यावर केव्हां भाळली अथवा तिचं व त्याचं अगदीं पहिल बोलणं केव्हां झालं त्याची याद तिला नव्हती. परंतु केव्हां तरी तिनं व त्यानं एकमेकांशीं कांहीं एका विशिष्ट तऱ्हेनं वागण्यास सुरवात केली होती एवढं खरं. तो त्या चौकांतल्या आपल्या ड्यूटीवर आला कीं चौकाच्या मधोमध जाऊन उभं राहण्याच्या आधीं न चुकता तिच्याजवळ येई, तिच्याशीं कांहीं तरी बोले, तिनं त्याला एखाद सुंदर ताजं फळ खायला द्यावं, ते त्यानं हंसत ध्याव व खातां खातां तिच्याशीं आणखी कांहीं बोलावं. त्याचं बोलणं ऐकून होणाऱ्या सुखांत तिचा जीव गुदमरून जावा. तिनं फक्त हंसावं आणि आपले मोठमोठे डोळे तिरप्या नजरेनं त्याच्याकडे वळवावे, पुन्हां लाजेनं खालीं करावे. त्यानं तिच्या पाटींतल्या फळा-खालच्या केळीच्या पानावर पैसे टाकावेत, 'नग नग' असं तिनं म्हटलं तरी ते प्रथम परत घेऊं नयेत व त्याच्या हट्टानं वाढलेल्या खेदामुळं रडवा स्वर काढून 'पैसे परत ध्या ना' असं तिनं म्हटलं कीं 'वेडी तर नाहीस तूं' असं उद्गारतांना त्यानं हंसावं. त्याची त्या

चौकांतली ड्यूटी संपायला कितीहि उशीर झाला तरी तिनं उठून जाऊं नये. मग त्यानं पुन्हा तिच्याजवळ यावं आणि तिच्याशीं बोलत फुटपाथवर उभं राहावं. तो निघून गेला कीं त्या भरगर्दीतहि तिला कुणाचीहि सोबत नसल्याप्रमाणं एकटं आणि उदास वाटावं; आणि मग दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां तिच्या न्याहाळणाऱ्या दृष्टीला तो येतांना दुरून दिसला कीं दिवस आता सुरू झाला असं वाटून तिचं मन पुन्हा तिच्या पार्टीतल्या गोड फळाप्रमाणं ताजेपणानं नि रसान भरून यावं...या गोष्टीच्या आठवणी ती काढी आणि स्वतःच्या मनाला विचारी, 'मग श्रीपती माझा न्हवं कसा रं बाबा !'

म्हणून, "काय चेदूकचिदूक केलंया काय तुला ?" असं जेव्हां शेजारच्या म्हाताऱ्या माळणीन तिला विचारलं तेव्हा, "होय मावशी. चेदूकच झालंया." असं खुशाल म्हणावं असं नर्मदेला क्षणभर वाटलं. परंतु ती कांहींच बोलली नाही. फक्त हंसली !

तिचं तें अत्रोल इसण म्हातारीला बिलकुल आवडलं नाही. नर्मदा तिची लेक नव्हती कीं भाची नव्हती. पण गेल्या वर्ष दीड वर्षभर दोघी शेजारीं शेजारीं पाठ्या घेऊन फळ विकायला बसत नव्हत्या काय ? आणि ही तरणी ताठी पोर भलत्याच्या नादाला लागून आपलं जिणं खराब करून घेणार आहे असं लक्षण दिसू लागल्यावर वडिलकीच्या नात्यानं तिला इशारा देणं हा तिचा अगदीं उघड शेजारधर्म नव्हता काय ? म्हातारीच्या मनात वरचे-वर येई, कीं या नर्मदेची एकदां चांगली कान उघाडणी करावी. लबाड पुरुषाच्या नादी लागून फसलेल्या बायकाची कितीक उदाहरणं म्हातारीला माहीत होती. असल्या प्रेमाचा वेडेपणा तिनं स्वतः देखील जवानीत थोडा-फार केलेला होता. ती भलत्या वाटेनं फारशी दूर गेली नव्हती, पण ती वाट तिच्या ओळखीची होती. त्या वाटेला नर्मदा लागलेली आहे असं तिला स्पष्ट दिसत होतं. "नमे ही वाट तुला लई भुरळ घालतीया; पर आखीरीला ती कुठं जाईल त्यें नीट ऐक !" असं म्हणून तिचे डोळे उघडावे असं म्हातारीला वारंवार वाटे. पण ती बोलत नसे. कदाचित् नमीचा व या 'काणिष्ठेबला'चा सुरू झालेला हा खेळ कांहीं दिवस चालेल

व मग आपोआप थांबेल अशी तिला थोडीशी आशा वाटे. ती गप्प राही. आत्तादेखील याच विचारानं ती नर्मदेला कांहीं बोलली नाहीं.

श्रीपतीचं ड्यूटीचं नाक बदललं व तो त्या चौकांत येईनासा झाला तेव्हां म्हातारीला बरं वाटलं. परंतु दोन दिवसानंतर श्रीपती आपली दुसऱ्या नाक्यावरची ड्यूटी आटपून नर्मदेकडे आला आणि नुसताच तिच्याशी गोष्टी करीत बसला नाहीं, तर जातांना तिला आपल्याबरोबर घेऊन गेला ! हळू हळू त्या दोघांचा हा नित्याचाच क्रम झाला. मग मात्र म्हातारीच्यानं राहवेना. एके दिवशी ती नर्मदेला म्हणाली,

“ नमे, मी इच्यारते त्याचा खराखरा जबाब देशिल काय ? तुझ्या आईची आण हाये तुला. ”

“ माझी आई म्या डोळ्यांनीं वगितलीबी न्हाई. ” नर्मदा म्हणाली, “ मी चार म्हैऱ्यांचीं व्हते तवाच ती आटपली. मला सावत्र आई हाये, पर ती मेली तर मला कायबी वाटायचं न्हाई—टिपूसबी यायचा न्हाई माझ्या डोळ्यांतनं. तिच्या जाचाला कंटाळूनशान तर बापाचं घर सोडून मी म्हम-ईला आलें. मग माझ्या आईची आण काय घालतीस मावशी ! ”

“ बरं आण न्हाऊं दे, पर खरं त्ये सागशिल नव्ह मला ?... त्या शिपाईदादासंग तूं सिनेमाला जात असतीस आताशा ह्ये खरं काय ? त्यो लगीन करणार हाये काय तुझ्यासंग ? ”

नर्मदा म्हणाली, “ मावशी, अन्नाच्यानं सागत्यें तुम्हास्नी श्रीपती वंगाल वाटत असल, पर तसा न्हाई. त्यो लई चागला हाये अन् त्याचा माझ्यावर लई जीव हाये. ”

“ जिवाच्या गोष्टी नग सांगूस. त्यो हाये कुठला ? त्यो तुझ्याशीं लगीन करणार हाये काय ? ”

नर्मदा म्हणाली, “ साताऱ्याकडं बुध नावाचं एक लहानसं खेड हाये. तिथला हाये श्रीपती. तिथं थोडी शेती हाये त्येच्या घरची. बायकामुलं हायती त्येला. तवा लगीन कसं करील त्यो माझ्यासंग ? सरकारनं आतां नवा कायदा केलाया ना. पर असंना का कायदा, मी श्रीपतीजवळ तशीच राहीन. ”

म्हातारी एकदम दचकून म्हणाली, “ नमे, तूं गाढव हायेस ! श्रीपतीची राख व्हनार तूं ? असल्या जिण्यानं तुला काय मिळल ग ? ”

“ मला व्हय ? माझा श्रीपती मला मिळल ना. त्यें काय थोडं झालं मला ! ” असं म्हणून नर्मदेनं म्हातारीवरची आपली नजर काढली आणि समोर अंतराळात पाहिल्याप्रमाणं ती पाहात राहिली.

काल रात्री ती श्रीपतीबरोबर राहिली होती. प्रेमाच्या क्रीडा करतां करतां श्रीपतीनं तिला कितीतरी गोड गोड गोष्टी सांगितल्या होत्या. त्याच्या तोंडावर हात ठेवून ती वरचेवर म्हणाली होती, “ असलीं बोलणीं कशापायीं करतुयास माझ्यासंगं ! मला तुझा पैसा नग, अडका नग, मला फक्त तूं व्होवास. माझा श्रीपती असा सदा गळ्याच्या मिठींत मला व्होवा. मीं तुझ्यापाशीं कधीं काय मागितलं रे ? ” अस बोलतां बोलतां आजपर्यंत जी मर्यादा तिनं त्याला राखायला लावली होती तिच्या पलिकडे जाण्याचा मोह त्याला व्हावा म्हणून तिनं त्याच्या ओठांवर आपले ओठ टेकले होते. आणि तो मोह त्याला झाल्याप्रमाणं त्याचे हात जेव्हां तिच्या वक्षस्थळाशीं खेळूं लागले होते तेव्हां तिची सारी लाज तिला टाकता आली होती. मग त्याच्या मिठींत पडून ती किती वेळ तरी आपल्या सुखाचं वर्णन त्याला सांगत राहिली होती. बोलतां बोलता ती मध्येच म्हणाली होती,

“ श्रीपती, मला गोड वाटावं म्हून कायीवी करशील ? ”

तो म्हणाला. होता, “ हा काय सागशील ते करीन ! ”

“ बघ, न्हाईं म्हनशील. ”

“ छट् ! ”

“ बघ हं. ”

“ हां हां, बघितलं. ”

तिनं चटकन् दूर होऊन खुंटीवरच्या त्याच्या युनिफॉर्मच्या खिशांतली शिटी काढून त्याच्यापुढ धरली होती, “ ही वाजीव एकदां ! ”

तिच्या त्या विचित्र मागणीनं अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन श्रीपती तिच्याकडे पाहात राहिला होता. “ नमैं तुला खूळ लागल्या काय ? ”

“व्हय.” ती म्हणाली होती. “तुझ्या या शिळेनेच मला खूळ लागल्या. ही ऐकली की मला कसं वाटतं त्वें तुला सांगतां येत न्हाई. ती ऐकली की रानावनाची, वढ्यांतल्या पान्याची, मोटंच्या कुई कुई आवाजाची, किलबिल् करणाऱ्या पाखरांची, बाजरीच्या शेतांची, मी लहानगी होते तवा माच्यावर चढून ‘हा हूर् ५’ करूनश्यान मी गोफग काडकन् मारीत असे त्येची याद येती मला. अन् ती याद आली की जिवाला लई ग्वाड वाटतंय. धर-धर ही शिटी अन् घाल शीळ !”

बोलतां बोलतां भावनांचा आवेग अनावर होऊन तिचा चेहरा फुलून गेला होता. व तिचा कठ सद्गदित झाला होता. तिचं इतकं बोलणं श्रीपतीनं कधी जन्मांत ऐकलं नव्हतं. त्यानं तिला झटकन् जवळ घेऊन तिचे मुके घेतले होते व तिला छातीशी धरून एखाद्या हट्टी लहान मुलाला डोलवावं त्याप्रमाणं तिला डोलवीत तो म्हणाला, “नमे ! आता एखाद्या रजेच्या दिवशीं मी तुला लांब समुद्रकाठीं घेऊन जाईन व तुझ्यासाठीं शिटी घालीन. एकदां नाहीं दहादां ! ड्यूटीवर असतांना वाजविण्याची ही शिटी आहे. ती वाजविली तर आजूबाजूचीं सारीं माणसं धावत येतील.”

तिनं विचारलं होतं, “शप्पथ; घेऊन जाशील मला ?”

तो म्हणाला होता, “तुझ्या गळ्याशपथ !” त्यानं तिच्या गळ्याच्या खळगीवर हात टेकला होता. व मग त्याचा हात खाली सरकून जेव्हां अंगाशीं भिडला तेव्हां लहानपर्णी पाहिलेल्या पेल्याच्या आकाराच्या लहान-लहान रंगीत रान फुलांतला मध घेण्यासाठीं त्या फुलाभोंवती फिरणाऱ्या भुंग्यासारखा त्याचा तो हात तिला वाटला होता. त्यानं शिटी वाजविली नव्हती तरी तिला हवी ती शीळ तिला अगदी स्पष्ट ऐकू आली होती. तिनं डोळे मिटून घेतले होते. दुसऱ्याच क्षणीं ज्या सुखाची लाट तिच्या सर्वांगावरून उसळली होती, त्यांत तिनं स्वतःला खुशाल बुडू दिलं होतं....

या सर्व आठवणी तिच्या मनांत उभ्या राहिल्या व ती अंतराळांत पाहात राहिली.

म्हातारी अधिक बोलली नाहीं. पण या पोरीचे चांगलेच कान उपटले पाहिजेत असा तिनं मनाशीं निश्चय केला.

तथापि म्हातारीचा तो निश्चय तसाच राहिला ! कारण दोन दिवसांनीं नर्मदा फळं विकायला येईनाशी झाली. कांहीं दिवस गेल्यानंतर म्हातारीला कुणीतरी सांगितलं, कीं ती श्रीपतीची रखेली म्हणून राहूं लागलेली आहे. ही बातमी ऐकल्यावर म्हातारी मनाशीं म्हणाली, “पोरीनं सत्यानाश करुनश्यान घेतला आपल्या जल्माचा ! आतां कुठलं सुख येतंया तिच्या वांट्याला !”

परंतु आपण आपल्या जन्माचा सत्यानाश करून घेतला असं स्वतः नर्मदेला मुळींच वाटत नव्हतं. ‘आतां कुठलं सुख आपल्या वांट्याला ?’ असा उद्गार तर तिच्या तोंडून निघणं शक्यच नव्हतं. कारण आतां सुखाशिवाय आपल्या वांट्याला दुसरं कांहीं येणार नाही अशी तिची खात्री होती. आपल्या जन्माचं सार्थक झालं असं तिच्या मनांत सारखं येत होतं. श्रीपती तिच्याशीं फारच चागलं वागत होता, तिचा एकहि शब्द खालीं पडूं देत नव्हता. प्रेमानं तो तिचा दास बनला होता; ती त्याच्यावर हवी तशी सत्ता चालवित होती. त्याला ड्यूटीवर जावं लागे तेवढा वेळ सोडला तर बाकीच्या वेळांत तो क्षणभरदेखील तिच्यापासून दूर राहात नसे. तो सारखा तिच्या भोंवतीं असे. ती जरादेखील दृष्टीआड झालेली त्याला चालत नसे. ती स्वयंपाक करीत असली, लुगडं बदलीत असली, केर काढीत असली तरी तो तिच्या मागं मागं करी. त्याचं तें वागणं पाहून तिनं त्याची थट्टा करावी, “जरा दूर बस ना ? म्यांव म्यांव करीत सारख पायांत घोटाळणाऱ्या मांजरावानी काय करतुंस ?” त्यानं म्हणाव, “तूं आपल्या ताटाखालचं मांजरच केलंस कीं मला.” तिनं विचारावं, “मला सोडूनश्यान कधीं कुठंवी जानार न्हाईस ?” “अंहं.” असं म्हणून त्यानं तिच्या उरोभागावर डोकं टेकावं व त्या ठिकाणीं तें घासल्यासारखं करावं. गुदगुदल्या झाल्यामुळं ‘ईSS’ असं गोड आवाजांत ओरडून तिनं त्याचे केंस खसखसून चोळावे आणि पुन्हां विचारावं, “कधींवी जायचा न्हाईस मला सोडूनश्यान ?” त्यानं तिच्या वक्षस्थळामधल्या खोल जागीं तोंड तसंच ठेवून म्हणावं, “अंहं, माझ्या लाडक्या नमीला सोडून मी कधीं जायचा नाही.” त्याचा गुदमरलेला आवाज ऐकतांच नर्मदेचा जीव अगदीं हरखून जाई.

एके दिवशीं तो म्हणाला, “ नमे, तुला एक गोष्ट सांगायची आहे. ”
ती म्हणाली, “ सांग की. ”

“ घरून निरोप आला आहे, माझी बहीण आजारी आहे. गांवीं जावं लागणार आहे मला. ”

हैं सांगतांना त्याची चर्चा एखाद्या अपराध्यासारखी झाली होती. तिला सोडून जाण्याची कल्पना त्याला सहन होत नव्हती हैं अगदीं उघड दिसत होतं. त्याची ती वृत्ति पाहून नर्मदेला आनंदाचा आणि कऱ्हेचा गर्हिवर आला. त्याला जवळ ओढून कुरवाळीत ती म्हणाली,

“ मग जा कीं गांवाला. इतकं अवघड कशापार्थी वाटून घेतुयास ? तुझ्या जिवावर आलंय व्हय ? ”

“ होय, तुला सोडून कधीं जाणार नाहीं असं मी वचन दिलं होतं अन् आतां मी जातो म्हणतोय. मला फार शरम वाटते. ” त्यानं घुटका गिळला तो नर्मदेला स्पष्ट दिसला.

त्याच्या मनाचा खेद घालविण्यासाठी ती हंसली व म्हणाली, “ शरम वाटतीया ? येडा तर न्हाईस तूं श्रीपती ? मी रागावेन असं भ्या वाटलं व्हय तुला ? छट् ! मी कशी रागावेन ? जा, जा तूं. लवकर परत मातर ये हं. धा-पंधरा दिवसांत येशील, नव्हं ? ”

तो म्हणाला, “ ते कां ? बहिणीला भेटतो. तिचं औषध पाणि पाहतो, आणखी धावत येतो तुझ्याकडे. ”

“ मग झालं तर. आतां नग अवघड वाटून घेऊं; जा तूं, अन् हैं बघ परत यायची उगाच घाईची करूं नगस. माझी काळजी करायची न्हाई बघ. मला गमायचं न्हाई तुझ्याबिगर; पर नीट न्हाईन. आनंदांत न्हाईन. तुझ्या गळ्याशपथ. ”

अशा प्रकारें त्याची समजूत घालून नर्मदेनं त्याला गांवीं जायला लावलं खरं; परंतु तो गेल्यानंतर दोन दिवस झाले नाहीत तोंच तिला त्याच्या विरहाचं दुःख असह्य वाटूं लागलं. आणखी दोन दिवस तिनें कसेबसे काढले, मग मात्र तिला अगदीं राहवेना. तिनें सरळ खोलीला कुदूप

लावलं आणि स्टेशन गांठलं. साताऱ्याच्या स्टेशनावर उतरायचं आणि तिथून बुध गांवाची वाट विचारीत जायचं, एवढ तिला माहीत होतं. आणि ही गोष्ट आपणाला सहज करता येईल अशी तिची खात्री होती. श्रीपतीच्या बायकामुलांना आपलं अस्तित्व माहीत नाही, त्याच्या घरीं आपण एकदम जाऊन उभ्या राहिलों तर त्या माणसांना काय वाटेल, अथवा तें श्रीपतीला आवडेल कीं नाही, इत्यादि गोष्टींचा नीट विचार करायला तिचं मन मुळींच तयार नव्हतं. श्रीपती तिच्या डोळ्यांना चार दिवस दिसला नव्हता, त्याचं गोड बोलणं तिला ऐकायला मिळालं नव्हतं. त्याच्या रोमांचकारक स्पर्शावाचून तिचं शरीर राहिलं होतं. दूर राहणं तिला अगदीं अशक्य झालं होतं. म्हणून ती निघाली होती. 'काय व्हायचं असेल तें होवो, श्रीपतीच्या गावीं जाऊन त्याचं घर गाठायचं आणखी त्याला डोळे भरून पाहायचं,' हा एकच विचार तिच्या मनांत होता. आणि तो अमलात आणण्यांत कोणतीहि अडचण येणार नाही अशी तिची खात्री होती.

परंतु ती प्रत्यक्ष बुधगांवी जाऊन श्रीपतीच्या राहत्या घरापाशी पोचली तों त्याच्या घराला कुलूप लागलेल तिला दिसलं. श्रीपतीच्या बिऱ्हाडाच्या बंद दाराकडे पाहिल्याबरोबर नर्मदा गोधळून गेली. कारण केव्हां एकदा श्रीपतीचं घर येईल असं वाटण्यासारख्या कांहीं गोष्टी घडल्या होत्या. बुधसारख्या खेड्याचं स्वरूप तिला अपरिचित नव्हतं. तिचं बालपण या भागात गेलं नव्हतं, खानदेशात गेलं होत. परंतु कुठलंही खेडं म्हटलं कीं तिथल्या आयुष्याचा ठरीव ठसा असतो. गरीब व श्रीमंत, पापभीरू आणि पापी, सात्विक आणि हलकट अशा लोकांचें खेड्यांतले ठरीव नमुने असतात; आणि ज्याला खेड्यांतल्या व्यवहारांचा व राहणीचा अनुभव आहे अशा माणसाला कोणती व्यक्ति कोणत्या नमुन्याची आहे हें चटकन् हेरतां येतं. गांवाची शीव लागल्यापासून नर्मदेनं ज्या चारपांच इसमांना श्रीपतीचं घर कुठं आहे म्हणून विचारलं होतं त्या सगळ्यांच्या तिच्याशीं बोलण्याच्या तऱ्हेवरून ती मनांतल्या मनांत भ्याली होती. त्यापैकीं एकानं तर तिला श्रीपतीच्या घराची खूण सांगितल्यावर आपल्या दोस्ताला म्हटलं होतं, "श्रीपतीनं म्हमईला एक पांखरू ठेवल्या असं ऐकलं होतं खरं. त्यें हें व्हय? ठेवण्यालायक हाये

खरं.” ते दोघे आपापसांत फिदीफिदी हसले होते. या खेडेगांवांतल्या अस्सल टग्यांपैकीं या व्यक्ति असल्या पाहिजेत याबद्दल नर्मदेची खात्री पटली होती. मनांतल्या मनात अगदीं भेदरून जाऊन नर्मदेनं झपाझप पावलं टाकली होती. श्रीपतीचं बिन्हाड एकदा गांठलं की सुटलें असं तिला झालं होतं. आणि आतां ती पाहते तों श्रीपतीच्या बिन्हाडाला कुलूप होतं !

बरोबर आणलेलं सामानाचं लहानसं बोचकं घरापुढच्या कट्यावर ठेकून ती तशीच उभी असतांना कुणीसं तिला विचारलं,

“तुम्ही अशा कां घरापुढं उभ्या राहिलांत ? तुम्हाला कोण पाहिजे ? कुठल्या तुम्ही ? ”

नर्मदेनं पाहिलं तों तिच्यापुढं एक म्हातारा माणूस उभा होता. तिने आपली हकिकत थोडक्यांत त्याला सांगितली तेव्हां तो म्हणाला, “श्रीपतीची बहिण इथं राहात नाही. रुई नांवाचं गांव आहे तिकड राहते. श्रीपती पाच दिवसाखालीं इथं आला तो आपल्या बायकामुलांना घेऊन रुईला गेला आहे.”

तें ऐकून नर्मदेला अगदी घोटाळ्यांत पडल्यासारखं झालं. “आतां कसं करावं ? ” असा दीनवाणा उद्गार तिच्या तोंडांतून बाहेर पडला. कांहीं वेळ गप्प उभं राहून तिने विचारलं, “कुठसं हाये रुई गाव ? ”

“पुष्कळच दूर आहे.” तो म्हातारा म्हणाला. “आतां जवळ जवळ तिन्ही सांजा झाल्या. यापुढं कुठं जाणार तुम्ही ? ”

“मग कसं करूं ? ”

“तुम्ही असं करा. आजची रात्र माझ्या घरीं काढा. मी या घराचा मालक आहे. शेजारीच राहतों. उद्यां सकाळीं तुमच्याबरोबर एक माणूस देतो, तो तुम्हाला रुई गावाला पोचवील, लावनं आला आहात, दमला असाल. या माझ्या घरी. संकोच करूं नका. तुम्ही मला लेकीप्रमाणं आहांत.”

त्याची ती सूचना मान्य करण्यास नर्मदेचं मन तात्काळ तयार होईना; पण ती मान्य करण्याशिवाय तिला दुसरा मार्गच उरला नव्हता व ती जरी साशंक मनानं त्याच्याबरोबर घरांत गेली तरी नंतर तिचं मन निःशंक आणि स्थिर झालं. तो म्हातारा खरोखरच फार चांगला होता, व त्याची

म्हातारी बायकोहि फार प्रेमळ होती असं तिला दिसून आलं. मात्र त्या दोघांनीं तिला खूप आग्रह केला तरी ती जेवली नाही. रात्री तिला झोपहि लागली नाही. श्रीपतीबरोबर रात्रीचा वेळ घालवितांना रात्र किती थोडी असते शसं तिला वाटत असे. पण रात्र किती मोठी व कंटाळवाणीहि असू शकते तें तिला आज कळलं.

सकाळीं उजाडल्याबरोबर ती उठली. म्हातारीनं फारच आग्रह केला तेव्हां तिनें थोडासा चहा घेतला. म्हाताऱ्यानं बोलवून आणलेला माणूस ओटीवर तयार होता. “ बबन्या, नीट जपून घेऊन जा हं बाईला. ” असं म्हाताऱ्यानं त्या माणसाला बजावलं. आपलं लहानसं बोचकं उचलून घेऊन नर्मदा बबन्याबरोबर म्हाताऱ्याच्या घराबाहेर पडली.

वाट चालता चालता त्या दोघांच्या गप्पाहि चालू होत्या. बबन्या तिला मुंबईच्या हकिगती विचारीत होता, व स्वतःचे अनुभव सागत होता. तो मधूनमधून मुंबईला जात असे असं दिसलं. मधेच तो म्हणाला, “ आतां पुढच्या वक्ताला म्हमईला आलों कीं तुमच्याकडे येऊन चहापानी घेतलं पाहिजे. ” नर्मदा हंसून म्हणाली, “ चहापानीच काय म्हणून ? आमच्या-कडे उतरायाच या कीं. आम्ही न्हातो ती जागा लई लहान हाये, पर घरच्यासारखं माणूस आल्यावर जागा कशीबी पुरतीया ! ” अशाप्रकारें रमत रमत चालल्यामुळं वाटेकडे नर्मदेचं धड लक्ष नव्हतं. मधेच ती विचारी, “ आणखी किती जायचंय ? ” बबन्या उत्तर देई, “ आता थोडं न्हायलंय. ” मग ती पुन्हां त्याच्याशी गप्पा मारूं लागे आणि आता खूपच वाढलेल्या उन्हाकडे अगर पायाखालच्या वाटेकडे तिचं लक्ष राहात नसे.

परंतु बऱ्याच वेळानं तिच्या एकदम लक्षांत आलं, कीं आपण गाडी-रस्ता तर केव्हांच सोडलेला आहे. पण पाऊलवाटेनं देखील आपण चाललों नाही इतकंच नव्हे, तर दोन्ही बाजूंच्या डोंगराच्या अगदीं जवळून रानगव-तानं झाकलेल्या अरुंद माळावरून आपण जात आहोंत आणि आपण दिशा बदलली नाही तर समोर थोड्याशा अंतरावर दिसणाऱ्या घळीतच आपण जाऊं ही गोष्ट तिच्या लक्षात आल्यावर ती एकदम जागच्या जागी उभी

राहिली व तिनं बबन्याला विचारलं, “मला कुठं घेऊनझयान चालला तुम्ही ?”

बबन्या म्हणाला, “कां ? भ्यायलीस न्हय ?” तो चमत्कारिक तऱ्हेनं हंसत होता व त्याच्या स्वरात भयंकर उद्धटपणा होता.

एकाएकी त्यानं ऐकरी शब्दप्रयोग वापरून केलेला तो प्रश्न ऐकतांच व त्याची ती बदललेली चर्या पाहतांच नर्मदेच्या पोटांत धस्स झालं. पण आपलं भय लपवून तिनं उंच आवाजांत म्हटलं, “भीन कशापार्यो ? माझे पायताण माझ्यापाशीं हाये ना. बऱ्या बोलानं इथून चला अन् रुईची वाद दाखवा.”

“वाटेनंच निघालोय कीं. चल.”

“आता एक पाऊलवी पुढं टाकणार नाहीं. बऱ्या बोलानं —”

परंतु तिचं वाक्य पुरं हाण्याच्या आधींच बबन्यानं दोन्ही हाताची बोटं जिभेखालीं घातली व अगदीं कर्कश खणखणीत शीळ वाजविली. तीन चार वेळा त्यानं तशी शिटी फुंकली.

त्याच्या त्या करण्याचा अर्थ नर्मदेला कळेना. पण तो तिला लवकरच कळला. घळींतून पांच सहा पुष्प धांवत आले व जवळ येताच त्यांनीं तिला गराडा घातला होता. बबन्या धूम पळाला.....त्याची कामगिरी संपली होती !

“मुकाटयानं आमच्या संगत चल ; न्हाईतर हें पाह्यलंस काय ?” तिच्याभोंवतीं ज्यांनीं गराडा घातला होता त्यांतला एक इसम तिला म्हणाला.

कुन्हाड दाखविणाऱ्या त्या इसमाकडे पाहताच नर्मदेनं त्याला पुरतं ओळखलं. काल संध्याकाळीं ज्यानं तिच्याबद्दल चावटपणाचे उद्गार काढले होते तोच तो होता. त्यावेळीं फिदीफिदी हंसणारा दोस्तहि त्याच्या शेजारीं उभा होता. आणखीहि दोन चेहरे काल संध्याकाळीं तिनं पाहिले होते... आतां कोणत्या संकटाला सादर झालं पाहिजे तें नर्मदेनं ओळखलं..... ती त्यांच्याबरोबर पावलें टाकूं लागली. मनांतल्या मनांत तिला एकच अंधुक आशा होती, कीं कुणी खेडूत लोक कदाचित् भेटतील व ते आपल्याला संकटांतून सोडवतील, आजूबाजूला कुणी दिसतं का म्हणून

दूरवर नजर टाकून ती शोधित राहिली पण तिला चिटपांखरूहि दिसलं नाही ! तिला वाटलं, निदान मोठ्यादा ओरडावं, हंवरडा फोडावा, म्हणजे कुणाला ऐकू गेला तर कदाचित् उपयोग होईल. परंतु तिच्या शुष्क घशांतून आरोळी बाहेरच पडेल. ती मनाशी म्हणाली, 'आतां मात्र मी पुरती मेल्ये—...' तिनं डोळे झांकून घेतले....

जवळ जवळ अडीच तासांनीं जेव्हा तिनं डोळे उघडले तेव्हां आपण मेलों नाही याचंच दुःख तिला झालं ! तिच्या अंगावरचे दागिने गेले होते, तिचं गांठोडं गेलं होतं, तिच्या अंगावरची साडी आणि चोळीहि गेली होती आणि त्या सहाजणांनीं तिच्यावर अमानुषपणें बलात्कार केला होता. 'मी खरंच जिवंत आहे काय' अशा शंकेनं तिनं भोंवतालीं पाहिलं. सूर्य आतां अगदीं माथ्यावर आला होता. त्यामुळं त्या अरुंद घळींतहि रखरखीत ऊन पडलं होतं. नर्मदेनं आपल्या नम्र शरिराकडे पाहिलं, आपली विटंबना पाहिली आणि दोन्ही हातांनीं तोंड घट्ट झाकून घेऊन ती ओरडली, "देवा मला मरण का रे न्हाई दिलंस ! " ती हुंदके देऊन रडूं लागली. पण त्या कोरड्या हुंदक्यानीं तिचा घसा दुखला, तिच्या डोळ्यातून येणारं पाणी एखाद्या उष्ण झऱ्यांतल्या पाण्यासारखं होतं. मुंबईहून निघाल्यापासून ती उपाशी होती. तिच्या पोटात निघणाऱ्या शिणका तिला तरवारीच्या पात्याप्रमाणं वाटत होत्या. तिच्या अंगाची आग होत होती. तिच्या हातापायांत काडीमात्र शक्ति उरली नव्हती.....

पण कांहीं वेळानं सारी शक्ति एकवटून ती सरपटत सरपटत घळीबाहेर आली व तशा त्या लज्जास्पद अवस्थेत ओरडूं लागली. त्याच सुमारास जळणासाठीं रानांत काटक्या वेचायला आलेल्या तीन बायका त्या बाजून चालल्या होत्या. त्या तिच्या हांका ऐकून धांवत आल्या. त्या बायकांनीं तिला जवळच्या खेड्यावर नेलं, आधीं चांगलं न्हावू घातलं, मग वस्त्र दिलं आणि खाऊ घातलं. त्या बायकांच्या दादल्यांनीं चावडीवर जाऊन एकंदर प्रकाराचा रिपोर्ट केला. हलके हलके कायद्याचीं यंत्रं फिरलीं आणि तपासासाठीं पोलीस अधिकारी आले. त्यांनीं सारी हकीकत नर्मदेकडून ऐकल्यावर आधीं बुधला जाऊन बबन्याला पकडलं. भरमाप्पाचा थोडासा

प्रसाद दिल्याबरोबर नर्मदेवर बलात्कार करणाऱ्या लोकांची नांव त्यानं पटापट सांगितली. पोलीसांनी त्यांना पकडलं व झडत्या घेतल्या. पण नर्मदेचे दागिने किंवा कपडे सापडले नाहीत. तरीहि पोलीसांनी केस केली. ती सातारच्या कोर्टांत सुरु झाली. मध्यंतरी श्रीपती येऊन नर्मदेला मुंबईला घेऊन गेला होता. खटल्याची जेव्हां जेव्हां सुनावणी असेल तेव्हां तो तिला मुंबईहून घेऊन येत असे. खटला चालायचा त्या रितीनं चालला आणि संपला ! नर्मदेच्या अंगावर किरकोळ खरचटण्यापलिकडे मोठी अशी जखम नव्हती. तिच्याशी आपण संभोग केला ही गोष्ट साऱ्या आरोपींनी कबूल केली; पण त्यांनी सांगितलं, “ या पोरीनंच आम्हाला स्वखुशीनं घळीत बोलावलं होतं. ” त्यामुळे बलात्काराचा आरोप सिद्ध झाला नाही. सारे आरोपी सुटले !

श्रीपती पुन्हां कधी बुध गांवाला गेला नाही. आपण त्या गांवीं गेलों तर नर्मदेवर ज्यांनी बलात्कार केला होता ते टगे कुन्हाडीनं आपली खांडोळी करून टाकतील हें त्याला माहीत होतं. तो म्हणे, “ मी पोलीस आहे. पण बुधसारख्या खेड्यांत कायद्याचं राज्य चालतंय कुठं ? धर्तिगणांचंच चालतं. बेचाळीसची चळवळ झाली आणि आतां काँग्रेसचं राज्य आलं तरी खेड्यापाड्यांतून मात्र गुंडगिरीचंच खरं राज्य आहे. ” नर्मदेची विटबना करणाऱ्या लोकांचा बदला घ्यावा असं त्याच्या वरचेवर मनांत येई; परंतु त्या बाबतींत आपण सर्वस्वी दुबळें आहोंत हें त्याला माहीत होतं. त्याच्या हातात एकच गोष्ट होती, ती म्हणजे नर्मदेला साभाळणं, झालेल्या प्रकाराची तिला आठवणदेखील होणार नाही असं वागणं, तिच्यावर पूर्वीहूनहि अधिक प्रेमाचा वर्षाव करणं. हें तो करी आणि त्याचं ते वागणे पाहून नर्मदेला भारी सुख होई. परंतु जे झालं त्याची आठवण तिच्या मनांतून काही केल्या जाईना. अंतरुणांत श्रीपतीच्या मिठींत ती पडलेली असताना ती ऐकदम दचकून जागी होई, वेड्यासारखे हातवारे करू लागे आणि ओरडत सुटे. श्रीपतीनं तिला जवळ घेऊन विचारावं, “ काय झालं ? ” तिनें म्हणावं, “ तुम्ही नाहीं ऐकली ? मी स्पष्ट ऐकली. ” “ काय ? ” म्हणून श्रीपतीनं ‘विचारलं

कीं तिनं म्हणावं, “शीळ ! त्या चांडाळ बबन्याची ती कर्कश शीळ ! अजून अैकूं येते आहे मला ! अैका, अैका ! ” तिनं डोळे झांकून ध्यावेत, हंवरडा फोडावा आणि अिकडे तिकडे धावूं लागावं !

ती सावध झाली कीं म्हणे, “श्रीपती, कांहीं केल्या ती कर्कश शीळ माझ्या डोक्यातून जात नाही रे ! ” ती त्याला मिठी मारी आणि रडूं लागे. त्यानं कितीहि समजूत घातली तरी तिचं रडणं थांबत नसे.

एकदां रडता रडतां श्रीपतीच्या मिठीतून ती दूर झाली. खुंटीवर श्रीपतीचा युनिफार्म होता. तिकडे ती गेली. खिशांतल्या शिटीची साखळी ओढून तिनं बाहेर काढली आणि ताडकन् साखळी तोडून टाकून शिटी हातांत घेऊन ती म्हणाली, “श्रीपती, ही सुद्धा शिटी मला आतां कधीं ऐकायची न्हाअी. निसतं बगितलं तरी त्या शीळेची मला याद येती ! पुन्हां कधीं शिटी वाजवूं नगस ! चाकरी सोडूनश्यान दे. आपण फळं अिकायचा धंदा करूं ! ”

श्रीपती तिच्याकडे पहातच राहिला. ती खिडकीपाशीं गेली व ती उघडून तिनं शिटी बाहेर फेकून दिली.

तिच्या हृदयाची हांक

:

७

त्याच्या आणि त्याच्या आईच्या धडपडीशी ती अधिकाधिक समरस होत गेली...आणि अखेर तिच्यापुढे प्रश्न उभा राहिला...स्वतःच आयुष्य दुःखमय करून घ्यायचं, की जो पुरुष तिच्यावर प्रेम करीत होता त्याला निराश करायचं ?

वसंत ऋतु सुरू झाला होता. अशावेळीं लिलि अन् गॉर्डनच्या लक्षांत आलं की आपण प्रेमांत सांपडलों आहोंत. असं कांहीं व्हावं अशी तिची इच्छा नव्हती, परंतु हॅरी ट्रॅव्हर्स नांवाच्या एका पुरुषावर ती प्रेम करू लागली होती खरी. त्याच्यावर आपलं प्रेम जडलं याचं काय कारण असाव म्हणून ती कधी कधी स्वतःशी विचार करीत बसे. पण तिला कांहीं आपल्या प्रेमाचं कारण निश्चित करतां येत नसे. मग तिला वाटू लागे हॅरी ट्रॅव्हर्सचा एक पाय खोटा-लांकडाचा आहे म्हणूनच आपलं प्रेम त्याच्यावर बसलं की काय कुणास ठाऊक ?

या सुमारास ती एका फॅक्टरीतल्या नोकरीवर होती. जराशा उभट चेहऱ्याची, पिंगट तकतकीत वर्णाची, स्वभावानं फार धीट आणि फार मायाळू. आपल्या मनांतल्या गोष्टी सहसा तोंडावाटे न काढणारी अशी लिलिअन् ही एक तरुण मुलगी होती. तिच्या पिंगट डोळ्यांच्या नजरेंत प्रेमळपणा ओतप्रोत भरलेला होता, व दुसऱ्या माणसावर मुग्धपणें विश्वास टाकण्याची वृत्तीहि स्पष्ट दिसत असे. लिलिअन् ज्या फॅक्टरीत काम करीत असे तिथेंच आर्थर ऑस्टीन नांवाचा एक तरुणहि कामावर होता. त्याच्या चेहऱ्यावर पुरळ उठलेलं होतं. ती ज्या खोलीत काम करीत असे तिथें तो वरचेवर

येई, आणि ती खोलीत नसली की तिच्या टेबलावर हळूच चोरून चिन्ही ठेवून जाई. ऑस्टिनच्या या वागण्याची थट्टा करून लिलिअन् हंसे. आपल्याप्रमाणे तोहि बिचारा प्रेमांत सांपडलेला असेल अशी तिला कधी कल्पना आली, नाही.

तिची आणि ट्रॅव्हर्सची गाठ पडण्यापूर्वी एके दिवशीं दुपारीं ऑस्टिननें तिला आपल्याबरोबर जेवायला चालण्याचा आग्रह केला म्हणून ती त्याच्याबरोबर गेली. कोपऱ्यावरच्या छोट्याश्या दुकानांत जाऊन दोघांनीं जेवण केलं. ऑस्टिनचं लक्ष खाण्याकडे नव्हतं हें प्रथम तिच्या कांहीं ध्यानांत आलं नाही. परंतु जेवणाचा मुख्य भाग संपून टेबलावर 'पुडिंग' आलं तेव्हां तिनें ऑस्टिनकडे पाहिलं तों त्याच्या फिकट किरमिजी रंगाच्या डोळ्यांत अश्रू आले होते. ते पाहून मात्र तिला वाटलं आतां ही स्वारी आपलं प्रेम बोलून दाखविणार जणू आपल्या लक्षांत कांहींच आलं नाही असं सोंग करून ती कांहींवेळ 'पुडिंग' खात राहिली. खरं म्हणजे त्याच्याकडे पहाणं देखील नका असं तिला झालं होतं. त्याचा तो पुढकुक्यानीं भरलेला घाबरट चेहरा, जे प्रेम त्याला अन्य तऱ्हेनें प्रदर्शित करतां येत नव्हतं त्या प्रेमानं पाणावलेले त्याचे डोळे, आणि पुढ्यांतलं पुडिंग खाण्याऐवजीं उगीच वाचट हालचाल करणारे त्याचे तांबूस हाडकुळे हात, या गोष्टी तिला अगदीं दृष्टांतमोर नकोशा वाटल्या.

मग एकदम ऑस्टिनला वाचा फुटली, आणि तिच्या विषयीच्या आपल्या भावना तो बोलून दाखवू लागला. मोठ्या आवेगानं तो बोलत होता, आणि त्यामुळे त्याचे शब्द एकमेकांत गुंतून अडखळत होते, परंतु लिलिअन्चं अतःकरण त्या शब्दांनीं विरघळण्याऐवजीं थंडगार राहिलं होतं. तो तिला विचारू लागला,

“ कधीं कधीं तूं माझ्याबरोबर येऊं शकणार नाहीस काय ? फिरायला म्हण किंवा सिनेमा बघायला म्हण. मला माहित आहे, की मी सामान्य आहे. अगदींच सामान्य आहे. परंतु माझ्याबरोबर एखाद्या वेळीं यायला कांहीं हरकत नाही. येशील ? ”

शेवटी त्याचं बोलणं संपविण्यासाठीं तिनं उत्तर दिलं, “छे छे, मला येतां येणार नाहीं. रागावूं नका. पण येणं शक्य नाहीं मला.”

“कां नाहीं ? कृपा करून सांग. ” कां नाहीं ? असं विचारताना तो आपल्या सरळ काळ्या केसावरून आपला पंजा सारखा फिरवीत होता. जणू असं काहीं केलं कीं आपल्या विचारण्यांत अधिक निश्चय आणि करारीपणा तिला वाटेल अशी त्याची कल्पना होती. त्यानं आणखी एकदां विचारलं, “सांग तरी, कां नाहीं ? ”

तिनं कांहींच उत्तर दिलं नाही.

पुन्हां आपला पंजा केसांवरून दाबून फिरवीत त्यानं विचारलं, “कृपा-करून सांग कीं, कां नाहीं ? काय कारण असेल तें सरळ सांगून टाक. मी तुला नकोसा वाटतो ? मी तुला आवडत नाहीं ? ”

ती म्हणाली, “नाहीं ? ”

“पण कां नाहीं ? कां आवडत नाहीं मी तुला ? सांग ना, सरळ सांगून टाक. मी दिसायला चांगला नाहीं म्हणून होय ? ”

हें भाषण संपविण्यासाठीं कांहीं तरी सांगून टाकलंच पाहिजे असा विचार करून तिनं उत्तर दिलं, “अं...कुणास ठाऊक ? ” पण मग नंतर त्याच्या फिकट आरोग्यशून्य चेहऱ्याकडे सरळ नजर रोखून ती म्हणाली, “तुम्ही पुरेसा व्यायाम कां नाहीं घेत ? ”

“हेंच काय तुझ्या नकाराचं खरं कारण ? ” तो म्हणाला, “एवढंच ? एवढंच वाटतं तुला ? ”

ती म्हणाली, “हं. मला वाटतं ते तुम्हांला सांगितलं. तुम्ही अगदीं व्यायाम घेत नाहीं. सिनेमा फार पाहतां तुम्ही. ” आपण जें बोलतों त्या-बद्दल आपली अगदीं खात्री आहे असं त्याला वाटावं म्हणून ती अधिकच आवेशानं बोलू लागली, “तुम्ही मिठाई फार खाता. सिगारेट्स फार ओढतां. आपल्या शरीराची-आरोग्याची अगदीं काळजी घेत नाहीं तुम्ही....”

तिचं बोलणं संपण्यापूर्वीच ऑस्टिन एकदम उठला व हॉटेलाबाहेर पडला

या प्रकारानंतर लिलिअन् दुपारच्या जेवणासाठी त्या हॉटेलांत एकटीच जाऊ लागली. ऑस्टिननं तिच्याशी बोलणं सोडून दिलं. आठ दहा दिवसानंतर तिला कुणीसं सांगितलं कीं तो फॅक्टरींतली नोकरीहि सोडून गेला. कां आणि कुठें तें कुणालाच माहीत नव्हतं. आतां वसंतऋतु नुकताच सुरू झाला होता. लिलिअन् हॉटेलमध्ये बसल्या बसल्या बाहेर पाही तेव्हां सूर्यप्रकाशानं चमकणाऱ्या वृक्ष शाखांना घासून जाणारं धुकं तिला दिसे, तें अगदीं नाजूक आणि कधी हिरवं तर कधी 'ऑलिव्ह' रंगाचं आणि कधी कधी जवळ जवळ पिवळं असे. बाहेरच्या प्रदेशांतल्या बागेबागेतून "लिल्याक"च्या झाडावर काळसर तांबड्या रंगाच्या कळ्या फुटल्या होत्या; आणि हॉटेलच्या खिडक्यांतून ठेवलेल्या 'डॅफोडिल'चीं रोपटीं फुलांनीं बहरून सूर्यप्रकाशांत हालत होती. त्याकडे पाहून ऑस्टिनची आठवण करतां करतां तिला वाटे, आपण त्याच्याशीं तसं बोललों तें जरा मूर्खपणाचंच झालं. मूर्खपणाचं आणि ज्यात कांहीं तथ्य नाही असं होतं तें आपलं बोलणं. कारण ती मनातल्या मनांत पुरतं जाणून होती, कीं पुरुषाच्या आरोग्याशी अगर सुदृढतेशीं प्रेमाचा कांहीं एक संबंध नाही. स्त्री जेव्हां प्रेमाचा विचार करते तेव्हां त्याच शरीर धडधाकट असलं पाहिजे. एवढंच का तिला हवं असतं ? "डॅफोडिल"च्या शेपट्याकडे पहातां पहातां आणि ऑस्टिनची आठवण करतां करतां लिलिअन्ला समजून आलं, कीं तिला कांहीं केवळ पुरुषाच्या शरिराची सुदृढता पुरेशी वाटणार नव्हती, त्यापेक्षां अधिक कशाची तरी तिच्या अंतःकरणाला ओढ होती.

नंतर थोड्याच दिवसांनीं तिचं लक्ष ट्रॅव्हर्सकडे गेलं अथवा ट्रॅव्हर्सचं लक्ष आपल्याकडे असल्याचं तिच्या लक्षांत आलं. प्रत्येक मंगळवारी व शुक्रवारी तो त्या हॉटेलांत येई असं तिला आदळून आलं. तो सुमारे पस्तीस वर्षांचा असावा. तो शरीरानं जरा अवजडच होता. त्याची चर्या ममताळु होती. त्याचे केंस विंगट होते आणि ते एखाद्या छुपक्यासारखे त्याच्या डोक्यावर दिसत. त्याच्या वागण्यांत आणि विचारांत शिस्त आणि निश्चयीपणा असावा असा तिनं तर्क केला. कारण तो ठराविक दिवशींच हॉटेलांत येई, आला कीं कोपण्यांतल्या एका ठराविक टेबलाशीं तो बसे,

आणि एका हातावर आपली हनुवटी अलगद टेकून मुळीसुद्धां हालचाल न करतां आपले कांहींसे धुंद निळसर डोळे तिच्याकडे लावून तो कितीतरी वेळ पहात बसे.

एका शुक्रवारी तिच्या लक्षांत आलं कीं तो आपल्या ठरीव जागीं नव्हता. खिडकीबाहेर पाहिल्यावर झाडांच्या फांद्या एकदम तिला बठलेल्या दिसल्या असल्या तर तिला जसं वाटलं असतं तसंच तो आपल्या जागीं नसल्यामुळें तिला वाटलं.

ती हॉटेलच्या बाहेर पडली तेव्हां जिकडे पहावं तिकडे उदासपणा भरलेला आहे असं तिला वाटलं, आणि शून्यपणाची जाणीवहि तिला असह्य झाली. पण ती रस्त्यावरच्या प्रकाशांत आली तेव्हां एकदम ती जाणीव नाहीशी झाली. कारण ट्रॅव्हर्स तिच्या दृष्टीस पडला. एका जुन्या, निळ्या रंगाच्या मोटारमध्ये तो बसलेला होता. का कुणास ठाऊक पण तिला वाटलं, कीं तो आपलीच वाट पहात आहे. तिचे पाय फरसबंद पायवाटेवर एकदम थांबले, आणि ती थांबल्याबरोबर तो तिच्याशीं बोलला.

“आपण नेहमीं एकमेकांकडे पहातो, तेव्हा मी विचार केला, कीं थोडा बदल म्हणून एकमेकांशीं बोलावं तरी.” त्यानं अगदी साधेपणानं म्हटलं.

“हं.” एवढंच ती म्हणाली. पण तिचं अंतःकरण मित्रभावानं आणि आनंदानं भरलेलं होतं, आणि हृदयांत कोंडलेली कोणतीतरी भावना एकदांची मोकळी झाली असं तिला वाटलं.

मग थोडावेळ ती तशीच सूर्य प्रकाशांत शांत फरसबंद वाटेवर उभी राहून त्याच्याशीं बोलत उभी राहिली. हांकण्याच्या चाकावर त्याचे हात होते त्याकडे तिचं लक्ष गेलं. चांगले मजबूत मोठे हात होते ते. काबाड कष्ट करणाऱ्या पुरुषाचे असावे तसे. ज्याचे हात असे आहेत तो माणूस विचारी आणि निश्चयी स्वभावाचा असला पाहिजे असं तिला वाटलं. त्या हातांकडे पहातांना नव्हे पण नंतर बऱ्याच वेळानं तिच्या लक्षांत आलं कीं त्याच्या शरीराच्या मानानं त्याचें हात जरा जास्त मोठे होते.

ती निरोप घेऊं लागली तेव्हां, “ उद्यां भेटशील का ” म्हणून त्यानं विचारलं. तो म्हणाला, “ आपण मग गाडींत बसून जाऊं. मी कुठें रहातो तें तुला दाखवीन. ”

“ कुठें रहातां तुम्ही ? ”

तो म्हणाला, “ येथून बरंच लांब गेलं कीं एक नदी आहे. त्या नदीच्या कांठापासून जवळच एक वाडी आहे. ती नदी पाहिली आहेस कां तूं ? ”

ती म्हणाली, “ नाही. गांव सोडून भोंवतालच्या प्रदेश मीं कधीं पाहिला नाही. तो पहावा अशी फार दिवस इच्छा आहे माझी. ”

दुसऱ्या दिवशीं एक वाजतां ट्रेव्हर्स तिला तिच्या फॅक्टरीच्या दाराशीं भेटला. तो गाडींत बसला होता. त्यानं तिच्यासाठीं दार उघडलं परंतु त्यानं तें गाडींतून न उतरताच उघडलं. त्यानं तिला विचारलं,

“ जेवायला जाऊं या काय कुठें तरी ? ”

सुरू झालेल्या गाडीच्या थरथरणाऱ्या गिअरच्या दांड्यावरच्या त्याच्या मोठ्या हाताकडे पहात ती म्हणाली, “ मी थोडंसं खाल्लेलं आहे. मला भूक नाही. ”

मग गाडी निघाली आणि प्रकाशानं न्हालेल्या रस्त्यांतून जाऊं लागली. तो म्हणाला, “ आपण जर सरळ माझ्या वाडीवर गेलों तर तिसऱ्या प्रहरच्या चहाच्या वेळेच्या आंतच आपण पोचूं. ”

तिनं काहींच उत्तर दिलं नाही. शांतपणे साऱ्या गोष्टींचे बेत आधीं ठरविण्याच्या त्याच्या स्वभावाचीं कांहीं लक्षणं तिला याच्या आधींच दिसलेलीं होती. त्या स्वभावानुसार त्यानं तिला आपल्या वाडीवर नेण्याच्या बेताचे सारे तपशील ठरल्यासारखे तिला दिसले. पण या क्षणीं तिला जर मुख्यतः कशाची जाणीव झाली असेल तर एकाच गोष्टीची. ती ही, कीं वेगानं निघालेली गाडी वसंत ऋतूला भेटण्यासाठीं चालली आहे असा भास तिला होत होता. ‘ बर्च ’ झाडांच्या नाजूक पातळ पानांतून सूर्याचीं किरणं खालीं काळसर रंगाच्या ‘ ब्लू बेल ’ फुलझाडांच्या अजून न फुलारलेल्या उभ्या दांड्यावर पडून हेलूकावे खात होती; आणि रस्त्याच्या

कडेन उगवलेल्या रानवट गवतांत, सोनेरी रंगाच्या ' हेमल ' फुलवेलींच्या दाटीखाली, रस्त्याला अधिक अधिक जवळ येऊन भिडणाऱ्या जंगलाच्या झाडांत—जिकडे तिकडे सूर्यप्रकाश भरला होता, आणि त्यांत जागोजाग ' प्रिमरोझ ' फुलाचे छोटे छोटे ताटवे चकाकत होते. या सगळ्या शोभेकडे ती सारखी पहात राहिली. आपलं लक्ष ट्रॅव्हर्सकडे फारसं नाहीं हें तिच्या लक्षांत आलं नाहीं.

सुमारे पांच मैल गेल्यावर ट्रॅव्हर्सने गाडी थांबविली. त्यानं तिच्या बाजूची खिडकी बंद होती ती उघडली. परंतु बसल्या बसल्याच त्यानं तसं केलं. वसंत ऋतूंतल्या वाऱ्याची नाजूक सुगंधित झुळूक तिच्या अंगावर आली. तिनं समोर पाहिलं तो थोड्याच अंतरावर वाडीचं रुंद पांढऱ्या रंगानं रंगविलेलं फाटक तिला दिसलं. त्या पलिकडे फिकट पिवळा रंग दिलेल एक घर होतं.

“ एक मिनिटभर ऐक हं. ” ट्रॅव्हर्स तिला म्हणाला, “ ऐकलंस ? ” त्याचं म्हणणं लक्षात न आल्याप्रमाणे तिनं त्याच्याकडे पाहिल.

“ ऐकूं येत नाही तुला ? ” असं विचारून तिच्या गोघळलेल्या चर्येकडे पाहून तो हसला. मग तो म्हणत होता तो आवाज तिला ऐकूं आला. तो ऐकूं येताच तिनं मान पुरती वर केली आणि पाहिल तो फाटकापुढच्या एका ' विलो ' वृक्षाच्या सोनेरी फुलाभोवतीं दजारो मधमाशा घोंघावत असलेल्या तिला दिसल्या. त्या पटान विस्मयाने ती अगदी निश्चल होऊन पहात व ऐकत राहिली. ते पाहून ट्रॅव्हर्सला आनंद झाला. तो तिला म्हणाला, “ या माझ्या मधमाशा. ” त्यानं गाडी पुन्हा सुरू केली आणि ती फाटकांतून आंत गेली तेव्हा त्याच्या तोंडावरचं हास्य ललितअनूला स्पष्ट दिसलं. फाटकापासून घरापर्यंत गेलेल्या वाटेच्या दुतर्फी जे ' विलो ' वृक्ष होते त्या प्रत्येकावर मधमाशांचे मोठे मोठे झुपके तिला दिसले; व त्या मधमाशांच संगीत चालू होत तें तिच्या ऐकूं आलं. एका बाजूला ' विलो ' वृक्षाचे रांगपलीकडे ' चेटी ' आणि ' प्लम ' झाडांचा एक मोठा माडव होता, त्या खाली काही मॅढ्या आणि पादरीं शुभ्र कोकरं चरत होती. मेढ्या चारल्यामुळं गवत कापल्यासारखं दिसत होतं;

आणि त्या गवतावर जिथे जिथे प्लमचं झाड होतं तिथे त्याच्या बुंध्याशी चकाकणाऱ्या पांढऱ्या पाकळ्यांचा सडा पडला होता !

गाडी घरापुढे थांबली; तेव्हा ट्रॅव्हर्स खाली उतरला; त्याचवेळी लिलि-अन आपल्या बाजूचं दार उघडून खाली उतरली. ' विलो ' वृक्षाच्या फुलाभोवती चाललेला मधमाशांचा घों असा आवाज या ठिकाणीहि ऐकू येत होता. तो ऐकत, मान वर उचलल्यासारखी करून, ती जागच्या जागी उभी राहिली. ट्रॅव्हर्सहि तसाच स्तब्ध उभा राहिला. मग त्यानं तिला विचारलं, " तू आलीस या बदल तुला आनंद होतो ना ? "

तिनं उत्तर दिलं, " होय. फार फार आनंद होतोय. "

" आतां घरात जाऊं, चल. माझ्या आईची आणि तुझी ओळख करून देतो. " असं म्हणून पाठीकडच्या बाजूनं तो तिच्याकडे येऊं लागला.

तो लंगडत आहे असं तिच्या लक्षात आलं, आणि मग लगेच त्याच्या लंगडण्याचं कारणहि तिला प्रथमच समजलं. तिनं चटकन् त्याच्या पायाकडे पाहिलं, आणि मग जणू आपली नजर तिकडे गेली नाही असं दाखविण्यासाठी तिनं दुसरीकडे पाहिलं.

ती ट्रॅव्हर्सच्या मागोमाग घरांत गेली खरी परंतु स्वतःच्या गतीची तिला जाणीवच उरली नव्हती. तिला फक्त जमीनीवर त्याच्या लाकडी पायाचा होणारा आवाज ऐकू येत होता, आणि तो ऐकल्यामुळं तिच्या मनाची उलट काही प्रतिक्रिया व्हावी ती मुळीच होत नव्हती. तिला जो आश्चर्याचा धक्का बसला होता त्यांमुळं तिची सारी संवेदनाच नष्ट झाली होती, आणि तिनं जें एकदम तोंड फिरवलं होतं तें तसंच ठेवलं होतं. जणू मनावर एकदम झालेला असंतोषाचा आघात तिला अजूनहि आठवत होता.

या सुंद मनःस्थितीतून ती भानावर आली तेव्हां ट्रॅव्हर्सची आई तिच्या-पुढं उभी होती आणि ती तिच्याशी हस्तांदोलन करीत होती. ट्रॅव्हर्सची आई फार ठेंगणी होती. ठेंगणेपणामुळं तिला आपली नजर सारखीच उचलून वर ठेवावी लागत होती, व स्वतःविषयी वाटणारी अनुकंपा हृदयांत कोंडून धरावी लागली कीं जी विषण्णतेची जडता माणसाच्या डोळ्यात दिसते ती तिच्या त्या नजरेत आढळत होती. आपले हाडकुळे हात कंबरेभोवतालच्या

फडक्यावर झटकन् पुसून हस्तांदोलनासाठीं तिनं पुढें केले होते. तिच्या चर्येवर चिंतातुरता अस्पष्टपणें दिसत होती. परंतु ती बोलतांना अर्धवट हंसत होती, आणि कोणतंहि वाक्य दोनदां उच्चारण्याची तिला खोड होती असं दिसलं. ती ललितअनूला म्हणाली,

“तूं आलीस मला फार आनंद झाला. तूं आलीस फार मला आनंद झाला. हरीची तूं मैत्रीण आहेस तूं. हें घर तुझंच आहे; हें घर तुझंच आहे.”

म्हातारीच्या या उद्गारावरून आणि नंतरच्या संभाषणावरून ललितअनूला कळून आलं कीं, या मंडळींचा मित्रपरिवार अगदीं थोडा होता. तिला असंहि समजलं की या वाडीवर ही मंडळी राहायला आली त्याला तीन वर्षे झालीं होती. परोपरीचे कष्ट करून वाडीवर ज्या ज्या गोष्टीची पैदास करतां येईल तिची करून व त्या गोष्टी शहरात विकून ट्रॅव्हर्स आणि त्याची आई चांगले दिवस यावेत यासाठीं धडपडत होती. ट्रॅव्हर्स तिला हॉटेलांत मंगळवारी आणि शुक्रवारीच नियमानं दिसला होता त्याचं खरं कारण आतां तिला कळलं. शिस्तीनं प्रत्येक गोष्ट करावयाचा त्याचा स्वभाव होता म्हणून नव्हे, तर मंगळवार आणि शुक्रवार हे शहरांतल्या बाजाराचे दिवस होते म्हणून तो मोटारींत माल भरून शहराकडे येई. वाडीवर कुठें कुठें कोणकोणतीं पिकें लावलीं होती, कोंबड्या, ससे, ‘गीज’ इत्यादींचे खुराडे कोठें होते, नांगरणीसाठीं घेतलेलं घोडं कुठं होतं, खताचा सांठा कुठें केला होता, तें सारं ट्रॅव्हर्सनं तिला दाखवलं. तिनं पाहिलं तो ट्रॅव्हर्स झपाझप इकडे तिकडे करीत होता. आपल्या थोड्या पायामुळं आपल्या गतींत बिलकूल वैगुण्य येतां कामा नये अशी जबरदस्त इच्छाशक्ति त्याच्या ठिकाणीं असली पाहिजे. अशा प्रकारें विलक्षण चपळाईनं तो लंगडत असतांना त्याच्याकडे पहाणं नको असं तिला वाटलं. त्याच्या सहवासांत असण्याची तिची इच्छा आश्चर्याच्या धक्यानं फुटून तुटून तिचे बारीक बारीक तुकडे झाले. परंतु त्याच्या चर्येवर आणि आवाजांत जो गोड स्नेहभाव होता त्याचीहि जाणीव तिला सारखी होती. वाडीवरच्या शेती बागायतीतून खूप पैसा काढावा, स्नेही सोबती करावे, एखाद्या

स्त्रीवर प्रेम करावं, त्यासाठी त्याच्या जीवाची धडपड चालली होती. ती त्याच्या बोलण्याच्या प्रत्येक शब्दांत तिला दिसत होती. आपल्या शरीरांत जणू कांही व्यंग नाहीच अशा भावनेनें त्यानें अनेक स्वप्न रचलीं होती.

त्याच्या लांकडी पायाची हकीकत त्याच्या अगर त्याच्या आईच्या बोलण्यांत येणार याबद्दल तिची खात्री होती. परंतु तो विषय निघाला नाही. ट्रॅव्हर्स व त्याची आई यांच्याबरोबर तिनें चहा घेतला. ज्या खोलीत ती तिथें बसली होती ती ट्रॅव्हर्सनें स्वतःच्या हातानें सजविली होती. निळसर गुलाबी रंगाचे कागद भितीवर चिकटविले होते. एके टिकाणीं बाजाची पेटी ठेवलेली होती. खोलीत आलेला सूर्यप्रकाश पिवळसर कांचेच्या तुकड्यासारखा भासत होता. आपण जिवलग मित्रांच्या सहवासांत आहों असं वाटावं असं त्या खोलीतलं एकंदर वातावरण होतं. बाहेरच्या बाजूकडल्या एका खिडकीत 'डॅफोडिल'ची कुंडी होती. तिच्यांतल्या रोपट्यावरचीं फुलं उन्हांनें थोडीशीं सुकून गळलेलीं होती. टेबलापाशी तिच्यासमोर बसलेल्या ट्रॅव्हर्सकडे लिलिअन्नें पाहिलं तेव्हा त्याचा लाकडी पाय ती अजिबात विसरून गेली, व हॉटेलात तिचं लक्ष प्रथम त्याच्याकडे गेलं तेव्हां जसा त्याचा चेहरा ममताळू आणि विचारांत गडल्यासारखा तिला दिसला होता, तसाच तो आताहि तिला वाटला.

मात्र तिनें आपल्या मनाशी काही वेळा पूर्वीच निश्चय करून टाकला होता, कीं पुन्हा या टिकाणीं यायच नाही. परत जाण्यासाठी ती जेव्हां गाडीत बसली तेव्हां ट्रॅव्हर्सनें तिला भेट म्हणून दिलेलं मधाचं भाडं आणि बागेत फुललेल्या 'डॅफोडिल' फुलाचा गुच्छ हातात धरून बसल्या बसल्या आपण या स्थळाचा कायमचा निरोप घेत आहोत अशा विचारात तिला बरं वाटलं. क्लेशकारक गोष्टीपासून सुटका झाल्याचं समाधान ती अनुभवीत होती.

परंतु आठ दिवसांनी ती परत आली. ट्रॅव्हर्सनें तिला चल म्हटलं, आणि नको म्हणून सांगण्याइतकं कठोर तिला होता आलं नाही आता एप्रिलचा महिना सुरू झाला होता; व डॅफोडिलचीं पुरतीं उमललेलीं फुलं उन्हात डोलत होती. वाडीवरून गेलेल्या रहदारीच्या रस्त्याच्या कडेला

डॅफोडिलचे गुच्छ ठेवून विकण्याची नवी कल्पना ट्रॅव्हर्सनं काढलेली होती. त्यामुळे ती ट्रॅव्हर्सबरोबर येऊन पहाते तों त्याची आई रस्त्याच्या कडेला मांडलेल्या एका टेबलाशी बसली होती. त्या टेबलावर डॅफोडिल फुलांच्या छोट्या छोट्या कुंड्या ठेवलेल्या होत्या आणि एक त्रिकोणी, लोखंडी पत्रा जवळच टांगलेला असून 'डॅफोडिल फुलं तीन आपणाला एक गुच्छ' असं त्या पत्र्याच्या दोन्ही बाजूंवर पांढऱ्या रंगानं लिहिलेलं होतं.

रस्त्यानं एखादी मोटार आली की टेबलाजवळ वाट पहात बसलेली ट्रॅव्हर्सची आई एक कुंडी उचलून वर करून दाखवी. म्हातारीच्या त्या कृतीकडे पाहताच आपण या ठिकाणी पुन्हां न येण्याचा निश्चय केला असूनहि कां आलों तें लिलिअनच्या एकदम लक्षांत आलं. या मंडळीची जगण्यासाठी जी धडपड चालली होती तिचा स्पर्श आपल्या अंतःकरणाला होऊं न देणं लिलिअनला अशक्य होतं. म्हातारीनं तिला पाहताच हास्य केलं, आणि पुनः पुन्हां उच्चारलेल्या त्याच त्या शब्दांनीं आपला आनंद व्यक्त केला तेव्हां ती आणि ट्रॅव्हर्स स्नेहाची किती भुकेली होती तें तिला कळलं. त्या दोघांच्या एकटेपणाची अनुकंपा तिला वाटली होती म्हणून ती पुन्हां परत आली होती.

घरांत जाण्याऐवजी लिलिअन् म्हातारीला म्हणाली, "फुलं विकण्यांत मी मदत करतें तुम्हांला. मी बसतें तुमच्याजवळ." हेरी घरात गेला, आणि ती त्याच्या आईजवळ बसून राहिली. दुरून एखादी गाडी येतांना दिसली की म्हातारी आणि ती 'डॅफोडिल'च्या कुंड्या उचलून दाखवीत. परंतु गाडी थांबत नसे. एखादी गाडी वेग कमी करून सावकाश जाऊं लागे; परंतु तिच्यांतलीं माणसं क्षणभर 'डॅफोडिल'च्या फुलांकडे, त्या दोघींजणीकडे आणि वाडीवरच्या पिवळ्या घराकडे बाधितल्यासारखें करीत, आणि मग गाडी पुढें जाई. सारं वातावरण इतकं विलक्षण शांत होतं कीं शहरात राहणाऱ्या लिलिअन्ला तें मनाची चलबिचल करणारं वाटलं. जिकडून तिकडून फुलांचे आणि सूर्यकिरणांनीं गुळचट झालेल्या गवताचे गंध येत होते. वाडीमागची बिस्तीर्ण शेतवाडी सूर्यतागानं क्षोपीं झेल्यासारखी वाटत होती.

म्हातारी लिलिअनशीं मधून मधून बोलत होती. या बोलण्यांत टूँहर्सचा विषय सहजगत्याच निघाला, आणि त्याचा पाय कसा मोडला, त्याला कुठं नोकरी करणं अशक्य झाल्यामुळे म्हातारीनं आपल्या जवळची सारी माया कशी दिली, व मग ही वाडी खरेदी घेऊन इथें शेती बागायती करीत तो व त्याची आई कशी राहू लागली, ती सारी हकीकत म्हातारीच्या बोलण्यांत हलके हलके बाहेर पडली. शेवटीं ती तोंडावर थोडं हंसू आणून म्हणाली,

“आतां ठीक चाललय. पैसे मिळतीलसं वाटतं. मग हॅरीला नवा लाकडी पायहि आणता येईल. सध्यांचा जुना पाय नीट बसत नाही; त्याचा त्याला त्रास होतो. नवा पाय घे म्हणून मी त्याला आग्रह करतें पण तो घेत नाही. त्याचा स्वभावच असा आहे. आधीं दुसऱ्याचं सुख आणि मग आपलं सुख पहायचं...” म्हातारीचं तें बोलणं ऐकता ऐकतांच लिलिअन एकदम उठून उभी राहिली. लांबवर पसरलेल्या सपाट रस्त्याच्या टोंकाला एक गाडी चकाकलेली तिला दिसली होती. ती उभी राहिली व तिनें आपले ओठ घट्ट दाबले. ही गाडी जर उभी राहिली नाही तर हातांतली कुंडी फेकून तिच्यावर मारायची आणि तिला उभं राह्यला भाग पाडायचं असा वैतागाचा विचार तिच्या मनांत आला होता. तिनें ‘डॅफोडिल’ फुलांची कुंडी उचलली आणि एखादी मशाल डोक्यावर घेऊन हलवावी त्याप्रमाणें ती हलविण्यास तिनें प्रारंभ केला. सळसळणाऱ्या रक्तानं तिचं कपाळ धडपडत होतं, तिचा घसा कडत होता व तिचा उंचावलेला हात देखील थरथरत होता. ज्याचे भयानक परिणाम होतील असं काहीं तरी कृत्य संतापाच्या भरांत आपण करणार असं तिला वाटलं. पण गाडी आली ती एकदम सावकाश चालू लागली.

तिला एकदम सुटका झाल्यासारखं वाटलं. आपली इच्छा पूर्ण झाली म्हणून अभिमानहि वाटला, आणि हातांत कुंड्या घेऊन ती गाडीकडे गेली तेव्हां ती हंसत होती. तिला जो विलक्षण हर्ष झाला होता तो तिला त्या क्षणीं कळला नाही पण नंतर कळला; आणि तिच्या असंहि लक्षांत

आलं कीं ट्रॅव्हर्स व त्याची म्हातारी आई जी धडपड करीत होती तिच्याशी आपण एकरूप झालों आहोंत.

उन्हाळ्याचे दिवस एकामागून एक उलटूं लागले तसतशी ती ट्रॅव्हर्सच्या व त्याच्या आईच्या धडपडीशी अधिकाधिक समरस होत. गेली. जुलै महिना आला तेव्हां बटाऱ्याच्या वाफ्यांत तांबूस फुलं दिसूं लागलीं, 'रॉस्पबेरी'ना फळांचा पहिला बहर आला आणि बांबूवर चढविलेल्या त्या वेली हिरव्या चंदेरी पल्लवांनीं व तांबूस तेजदार रानखड्यांसारख्या वाटणाऱ्या फळांनीं डंबरून गेल्या. उन्हानं तापलेल्या जमिनीतून धुरळा उठलेला जिकडे तिकडे दिसूं लागला.

शनिवारी तिसऱ्या प्रहरी फॅक्टरींतली तिची कचेरी बंद झाली कीं लिलिअन कधीं ट्रॅव्हर्सबरोबर त्याच्या गाडीतून तर कधीं एकटीच 'बस' नं वाडीवर जात असे. प्रथम प्रथम ती फक्त दोनचार घटकाच थांबत असे. पण मग ती रात्रीहि तेथें राहूं लागली आणि नंतर हलके हलके आठवड्या-अखेरचे दोन्ही दिवस तिथेंच काढूं लागली. पाणी ओढणं, शेतातलं तण खुरपून काढणं, जमीन उकरणं, रोपटीं लावणं किंवा स्वयंपाकघरांत म्हातारीला मदत करण्यासाठीं बटाटे सोलणं, चहा करणं अशीं कामं कुणी न सागतांच ती करूं लागली. 'रॉस्पबेरी'चा मोसम सुरू झाला तेव्हां फळं खुडून टोपल्यांत भरण्याच्या कामीं ती ट्रॅव्हर्सला मदत करूं लागली. सूर्यास्ताची वेळ झाली कीं स्वतः ती, ट्रॅव्हर्स आणि त्याची आई अशीं तिघेजणं फळं खुडण्याचं काम सुरू करीत; प्रकाशानं उजळेल्या वातावरणांतून दूरच्या चर्चमध्ये संध्याकाळच्या प्रार्थनेच्या वेळीं होणाऱ्या घटेचे घणघण् आवाज तिला कांहीं वेळ ऐकूं येत. मग ते आवाज थांबले कीं जिकडे तिकडे इतकी स्तब्धता होत असे, कीं परड्यांतल्या भिंतीच्या विटांवर 'श्रेश' पक्षी गोगलगाई पकडण्यासाठीं चोची मारीत ते आवाज तिला ऐकूं येत. मखमलीसारखी मऊमऊ पिकलेलीं फळं तोडण्याचं त्या तिघांचं काम रात्र पडली तरी चालूच राही.

एकदा चांदण्यारात्री तीं तिघेजणं खूपच वेळ फळं तोडीत राहिलीं. किंचित् पिवळसर चांदण्यांत तीं परिपक्व फळं आणि तीं तोडतांना त्या

तिघांच्या हातावर पडलेले डाग काळसर दिसत होते आणि फळांनी भरून एकावर एक रचलेल्या बुर्डी टोपल्यांचा ढीग 'पॅगोडा'सारखा (एखाद्या जपानी मंदिरासारखा) भासत होता. अखेर 'बस झालं' असं म्हणून ट्रॅव्हर्सनं मेणकापडाचा एक भला मोठा तुकडा त्या ढिगावर टाकला. ट्रॅव्हर्सची आई म्हणाली, "मी घरांत जाऊन कांहीतरी खायचं करते. तुम्हांला दोघांना फार भूक लागली असेल." ती गेली आणि ट्रॅव्हर्स व लिलिअन दोघांचं मागं राहिलीं. सुमारे अर्ध्या तासानंतर तीं दोघां घरांत जाण्यासाठी शेतांतून चालू लागलीं. दिशा अगदीं स्तब्ध होत्या, आणि बटाट्यांच्या फुलावर रॉस्पेरीच्या पानांवर, आणि घराच्या छपरांवर पडलेलं चांदणं चकचकीत शुभ्र साईसारखं भासत होतं ! चालतां चालतां ट्रॅव्हर्स एकदम थंबून उभा राहिला. त्यानं आपले दोन्ही हात प्रथम तिच्या खांद्यावर ठेवले, व नंतर तिच्या दोन्ही गालाना स्पर्श केला. किंचित् वर उचललेलं तिचं तोंड चंद्रप्रकाशात न्याहाळून पहात तो कांही वेळ तसाच उभा राहिला. आणि मग फक्त म्हणाला,

"तूं दमली असशील. मला माहीत आहे, तूं फार दमली आहेस."

ती म्हणाली, "छे छे ! दमायला काय झालंय ?"

त्याचे हात तिच्या गालावरून खाली सरकले व अतिशय प्रेमानं अणखी एकदम मायेचा उमाळा आल्याप्रमाणं त्यानं त्या हातांनी तिच्या खांद्याना स्पर्श केला. तो म्हणाला,

"तूं माझ्याशीं लग्न केव्हां करणार तें मला सांग." आणि लगेच आपले शब्द दुरुस्त करण्यासाठी तो पुढें म्हणाला, "नाहीं नाहीं, केव्हां करणार तें सांग असं नाहीं माझं म्हणणं; माझ्या विचारण्याचा अर्थ असा कीं करशील काय ? तुझी इच्छा आहे काय ?"

त्याच्याकडे नव्हे तर त्याच्या पलिकडे पाहिल्याप्रमाणें पहात ती उभी राहिली. काय करावं किंवा काय बोलावं तें तिला कळेना.

"तूं आतांच सांगावंस असं नाहीं माझं म्हणणं—" तो म्हणाला, "आतांच सांगितलं पाहिजेस असं नाहीं,

लिलिअन अगदीं स्तब्ध राहिली. अजूनहि तिच्या तोंडून शब्द बाहेर पडेनात. जिकडे तिकडे भरलेल्या चादण्याकडे शून्य दृष्टीनं पहात ती उभी राहिली.

“ मला तूं आवडतेस हें तुला माहित आहे. ” तो म्हणाला, “ तुझ्या लक्षांत आलंय. आणि तुला मी आवडतो हें मलाहि माहीत आहे. कारण एरवीं तूं आमच्याकडे अशी येत राहिली नसतीस. ज्या अर्थी तूं येत राहिलीस त्या अर्थी तुला माझ्याविषयी काहींतरी वाटत असलं पाहिजे. ”

“ होय ” ती म्हणाली. “ मला तुम्ही आवडतां. ”

ती अगदीं दमून गेली होती आणि तिच्या मनाचा पुरतासा निश्चय होत नव्हता, या दोन्ही गोष्टी तिच्या आवाजावरून स्पष्ट कळत होत्या. म्हणून तो पुन्हा म्हणाला, “ मला आतांच सांग असं माझं म्हणणं नाही. तुला आपल्या मनाचा निश्चय करायला वेळ पाहिजे. ” मग तो फार प्रयत्नानं आणि धाईधाईनं बोलूं लागला, “ तुला चटकन् उत्तरं कां देतां येऊं नयेत तें मला कळतं. कां तें पुरतं मला माहित आहे. म्हणूनच मी आजपर्यंत कांहीं बोललों नाही; म्हणूनच तूं आपल्या मनाचा निश्चय केला पाहिजेस असं मी म्हणतो. ”

तिनं विचारलं, “ आणखी आठ दिवसांनीं तुम्हांला सांगितलं तर चालेल ? ”

“ हं, चालेल. ” ते शब्द त्याच्या तोंडून बाहेर पडले ते एखाद्या यंत्रांतून निघाल्याप्रमाणें, आणि त्याचे हातहि तिच्या खांद्यावरून एकदम खालीं गळले. “ चालेल; चालेल; मात्र मला वचन दिलं पाहिजेस. तुझें वचन समजूं मी ? ”

“ होय. मी वचन देतें. ” स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध ती म्हणाली, व नंतर तिनं आपली दृष्टि त्याच्यावरून काढली आणि चांदण्यानं उजळलेल्या मोकळ्या शेताकडे ती पाहूं लागली. “ पण आतां तुम्ही एकटेच आधीं घरात जा. मी एका मिनिटांत येईन. थोडा वेळ अगदीं एकटं रहावंसं मला वाटतं. मग मी घरांत येईन. ” .

बटाट्यांच्या वाफ्यांमधून तो चालत घराकडे गेला, परंतु त्याच्याकडे तिचं लक्ष मुळीच नव्हतं. मात्र अखेर जेव्हां तीहि घरांत जाण्यासाठी निघाली तेव्हां चंद्रप्रकाशानं उजळल्यामुळें दिसणाऱ्या पायाखालच्या जमिनीकडे तिचें डोळे लागले होते त्यामुळें तो कुठून गेला होता तें तिला दिसलं. बटाट्यांच्या वाफ्यांच्या कडेनं जमिनींत ठिकठिकाणीं त्याच्या लाकडी पायानं झालेली काळीं भोकं तिला स्पष्ट दिसलीं.

नंतरच्या आठवड्यांत एके दिवशीं एक आश्चर्यकारक गोष्ट घडली. तिने आपल्या कचेरीतल्या बसायच्या जागेवरून खिडकीबाहेर पाहिलं तों तिसरा प्रहर उलटल्यावर एक तरुण पुरुष रस्त्याच्या समोरच्या बाजूच्या फरसबंद घाटेवरून सारखा येरझारा घालीत होता. कचेरी सुटल्यावर ती बाहेर पडली तेव्हां फिक्या किरमीजी रंगाच्या फॅलेनेलचा उत्तमपैकीं सूट घातलेला तो तरुण पुरुष तिच्या जवळ आला व आपल्या डोक्यावरची टोपी उचलून त्यानं तिला अभिवादन केलं. तो ऑस्टिन आहे हें तिच्या लक्षात आल्यावर तिला आश्चर्य वाटलं; ती म्हणाली, “ मी तुम्हांला ओळखलं नाहीं, खरंच ! ”

ऑस्टिन फारच बदलला होता. त्याचा चेहरा आतां चोपल्यासारखा दिसत नव्हता किंवा त्यावर पुरळहि नव्हतं. त्यानं जेव्हां तिच्याकडे पुरतं पाहिलं तेव्हां तिच्या लक्षांत आलं कीं त्याच्या चर्येतला पूर्वीचा घाबरटपणा पार नाहीसा झाला होता.

तिनं विचारलं, “ इतके दिवस तुम्ही कुठें गेला होता ? ” “ मी आत विम्याचा धंदा करतो. ” त्यानं सांगितलं, “ मला खेड्यापाड्यांत हिंडाव लागतं. सारा प्रवास मी बहुधा सायकलवर करतो. व्यायाम घ्या म्हणून तुम्ही सांगितलं होतं ना ? तें अगदीं बरोबर होतं. त्यानं माझा फायदा झाला. ”

उन्हांतून तीं दोघं बरोबर चाललीं होती. ऑस्टिनच्या पायांकडे तं सारखं पहात होती तें प्रथम तिच्या लक्षांत आलं नाही. पण जेव्हा आलं तेव्हां त्याचं कारणहि तिचं तिला समजलं.

ऑस्टिननं विचारलं, “ माझ्या पायांतल्या बुटांत कांहीं चुक आहे काय ? ”

“छे, छे!” ती म्हणाली; “मी आपली सहज पहात होतें व ते किती चांगले आहेत असं मनाशीं म्हणत होतें.” मात्र मनांतल्या मनांत तिच्या लक्षांत आलं होतं कीं ती त्याच्या पायांकडे पहात राहिली होती याचं खरं कारण ज्याचे दोन्ही पाय शाबूत आहेत अशा पुरुषाबरोबर चालण्यांत तिला एक प्रकारचा नवीनपणा वाटत होता हें होत. पुरुषाची शरीर-प्रकृति सुदृढ असली नसली तरी स्त्रीच्या प्रेमावर त्याचा कांहीं परिणाम होणं शक्य नाहीं असा जो विचार मागं एकदां तिच्या मनात आला होता त्याची तिला आठवण झाली.

ऑस्टिन म्हणाला, “मला तुम्हांला विचारायचं आहे. माझ्याबरोबर पुन्हा तुम्ही याल काय?”

“अं...कोण जाणे...?”

“उगीच कधींमधी, समजा, आठवड्याच्या अखेरीस...!”

“पाहूं या.”

“उगीच कधींमधी. मला, अजूनहि तुमचं वेड आहे. येईन असं म्हणा अधून मधून.”

ती म्हणाली, “तुम्ही माझ्या नादीं लागूं नका. दुसऱ्या एखाद्या मुलीचा सहवास तुम्हांला अधिक सुखाचा होईल.”

“छे! होणार नाहीं.”

ती म्हणाली, “बरं पण आतां मला जायला पाहिजे. खरंच जायला पाहिजे.”

ऑस्टिनच्या या भेटीमुळे तिच्या मनावर फार खोल परिणाम झाला व तो बरेच दिवस तसाच राहिला. एखाद्या पुरुषाच्या आवाजाचा नव्हे केवा त्याच्या रूपाचा नव्हे अगर त्याच्या बोलण्याचाहि नव्हे, तर इतर ग्रन्था पुरुषांप्रमाणें त्याला दोन पाय आहेत या साध्या गोष्टीचा मनावर इतका परिणाम व्हावा याचा तिला सारखा चमत्कार वाटत होता. रंतु तो परिणाम झाला होता खरा. पुरुष चालतांना दिसले कीं त्यांच्या पायांकडे पाहवें, असा चाळा ती करीत राहिली.

ऑस्टिनवर तिचं प्रेम नव्हतं. हें तिला स्पष्ट कळत होतं. परंतु दोन पाय असणं या गोष्टीला केवढं महत्त्व होतं तें त्याच्या भेटीमुळं तिच्या एकदम लक्षांत आलं होतं. व तेवढ्यापुरती तिला ऑस्टिनविषयी कृतज्ञता वाटत होती. तिने पाहिलं तों पायांच्या किती तऱ्हा होत्या ! कांहीं पुरुषांचे पाय भले मोठे होते. कांहींचे चपटे होते, कांहींचे जड होते, कांहींचे थकल्यासारखे दिसत, कांहीं पुरुषांचे पाय बारीक आणि नाजूक होते व त्यांची गति चपल होती. पुरुषांच्या स्वभावांतला हट्ट, दुराग्रह, लोभ, भांडखोरपणा, या गोष्टी पायांच्या ठेवणीत व्यक्त झालेल्या असतात असं तिला आढळून आलं. पुरुषांच्या पायांत कांहीं विलक्षणच सौंदर्य असतं असा तिला प्रत्यय आला. पण मग तिला ट्रॅव्हर्सची आठवण झाली. आणि तिला एकदम वाटलं, अरेरे, पुरुषांच्या पायांत जशी शोभा असते तसाच भेसूरपणा असू शकतो.

त्या नंतरच्या शनिवारी ती ट्रॅव्हर्सच्या वाडीवर गेली. तिला न्यायसाठी ट्रॅव्हर्स आला नव्हता. कारण 'मी एकटी बसने येईन' असं तिने त्याला लिहिलं होतं. ती रस्त्यानें चालू लागली तेव्हा तिसऱ्या प्रहरच्या उन्हाची झळ तिला चांगली जाणवू लागली. मांडवाखाली नेहमी चरणांच्या मेंढ्या सावली हवी म्हणून कुंपणापाशी येऊन एकमेकींना खेदून पडल्या होत्या. 'विलो' झाडांची पिवळी गुंडाळलेली पानं वाटेवर पडली होती. पुढच्या अंगणांत आणि बाजूच्या शेतांत सामसूम होतं. घराचं दार उघडं होतं. तिने आत प्रवेश केला आणि घामानं ओले झालेले आपले हातमोजे काढले. तिच्या पिंगट डोळ्यांची नजर नेहमी आर्जवी आणि उल्हासित दिसायची, पण यावेळी त्या नजरेत एकप्रकारचा सुंदपणा आणि कशापासून तरी स्वतः बचाव केला पाहिजे असा भाव आला होता. काय बोलायचं आणि कसं वागायचं याबद्दल तिचा निश्चय झाला होता. नेहमीप्रमाणे आज तिने सूटकेस आणली नव्हती. तिच्या हातांत फक्त तिचे हातमोजे होते.

ती आतल्या खोलीत गेली. तिथेहि कोणी नव्हते. बाजाच्या पेटीपुढच्या लहानशा खुलावर ती क्षणभर टेकली, व आपल्या हातमोजांशी चालवा-
वाळवं करीत राहिली. टेबलावर एक चहाचा रिकामा पेला तिला दिसला. जुन्या धर्तीच्या कोचावर वर्तमानपत्राचें कागद पडलेले होते. तिरप्या नजरेनं

त्याकडे पाहून मोठ्या टाडपांतले मथळे सुंदपणान वाचीत ती थोडा वेळ तशीच बसली. मग अखेर तिनं वर्तमानपत्राचे ते कागद उचलले, आणि ते करतांच ती एकदम भयंकर चपापली. कारण त्या वर्तमानपत्राखाली ट्रॅन्सचा लांकडी पाय पडलेला तिला दिसला. काहीं वेळ त्याचा शीण नकें म्हणून ट्रॅन्सचें तो काढून तिथं टाकला असावा.

तिला एकदम गलबलल्यासारखं झालं. कशाची तरी भयंकर भीति वाटली. ती एकदम उठली आणि बाहेर उन्हांत आली. आपण उठून बाहेर आलों याची खरी म्हणजे तिला जाणीव नव्हती. पण तितक्यांत आंतल्या निजण्याच्या खोलीच्या खिडकींतून ट्रॅन्सचा आवाज तिच्या कानांनी आला.

“ हॅलो ! आलीस वाटतं ? आई झोपली आहे. मी एका मिनिटांत खाली येतो. ” तिला पाहिल्यामुळे त्याला जो विलक्षण आनंद झाला होता तो त्याच्या आवाजांत स्पष्ट भरला होता. “ तू उन्हांत उभी राहू नकोस. आलोंच मी. ”

सुंदपणानं घराला बळसा घालून ती रॉस्पेरीच्या शेतात गेली. तिच्या मनातलं दुःख सारखं वाढत होतं. तिनं पाहिलं तो सूर्याच्या प्रखर तापानं रॉस्पेरीचं सारं शेत जवळ जवळ करपून गेलं होतं. वेलींचीं पानं कडकडीत झालीं होती, आणि फळं काळवंडून फुटलीं होती.

ती तशी उभी असतानाच ट्रॅन्स घरांतून तिच्याकडे आला. ती आली म्हणून त्याला हर्ष झाला होता आणि तो झपाझप उडत्या मारीत होता. निश्चेष्ट मनानं ती त्याच्याकडे पहात राहिली.

“ मी थोडीशी झोप घेत होतो. ” तो म्हणाला. तितक्यांत त्याचं लक्ष तिच्या रिकाम्या हातांकडे गेले व त्यानं विचारलं, “ तू आपली सूटकेस कुठं ठेवली आहेस ? पुढच्या खोलीत मला दिसली नाही. ”

ती अगदी स्तब्ध उभी राहिली. ती म्हणाली, “ मी आणली नाही. ”

“ आणली नाहीस ? ”

“ नाही. ”

जणू एकदम तोल गेल्याप्रमाणें कलंडतां कलंडतां सांवरण्यासाठीं त्यानं हालचाल केली.

“तूं राहाणार नाहीस ?” त्यानं विचारलं. त्याचे डोळे दुःखानं थरथरूं लागले.

“नाहीं.” तिनें उत्तर दिलं, “मी राहाणार नाही. मी आतां पुन्हां कधीं येणार नाही.”

“आठ दिवसापूर्वीं आपण जें बोललो. . . तुला तें अशक्य आहे होय ?” तो म्हणाला.

“होय.”

“तुला काय वाटतं तें मी ओळखूं शकतों.” तो बोलूं लागला; “परंतु तूं जर—”

“मला तें अशक्य आहे.” ती म्हणाली, “एवढंच, मला तें अशक्य आहे.”

तिला वाटलं आपल्याला आता रडूं येणार, हें सारं कायमचं संपविलंच पाहिजे. ती शेतांतून जाऊं लागली. पण ती दहाबारा यार्ड गेली तोंच तिला वाटलं—टॅव्हर्स मोठ्यांदा कांहींतरी बोलतो आहे.

“तुला काय वाटतं तें मला माहित आहे.” तो तिला म्हणत होता “मला माहित आहे—पण मग तूं कां येत होतीस ? तुझ्या मनांत जर कांहीं नव्हतं तर येत राहिलीस कशासाठीं ? कां ? कशासाठीं येत राहिलीस ?”

हें ऐकल्यावर तिचं पाऊल पुढें पडेना. ती थांबली आणि हलकेच वळली. प्रखर सूर्यप्रकाशांत सुकून गेलेल्या वेर्लीच्या पार्श्वभूमीवर त्याची आकृति तिला दिसली. हवेंतल्या उष्णतेनं आणि अंतःकरणांतल्या दुःखानं निश्चेष्ट झाल्याप्रमाणें तो जागच्या जागीं उभा होता. त्याचे मोठमोठे हात गळून पडल्यासारखे त्याच्या दोन्ही बाजूस टेकले होते. त्याला तशा अवस्थेत पहात ती आणखी एक क्षणच थांबली. मग ती एकदम त्याच्याकडे धावली.

आसवांचं पाणी तिच्या डोळ्यांत खूपून बाहेर पडत होतं, आणि त्याच्या जवळ जाऊन जेव्हां तिनं आपल्या हातांनीं त्याच्या दंडावर व खांद्यावर जोरजोरानं थोपटलं तेव्हां अनुकंपेचा हुंदका तिच्या तोंडून बाहेर पडला. ती म्हणाली, “ मी कबूल केलं आहे. मी तयार आहे. माझं तुझ्यावर प्रेम आहे ! माझं तुझ्यावर प्रेम आहे ! माझ्यावर विश्वास ठेव. माझं खरंच तुझ्यावर प्रेम आहे. आतां माझ्यावर विश्वास ठेव ! ”

(अनुवादित.)

बाहेरच्या आंगणांतून 'गजे !' अशी हाक तिच्या कानांवर आली तेव्हां मागच्या परड्यांतल्या पायरीवर बसलेली गजरा आपल्या विचारांच्या तंद्रींतून भानावर आली. ज्या विचारांच्या तंद्रींत दोन घटका डाव्या मांडीवर उभ्या धरलेल्या हाताच्या तळव्यावर डावा गाल टेकून ती बसली होती, ते विचार तिला सुखाचे वाटण्यासारखे मुळीच नव्हते. परंतु अंतःकरणाला अतिशय खिन्नता देणारे ते विचार करणं तिला भाग होतं. आणि म्हणूनच ते विचार एकदां नीटपणें करण्यासाठीं गजरा स्वयंपाकघराच्या मागच्या दारीं येऊन पायरीवर बसली होती.

कोकणांतल्या कोणत्याहि लहानशा घराच्या मागचं परडं शोभिवंत होतं. तिसरा प्रहर टळून गेल्यामुळें नारळीच्या उंच उंच झाडांच्या आडव्या काळ्या सावल्या स्वच्छ सारवलेल्या तांबूस जमिनीवर पडल्या होत्या. झाडांच्या फटीफटींतून शिरलेली सूर्याची किंचित् तांबूस होऊं लागलेलीं किरणं नारळींच्या खोडांवर आणि परड्यांतल्या छोट्या छोट्या वेळींच्या नाजूक पानांवर आणि फुलांवर तळपत होती. संध्याकाळचा वारा हलके हलके सुलू होऊं लागल्यामुळें उंच नारळीच्या माथ्यांना मंद हेलकावे बसून त्यांच्या झुपकेदार शाखा सळसळत होत्या. परंतु या शोभेकडे गजराचं लक्ष नव्हतं. ती आपल्याच उदास विचारांत गर्क होती. मधून मधून तिची नजर वर उचलली जाई, परंतु तिची ती वर झालेली नजर समोरच्या दृश्याकडे जाण्याऐवजीं परड्याच्या उजव्या अंगाच्या भिंतीच्या जरा वरच्या बाजूस देसाई सावकारांच्या मोठ्या वाड्याची मागची माडीची

गॅलरी होती त्या गॅलरीकडे कांहींशा चोरटेपणानं वळत असे, कारण गजराच्या मनांतल्या उदास विचारांचा त्या गॅलरीशी संबंध होता. गंगाधर देसाई गॅलरींत उभा असलेला कदाचित् दिसेल अशी तिला थोडीशी आशा होती. तो दिसेल तर आपल्याला खुणेनं त्याला कांहीं सांगतां येईल अशा हिशोबांत ती पायरीवर येऊन बसली होती. एकीकडे घरांत अकस्मात् उत्पन्न झालेल्या नव्या परिस्थितीचा विचार ती करीत होती, व दुसरीकडे गंगाधर दिसतो काय म्हणून ती मधूनच हळूंच गॅलरीकडे पहात होती. तिथें तो दिसला नाही की तिच्या मनाला अधिकच उदासपणा वाटू लागे. तिला वाटे या बसण्यांत आणि या वाट पहाण्यांत कांहीं एक अर्थ नाही, उठावं आणि आंत जाऊन घरकामाला लागावं. परंतु ती असं मनाशी म्हणाली तरी तिथून प्रत्यक्ष उठणं तिच्या जिवावर येई. ती तशीच बसून राही. 'आतां पुढें माझं कसं होणार ?' हा विचार नाना रूपांनी तिच्या मनांत पुन्हां घिरव्या घालू लागे. व पुन्हां ती मोठ्या आशेनं गॅलरीकडे नजर फिरवी.

गॅलरींत गंगाधर दिसला नाही की तिच्या अंतःकरणाला तर निराशेची धार बोचेच, परंतु तिच्या सबंध शरीराला कसल्यातरी दुःखाची असह्य संवेदना होई. अतिशय भूक लागलेली असली आणि खायला कांहीं मिळालं नाही की पोटांत जशी कालवाकालव होते तशी आपल्या सर्व गात्रांची कालवाकालव होत आहे असा चमत्कारिक अनुभव गजराला येई व तो अनुभव तिला प्रथमच येत असल्यामुळें ती भांबावून जाई. मग तिला आठवण होई की, गंगाधरनं जेव्हां तिला प्रथम आपल्या मिठींत घट्ट धरलं होतं, व तिचे मुके घेतले होते त्यावेळेस ज्या लहरी तिच्या अंगांगांतून निघाल्या होत्या त्याहि अनुभवतांना ती अशीच गांवरून गेली होती. गेल्या दोन दिवसांत गंगाधरची व तिची एकांती भेट न झाल्यामुळें आज गंगाधरचा विचार मनांत आल्याबरोबर तिच्या शरीरांत वासनेची जी लहर सळसळ ती ज्याप्रमाणें ती अनुभवीत होती त्याप्रमाणें गंगाधरानं तिला प्रथम जवळ ओढून घेतलं त्यावेळेस सुखाचे रोमांचहि तिनें प्रथमच अनुभविले हाते. त्या रोमांचांनी ती अगदीं घाबरून गेली होती व तिला क्षणभर वाटलं

होतं गंगाधरला दूर लोटावं, आणि पळून जावं. पण तसं तिनं केलं नव्हतं. उलट “उद्यां मी असाच यावेळीं येईन. दार उघडं ठेव.” असं जेव्हां गंगाधर म्हणाला होता तेव्हां उत्तराचे शब्द जरी तिच्या तोंडून निघाले नव्हते तरी त्याला अधिकच बिलगून त्याच्या नजरेला नजर लावून ती हंसली होती. दुसऱ्या दिवशीं गंगाधर आला होता. तिसऱ्या प्रहरची त्यांची ती भेट रोज होऊं लागली होती. भेटीच्या त्या वेळेकडे गजरा डोळे लावून बसू लागली होती. भेटीच्या त्यावेळेसाठीच बाकीच्या घटका ती मोजू लागली होती. त्या भेटीच्या सुखासाठीच आपण जगत आहोंत असं तिला वाटू लागलं होतं. त्या एका सुखाव्यतिरिक्त बाकीच्या कोणत्याहि गोष्टीची तिला आठवणदेखील राहिली नव्हती. मग विवेक तर दूरच...

मालवणपासून सात आठ मैलाच्या अंतरावर सांखळी नांवाचं जें छोटंसं गांव आहे तिथे देसाई सावकारांचा मोठा वाडा आहे. या वाड्याच्या उजव्या अंगाला लागून दादू चव्हाणांचं छोटंसं घर होतं. दादूची घरधनीण पांच वर्षांखालीं वारली होती. त्याचा वीस वर्षांचा मुलगा यशवंत मुंबईस गिरणीत होता. गजरा ही यशवंताच्या पाठीवर तीन वर्षांनीं झालेली दादूची मुलगी. दादू सकाळी न्याहरी करून भाकरी घेऊन शेतावर गेला की दिवसभर गजरा एकटीच घरांत असे. ती मागच्या परड्यात काम करीत असली की देसाई सावकाराचा गंगाधर तिच्याकडे टक लावून पहात राही. गंगाधर आपल्याकडे पहात असेल अशी गजराला कितीतरी दिवस कल्पनासुद्धां नव्हती. पण एके दिवशीं तिनं सहज मान वर करून पाहिलं तों गंगाधर आपल्याकडे पहात आहे असं तिला वाटलं, आणि कां कोण जाणे, तिला एकदम हसू आलं. मग ती दोघं मुद्दाम योजून एकमेकांकडे पाहू व हसू लागली. पुढे एके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरां गंगाधर अकस्मात् तिच्या घरीं आला व स्वयंपाक घरांत शिरून तिच्यापुढे उभा राहिला. तिनं एकदम आश्चर्यानं व भीतीनं विचारलं, “हं काय?” त्यानं तिला झटकन् ओढून जवळ घेतलं, “गजरे!” असं हलकेच म्हणून तिचा मुका घेतला, व आणखी पटापट मुके घेतल्यावर आपले दोन्ही हात अतिशय प्रेमानं तिच्या तोंडावरून फिरविले. यानंतर त्या दोघांची भेट म्हणजे नित्याचा क्रम

होऊन बसला. गंगाधर न चुकतां तिच्याकडे येई. तिच्या स्वाधीन होई. य प्रकारांतून पुढें काय निष्पन्न निघणार आहे याचा विचार गजरानं कधीं केल नाहीं. ऐन वयांत येऊं लागलेली एका शेतकऱ्याची साधीभोळी मुलगी होती ती. देसाई सावकारांचा कर्ता सवरता मुलगा आपल्यावर प्रेम करते एवढ्या गोष्टीचा आनंद तिला इतका पुरेसा वाटत होता कीं त्या प्रेमाचे पुढे कोणते परिणाम होणार आहेत याबद्दलची चिंता तिच्या मनाला कधीं शिवलीच नाहीं. जे आज होत आहे तें नेहमींच होणार आहे असं गंगाधराच्य प्रेमात पुरतीच सापडलेली भोळी गजरा गृहीत धरून चालली होती. तिल वाटे आपला बाप नेहमीं असाच शेतावर जाईल. आपला भाऊ यशवंत नेहमीं असाच दूर मुंबईत असेल. तिसऱ्या प्रहरीं स्वयंपाकघराचें दार लोडून गंगाधर नेहमीं असाच आत येईल. आणि तो नेहमीं असाच आपल्याला प्रेमाच्या सुखांत बुडवून टाकील. या क्रमांत कधीं कांहीं अडचण निर्माण होईल अशी शंका प्रेमानें वेड्या झालेल्या तिच्या मनाला कधीं देखील आली नव्हती....

परंतु दोन दिवसांपूर्वी यशवंत अकस्मात् मुंबईहून घरीं आला होता मुंबईत हिंदु-मुसलमानांचे दंगे उसळले होते. लोक एकमेकांना खुशाल सुरे चालवून ठार करूं लागले होते. पुष्कळ गिरणीकामगार कोंकणांतल्या आपापल्या गांवीं परत आले होते. यशवंतहि त्यांच्याप्रमाणें घरीं आला 'तू घरीं निघून ये.' अशी दादूनं त्याला पत्रंहि पाठविलीं होती. कारण त्याचं आणि गजराचं अशीं दोन्हीं लग्न उरकून टाकावीत असं दादूच्य मनानं घेतलं होतं. सांखळी गांवापासून आठ मैलांच्या अंतरावर असलेल्या एका कुटुंबाशीं सोयरीक जोडण्याचा त्यानं बेत केला होता. त्या कुटुंबांतलं मुलगी यशवंताला करून घ्यावी व त्यांच्याच एका मुलाला गजरा द्यावी असे त्यानं योजलं होतं. त्यामुळें यशवंत घरीं आला हें पाहून दादूला फार आनंद झाला होता. तो यशवंताला म्हणाला होता, "आपुन आतां दोन दिवसांनं त्येंच्या घरीं जाऊं. तूं मुलगी बघ, मग एकदां गजराची त्या लोकांस्नी दावूं जुळलं तर दोन्हीवीं लग्न करून टाकूं. म्हंजे मी मोकळा झालों." बाप-लेकांच्या त्या बोलण्यानं गजरा एकदम भयभीत झाली होती, तिच्या मनांत

आलं होतं, माझं लगीन होणार ? म्हणजे मला येथून दुसरीकडे जावं लागणार ? गंगाधरची व माझी ताटातूट होणार ? हे मी कसं सहन करूं ? छे छे, हें असलं काहीं होतां कामा नये...तिन मनाशी बेत केला होता कीं आतां गंगाधर एकातीं भेटला कीं त्याला सागायचं, कीं काय वाटेल तें कर, पण मला तुझ्यापासून दूर जावं लागेल असं कांहीं घडूं देऊं नकोस....

परंतु गेल्या दोन दिवसांत यशवंत सारखा घरीच असल्यामुळे गंगाधरची व तिची नित्याची ठरलेली भेट होऊंच शकली नव्हती. आणि अधिक दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, तिची व त्याची दुरून नजरानजरसुद्धां होऊं शकली नव्हती. दादूच्या बोलण्यांत सहज आलेल्या उल्लेखावरून गजराला एवढंच कळलं होतं कीं गंगाधर काहीं कामासाठीं मुंबईस गेला आहे. पण हें समजल्यावरहि गजराच्या मनांत येई, गंगाधर मुंबईस गेला असला तरी एक दिवसाच्यावर तो तिकडे राहणार नाही. कधी कधी त्याला मुंबईस जावं लागतं, पण तो माझ्यासाठी परत येतो. तेव्हा आतांहि तो तसाच परत येईल. माझी एकातीं भेट घेण्यासारखी परिस्थिती नाही हें पाहिल्यावर तो मुद्दाम मागच्या गॅलरींत येऊन उभा राहील व नजरेनं काहीं सांगेल. कदाचित् आसपास कुणी नाहीसं पाहून तो मला गॅलरीलगतच्या भिंतीपार्शी बोलावील व हलक्या आवाजांत माझ्याशीं बोलेल. तो कांहींतरी युक्ति काढून कुठलीतरी भेटीची जागा योजील. त्या ठिकाणी त्याची गाठ पडल्यावर मी त्याला बिलगून त्याच्या खांद्यावर डोकं टेकीन, व त्याला म्हणें, 'गंगाधर, मला तुझ्यापासून दूर जावं लागेल असं कांहीं घडूं देऊं नकोस.....'

परंतु तिच्या धास्तावलेल्या मनाला धीर देणारा हा तिचा बेत खोटा ठरला होता. गंगाधर मुंबईला गेला. त्याला दोन दिवस होऊन गेले होते. आतां तरी तो घरीं आला असेल व आपल्यासाठीं तो गॅलरींत येईल अशा आशेनं ती आज दोन घटका स्वयंपाकघराच्या मागच्या पायरीवर बसून राहिली होती. आतां माझं कसं होणार या विचाराचं चक्र तिच्या डोक्यात फिरत होतं, व तिची नजर गंगाधर दिसतो काय म्हणून त्याच्या गॅलरीकडे वळत होती. तो दिसला नाही कीं तिच्या, मनाला एखाद्या शस्त्राच्या धारे-

प्रमाणें निराशा जखम करीत होती, पण त्याच्याबरोबरच कसल्यातरी भुकेच्या तीव्रतेने तिच्या गात्रागात्रांतून दुःखाची कळ उठत होती. संबंध शरीराची ही कालवाकालव तिनं पूर्वी कधी अनुभवली नव्हती. त्यामुळे ती सहन करतांना ती भांबावून जात होती....

‘गजरे!’ अशी बापाची हांक बाहेरच्या अंगणांतून ऐकल्याबरोबर गजरा आपल्या विचाराच्या तंद्रीतून भानावर आली. तिनं पुन्हां एकदां गॅलरीकडे नजर टाकली, तिथे गंगाधर दिसला नाही तेव्हां एक सुस्कारा सोडला आणि उठून घरांत शिरत ती ओरडली, “आल्ये, आल्ये!”

रोजच्या क्रमाप्रमाणे बापाला द्यायसाठीं दुधाचं भांडं ती भरून लागली तेव्हां बाहेरच्या पडवीच्या बाजूने कुणीतरी परक्या माणसाचा शब्द तिला ऐकू आला. ती हळूच पुढे झाली आणि अर्धवट लोटलेल्या दाराच्या आडून तिनं बाहेर नजर टाकली. मग तिनं दुधाच्या एका भांड्याऐवजीं दोन भांडीं तयार केली व तीं घेऊन ती बाहेर गेली. तिला पाहतांच तिचा बाप कांबळ्यावर बसलेल्या त्या परक्या इसमाकडे अर्धवट नजर देऊन म्हणाला, “गजरे, ठरलं ग.”

ते शब्द ऐकतांच गजराच्या अंतःकरणाला असा कांहीं धसका बसला कीं दोन्ही हातांतून दुधाचीं भांडीं खाली पडणार असं तिला वाटलं. तिच्या मनांत आलं, यांनीं माझं लग्न ठरविलं कीं काय? या शंकेने तिच्या मनाचा थरकांप उडून गेला. क्षणमात्र तिच्या कानांना ऐकू येईना. बापापुढे व त्या पाहुण्यापुढे दुधाचं एक एक भांडं तिनं कसं ठेवलं तें तिचं तिलाच कळलं नाही.

“हे आल्याती निरोप घेऊनश्यान.” तिचा बाप सांगू लागला, “उद्यां संध्याकाळीं या वस्ताला मी आणखी येशा यांच्यासंगं जाऊं. येशासाठीं मुलगी पाह्यची हाये ती पाहूं. यंच्या घरालाच जेवण करूं. अन् देन्याधेन्याची बोलणी उरकून परवां सकाळीं सावकाश घरला येऊं. हें ठरलं. मंग चारसहा दिवसांनीं तुला पहायसाठीं यांची मंडळीबी आपल्या घरीं येतील. योगायोग असला तर दोन्हीबी लग्न होऊन जातील....”

गजराच्या अंतःकरणाची जी भलतीच धडपड सुरू झाली होती ती हें सारं ऐकून कमी झाली. तिच्या मनांत आलं, आपला बाप ' गजरे, ठरलं ग. ' असं जें म्हणाला तें आपल्या लग्नाबद्दल नव्हे तर ! आपलं लग्न अजून कांहीं पक्कं ठरलेलं नाही या विचारानं तिच्या मनाला एकदम इतकं समाधान झालं कीं ते ठरविण्याचा जो बेत तिच्या बापानं बोलून दाखविला तो तिला महत्वाचा वाटला नाही. ' अजून कांहीं संकट प्रत्यक्ष येऊन कोसळलेलं नाही. पुढें येण्याचा संभव असेल तर असो बापडा. तो येईल तेव्हां पहातां येईल. तोपर्यंत माझी व गंगाधरची भेट खात्रीनं होईल. आणि तो मला संकटांतून खात्रीनं वचवील. ' असा विचार झरकत तिच्या मनांत येऊन गेला, व मग ज्या भयाच्या धक्याने तिचे हात पाय एकदम गळले होते तें भय चटकन् ओसरून गेलं. शिवाय तिच्या बापाच्या बोलण्यांत जी दुसरी गोष्ट आली होती तिच्याकडे तिचं लक्ष एकदम गेलं नाही, पण रिकामी झालेलीं दुधाची भांडीं उचलून ती घरांत गेली व पाहुण्यांसाठीं नेहमींच्या जेवणाहून कांहीं तरी अधिक केलं पाहिजे म्हणून घाईघाईनं तयारी करूं लागली, तेव्हा बापाच्या बोलण्यांतली ती गोष्ट तिला एकदम आठवली; आणि ती आठवल्याबरोबर जो एक विचार तिच्या मनांत चमकला त्या विचारानं तिच्या सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले. कारण त्या विचारांत धाडस होत; व त्या धाडसांतून फार मोठ्या सुखाची निष्पत्ती होणार होती. अंगावर उठलेले रोमांच निवल्यावर कांहींशा शांतपणानं ती त्या धाडसी कल्पनेचा मनानं पाठलाग करीत राहिली... " उद्या या वक्ताला पाव्हण्यासंगं बाबा आणखी येशा गावाला जाणार. म्हजे उद्यांची समदी रात्र मी घरांमदी एकटी असेन, गंगाधर उद्यां आला मात्र पायजे अन् त्याला ही गोष्ट मला सांगतां आली पायजे..." तिनं गंगाधरच्या समागमाचं सुख आजपर्यंत अनेक वेळा घेतलं होतं. परंतु ते नेहमीं तिसऱ्या प्रहरी, घाईघाईनं. प्रियकराच्या मिठींत संबंध रात्र निर्वधपणें घालविण्याची संधि आजपर्यंत कधीं तिला मिळाली नव्हती. तसल्या समागमाचं सुख तिनं कधीं घेतलं नव्हतं. त्या सुखाची संधि अकस्मात् आली होती. ती साधेल कीं नाही ? गंगाधर आजपर्यंत तरी मुंबईहून परत

येईल की नाही ? असे प्रश्न तिच्या मनांत वरचेवर येऊ लागले. कधी न अनुभवलेल्या अशा सुखाच्या अनिश्चित आशेने तिचे हातपाय कांपू लागले. एकीकडे जेवण तयार करता करता गांवच्या देवीला तिनं दहा वेळां नवस केला की माझा गंगाधर उद्या येईल असं कर, मी तुझी ओटी भरीन.

ती रात्र आणि दुसरा संबंध दिवस गजरानं कसा काढला तें तिचं तिला माहीत. वरचेवर तिला वाटे, आपल्याला रात्रीचं सुख मिळावं म्हणूनच देवानं हा योग जुळवून आणला. पण तिला पुन्हां वाटे, त्याचा काय नेम; आपलं दुर्दैव असं खडतर असेल की ही सोन्यासारखी संधी येऊनहि तशीच वाया जाईल. गंगाधर येणार नाही. सारीं घरकामं ती व्यवस्थितपणे करीत होती. परंतु खरं म्हणजे तिला कांहीं सुचत नव्हतं. परड्यांत जाऊन गंगाधरच्या मागच्या माडीकडे तिनं कितीदा पाहिलं त्याला तर गणतीच उरली नव्हती. आपला मनोरथ पूर्ण होणार ही कल्पना मनात आली की तिचं शरीर थरथरू लागे. आणि अखेर निराशाच आपल्या वाड्याला येणार की काय ही शंका तिच्या मनात उभी राहिली की तिचा घसा कोरडा पडे आणि हातपाय जड होत. अखेर तिसऱ्या प्रहरीं गंगाधर गॅलरीत उभा असलेला तिला दिसला, तेव्हा तिला एकदम सुटल्यासारखं वाटलं. मूर्तिमंत सुख पुढे उभं राहिल्यासारखं तिला वाटलं. पण त्या सुखाची एक नवीनच भीति वाटून तिची छाती धडधडू लागली. तिला वाटलं पंख लावून, भरारी घेऊन त्या गॅलरीत जाऊन गंगाधरला मिठी मारून सागूं काय, “आज रात्री माझ्याकडे ये ?” ते तीन शब्द मनात येतांच, तिचं मन म्हणालं, हे काय योजलं आहेस तूं ? इतकी निर्लज्ज कशी झालीस ? जे करायचं म्हणतेस तें बापाला आणि भावाला कळलं म्हणजे त्यांना काय वाटेल ? घराच्या नांवाला डाग लावला पोरीनं असं ते म्हणतील. उद्यां दुस्रं लग्न होणार. आणि आज रात्री खुशाल...

परंतु हा विवेक तिनं कागदाच्या कपट्यासारखा चुरगळून दूर फेकून दिला. तिचा बाप व भाऊ आतां दोन घटकांनीं जाणार होते. तिच्या नवसाला देवी पावली होती. गंगाधर आला होता, गॅलरीत उभा असलेला तिला दिसत होता. तिनं कांहीं वेळ त्याच्याकडे पाहिलं. तो हंसला. ती हंसली.

जरा तिथेंच उभा राहा. आंत जाऊं नको—अशा अर्थाची तिनं त्याला खूण केली. मग योग्य संधि साधून अबोलीचीं फुलं काढायच्या निमित्तानं ती परड्यांत कांहीं वेळ घोटाळली. व झटकन् गॅलरीलगतच्या भितीपाशीं जाऊन कण्हेरीच्या मोठ्या झाडांच्या आडोशाला उभं राहून तिनं गंगाधरला निरोप सांगितला. गंगाधरच्या हातांत एक गोल लालबुंद सफरचंद होतं. तिचा निरोप ऐकून तो हंसला व हलक्या आवाजांत म्हणाला, “तुझ्यासाठीं काय काय आणलंय मीं मुंबईहून !”

गजरानं विचारलं, “तें हातातलं सफरचंद माझ्यासाठीं आणलंयस का ?”

“हवं कां तुला ? घे.”

तो तें अलगद टाकणार होता, पण गजरा म्हणाली, “अं, तसं नको मला.”

“मग—?”

“तूं थोडंसं खा, आणि उष्टं सफरचंद मला दे.”

गंगाधरानं त्याप्रमाणें केलं व तें फळ पदरांत लपवून घेऊन गजरा परड्यांतून परत आली. स्वयंपाकघराच्या पायरीवर थबकून तिनं वळून पाहिलं तों गंगाधर तिला खुणेनं विचारीत होता, आतांच उडी टाकून येऊं का ? त्याची ती खूण पाहून गजरा भयंकर घाबरली. एकदम जीभ चावून तिनं आपला उजवा हात तोडावर ठेवला; डोळे वटारले, ‘नको, नको,’ अशा अर्थी मान हलविली आणि स्वयंपाकघरात शिरून दार धाडदिशी लावलं. जें सुख आतां तिला खात्रीनं भिळणार होतं त्याची तिला एक नवीनच भीति वाटूं लागली. तिला वाटे, ही सुखाची रात्र निर्विघ्नपणानं पार पडेल कीं नाहीं ? हें सुख मला सोसवेल कीं नाहीं ? मी माझ्यावरचं संकट गंगाधरला सांगितलं तर त्यांतून वाचविण्याचं वचन गंगाधर देईल कीं नाहीं—मग ती मनाशीं म्हणे, गंगाधर जर मला वाचविणार नसेल तर मी त्याला म्हणेन गंगाधर, मग मला जिवंत ठेवूं नकोस. तुझ्या मिठींतच मला इतकी घट्ट धर कीं माझे प्राणच जावेत. नाहींतर मला विष प्यायला दे. नाहींतर सुरा घेऊन माझे मान कापून टाक. येमाचं सख घेतां घेतां येणारं मरण किती चांगलं असेल ? पण पन्हा

तिच्या मनांत येई, छे, छे, मरणाचे विचार आपण काय म्हणून करायचे ? गंगाधर आला. आतां सगळं कांहीं ठीक होईल. मग ती हक्कं पदरा-खाली लपविलेलं उष्ट्रं सफरचंद काढी आणि जणू गंगाधराच्या ओंठावरून आपले ओंठ फिरवीत आहोंत अशी कल्पना करून त्या फळावरून ओंठ फिरवीत, व गंगाधर कधी कधी तिच्या ओंठावरून दांत लावीत असे तसे लावून त्या गोड लुसलुशीत फळाचा एक लहान तुकडा तोडून ती तोंडांत घेई.

मध्यरात्र उलटून गेल्यावर थोड्याच वेळानं दादू आणि यशवंत घरीं परत आले. दोघेही अगदीं गप्प होते. दादूनं आपलं मुंडासं काढून पडवी-तल्या खुंटीवर अडकविलं. यशवंतानं आपला कोट व गांधी टोपी काढून खुंटीला टांगली. कांबळी अंथरलेलीं होतीच. दोघांनीं ती नीट केलीं आणि आपलं अंग टाकून दिलं. एका भितीच्या लदानशा कोनाड्यांत लामण दिवा जळत होता तो मालवून टाकण्याचं भान दोघांनाहि नव्हतं. आंत स्वयंपाक-घरांत गजरा निजली असेल, तिला मुद्दाम उठवून लग्नाचीं बोलणीं फिसकटून आम्ही भांडण करून आलों हें आतांच कशाला सांगायचं, असं त्यांच्या मनांत आलं. दोघेहि आपआपल्या मनाशीं वैतागले होते. एक-मेकांशीं एकहि शब्द बोलण्याची त्यांना इच्छा नव्हती. थोड्या वेळानं म्हातान्याला झोप लागली. यशवंताला मात्र कांहीं केल्या झोप लागेना, मध्येच घरापुढच्या रस्त्यांतून कुणीतरी बोंबलत गेलं आणि चारसहा माणसं धांवत गेल्याचे आवाज आले. 'वेडा पुरुषा मोकळा सुटलाया' अशा आरोळ्या त्याच्या कानावर आल्या. पण त्यानं तिकडे विशेष लक्ष दिलं नाहीं. गावांतल्या दत्तू सोनाराचा भाऊ पुरुषा वेडा होता. तो मोकळा सुटला कीं वाटेला ते अत्याचार करी, म्हणून त्याला घरांतल्या एका खोलींत बाधून ठेवलेलं असे. तो खोलींतून बाहेर पडून गांवांतून सैरावैरा धांवत सुटला असेल. इतक्या साऱ्या गोष्टी यशवंताच्या मनांत झटकन येऊन गेल्या.

एरवीं कदाचित् तो अंथरणावरून उठून रस्त्यांत जाऊन पुरुषाचा पाठलाग करणाऱ्या ओकांत सामील झाला असता, परंतु या घटकेला तसं कांहीं करण्याच्या मनःस्थितींत तो नव्हता. तो मंतापानं आंतल्या आत

जळत होता. जी मुलगी पहायसाठी तो बापाबरोबर गेला होता ती त्यानं तात्काळ पसंत केली होती. पण नंतर देण्याघेण्याची बोलणी जेव्हां सुरू झाली तेव्हां त्या लोकांनी स्वतःच्या श्रीमंतीच्या आणि खानदानीपणाच्या गोष्टी काढल्या होत्या. दादू चव्हाण बऱ्यापैकी शेतकरी असला तरी त्याचा दर्जा कमीच अशा आविर्भावाचे उद्गार काढले होते आणि यशवंतानं गिरणींतली नोकरी सोडून दुसरी एखादी अधिक प्रतिष्ठेची नोकरी मिळविली तरच या सोयारिकीचा विचार करू, असं बोलून दाखविलं होतं. तें सारं बोलणं यशवंताला भयंकर असह्य झालं होतं. कोटाच्या खिशांतल्या लांब पात्याच्या चाकूवर त्याच्या सळसळणाऱ्या बोटांची पकड घट्ट झाली होती. चाकू बाहेर काढावा आणि अपमानाचा बदला घ्यावा असा भयंकर विचार त्याच्या मनांत आला होता. असले प्रकार करण्याची मुंबईस त्याला संवयच झाली होती. तिथल्या दंग्याच्या दिवसांत पाच सहा मुसलमान त्यानं आपल्या हातानं ठार केले होते. चाकू उपसणं आणि पाठीत किंवा पोटांत खुपसणं याचं त्याला विशेष कांहीं वाटेनासं झालं होतं. पण अत्याचाराची उसळी त्यानं कशीबशी आवारली होती. तो बापाला एवढंच म्हणाला होता, “ यांच्या घरातलं जेवण नाही घ्यायचं. आणखी इथें क्षणभरदेखील थांबायचं नाही. चल, जाऊं घराला. ” मग बापलेक रातोरात घरी परत आले होते.....

हा सारा प्रकार यशवंताला वरचेवर आठवे व तो आठवल्यावर त्याचं मन आंतल्या आंत जळू लागे. त्यामुळं त्याला कांहीं केल्या झोप लागेना. कांहीं वेळानं त्याला फार तहान लागली म्हणून तो उठला व स्वयंपाकघराचं दार दकलून आंत गेला, “ गजरे, मला पाणी दे ग प्यायला. ” असं तो म्हणणार होता. परंतु दिव्याच्या अर्धवट उजेडांत त्याला जें दृष्य दिसलं तें पाहिल्याबरोबर त्याचे ते शब्द ओंठावरच्या ओंठावरच थिजले, आणि दोन्ही हातांनी आपलं डोकं घट्ट धरून तो पहात राहिला !

कारण गजरा एकटी निजली नव्हती. ती आणि गंगाधर एकमेकाला बिलगून अगदी गाढ झोपी गेली होती. प्रेमिकांचं तें आलिंगन आणि सुखानंतरची साऱ्या जगाला विसरायला लावणारी ती शांत निर्वेध झोप हें दृश्य

वास्तविक किती सुंदर ! परंतु त्या दृश्यांत यशवंताच्या दृष्टीला सौंदर्य कसं दिसेल ! मी जे पहातो ते खरें काय ! की मला काय भ्रम होत आहे, अशी शंका यशवंताच्या मनांत उगीच क्षणभर आली. आपल्याला जें दिसत आहे ते खरोखरीच आपल्यापुढें आहे ही खात्री पटल्यावर तो डोकें घट्ट धरून व डोळे वटारून वेड्यासारखा पहात राहिला. त्याच्या विस्मयाचा पहिला धक्का ओसरल्यावर संतापाची आणि तिटकाऱ्याची लकेर त्याच्या शरीरांत हलकेंच शिळें लागली. भिंतीवरची त्याची मोठी सांवली वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर हेलकावे खात होती. तिकडे त्याची नजर उगीचच गेली, व मग खाली अंथरणावर पडलेल्या त्या दोघांकडे पुन्हां वळली. दोन्ही कानशिलावर धरलेले त्याचे हात संतापानं थरथर कापूं लागले....

तो झटकन् बाहेर गेला व बापाला जाग करून म्हणाला, “ आंत स्वयंपाकघरांत जाऊन बघा.” म्हाताऱ्याला त्याचं बोलणं कळेना. पण यशवंतानं त्याला उठवून स्वयंपाकघरांत जवळ जवळ ढकललं. आंत जातांच जें दिसलं तें पाहिल्याबरोबर म्हाताऱ्यानं कंवर खचल्याप्रमाणं एकदम खाली बैठकच मारली.

तितक्यांत यशवंत पुन्हां आंत आला व तो काय करतोय हें म्हाताऱ्याच्या लक्षांत येण्यापूर्वीच त्यानं चाकूचं पातं गंगाधरच्या डाव्या कुशींत खुपसलं ! रक्ताची पहिली जोराची चिळकांडी उडाली ती भिंतीवर पडली. दुसरी चिळकांडी उडाली ती अंथरण आणि गजरा व गंगाधर यांचीं वस्त्रं यांवर उडाली. वास्तविक गंगाधर तात्काळ मरायचाच. परंतु चाकूचं पातं त्याच्या आंतड्यापर्यंत पोचलं नव्हतं. तो फक्त गाढ झोपेतून शुद्धीवर आला व ‘अः!’ एवढाच विव्दहण्याचा उद्गार काढून पुन्हां बेशुद्ध झाला. म्हातारा यशवंताजवळ येऊन म्हणाला, “ पोऱ्या ! आरं हें काय केलंस ? ” व तो ढसढसा रडूं लागला. गजरा जागी झाली व झटकन् उठून बसली. त्याक्षणीं तिला जें दिसलं तें पाहिल्याबरोबर एकदम तिची वाचाच बसली. ती आणि गंगाधर अशा बेभान अवस्थेंत आणि सकाळपर्यंत आपण एकटींच आहोंत या खात्रीनं निजलीं होती कीं दाराला कडी घालायची शुद्धही त्यांना राहिली नव्हती. क्षणापूर्वीच वेवढ्या सुखाच्या सगरात ती बुडाली होती ! व आतां

हथोला हें काय दिसत होतं ? तिला वाटलं, गंगाधराच्या गळ्यांत गळा घालावा व मोठ्यांदा हंबरडा फोडावा. तिला असं हि वाटलं की ज्याचं पातं रक्तानं निथळत होतं असा तो चाकू भावाच्या हातून घेऊन आपल्या मानेभोंवतीं झर्कणू फिरवून टाकावा. पण त्यापैकी कांहींच तिनं केलं नाही. बर्फाच्या पेट्टीत सापडल्याप्रमाणं तिचे हातपाय भीतीन गारठून निकामी झाले होते. ती फक्त एखाद्या वेड्यापिड्याप्रमाणं आळोपाळीनं बापाकडे, भावाकडे व आपल्या प्रियकराकडे पहात राहिली. तिनं आ वासला होता. तो हि तिळा मिटतां येईना.

यशवंताच्या अगावर खून चढला होता. त्याला कोणताहि विचार सुचणं अशक्यच होतं. सुरी चालवावी. आणि मुदडा पाडला की धूम पळत सुटावं अशी मुर्झस त्याला संवय झाली होती. त्या संवयीला अनुसरून तो तेथून ताबडतोब पळाला कसा नाही हेंच आश्चर्य ! कदाचित् त्याच्या मनांत त्याक्षणीं जरी कोणताहि स्पष्ट विचार नव्हता तरी आपला म्हातारा बाप आणि बहीण यांना गंगाधराच्या प्रेताजवळ असंच सोडून जाता येणार नाही अशी अन्धुक जाणीव त्याच्या डोळ्यांत कुठें तरी तरळत असेल. आपले लाल डोळे बटारून रक्तानं न्हालेल्या चाच्या पात्याकडे बघत आणि आपला श्वास कसा बसा आवरीत, तो एक दोन मिनिटं उभा राहिला. आणि मग त्यानं हातातला चाकू मोरीकडे फेकून दिला. पुन्हां तो कांही वेळ भ्रमिष्टासारखा उभा राहिला. आणि मग जणू एकदम मानावर आल्याप्रमाणं तो उद्गारला, “भातां पुढें काय करायचं ?”

त्याच्या त्या उद्गारानं म्हाताराहि एकदम शुद्धीवर आला. इतका वेळ तो कंवर खचल्याप्रमाणं ढसढसा रडत होता. परंतु यशवंताचा तो उद्गार ऐकल्याबरोबर त्याचं मन त्याला म्हणालं, ‘कंवर खचल्याप्रमाणं बसून कसं चालेल ? रडत बसून कसं चालेल ? आतां पहिली गोष्ट केली पाहिजे ती ही की येशाचे प्राण वांचविले पाहिजेत ! तो फांसावर जाईल. त्याचा जीव वांचविला पाहिजे.’ यशवंताचे दोन्ही खांदे धरून त्याला गदगदा इलबन तो म्हणाला. “असं उभा राहून न्याय कसं मागेल ? झालं त्ये

होऊनध्यान गेलं, त्ये अंगाशी येणार न्हाई म्हून बिगी बिगी कांहीं तरी कराया व्हावं—”

यशवंताच्या नजरेत अजूनहि बेभानपणा होता. आपला बाप आपल्याशीं बोलत आहे हें त्याच्या लक्षांत यायला वेळ लागला. मग त्यानं विचारलं,

“ काय करायचं म्हणतां ? ”

म्हातारा म्हणाला, “ सांगतु-पर अगुदर खुल्यासारखं बगायचं बंद कर. जरा भानावर ये, अन् मी सांगतु त्यापरमानं तुं आनखी गजी घटाचट कराया लागा. ऐकलंस कां पोरी ? ”

गजरान मान हलविली, आणि यशवंतानं हि. मग म्हाताऱ्यानं व यशवंतानं मिळून गंगाधरला उचललं, बाहेर आणलं, आणि पडवीला जाळीचा कठडा होता त्याच्या लगत असलेल्या एका बाकावर आडवं ठेवलं. गंगाधर शुद्धीत नव्हता. त्याला आंतून बाहेर आणलं तेव्हां दोनचार ठिकाणीं जमिनीवर रक्त सांडलं. झटकन् ओलं पडकं घेऊन ते डाग पुसून काढायला म्हाताऱ्यानं यशवंताला सांगितलं. आंत स्वयंपाकघरांत जाऊन त्यानं मोरींत पडलेला चाकू उचलला. व मागच्या परड्यांत धांवत जाऊन तो जोरानं लाव भरिकावून दिला. तो कुठं जाऊन पडतो याची त्याक्षणीं त्याला फिकिर नव्हती. स्वयंपाकघरांत परतल्यावर त्यानं गजराला सांगितलं, “ तुझ्या अंगावरचीं चिरगुटं, अंगाखालची गोघडी, सारं परड्यांत घेऊन जा. अगदीं साफ धुवून टाक, आणखीन मग बिगीबिगी हथली जमीन आणखी जिथे रक्ताची चिळकांडी आहे ती भित शेणानं सारवून साफ कर. ” हें सारं काम त्यानं आपल्या देखरेखीखाली गजराकडून करून घेतलं.

मग तो बाहेर आला. त्याच सुमारास रस्त्यांत मोठा गलका झाला. “ वेडा पुरुषा पळाला, ” “ वेडा पुरुषा पळाला. ” अशा आरोळ्या ऐकून आल्या आणि पांच-दहा लोक रस्त्यांतून धांवत गेले. तें पाहिल्याबरोबर म्हाताऱ्याच्या मनांत कसलीतरी कल्पना एकदम आली. तो रस्त्यावर गेला व त्यानं मोठ्यांदा बोंब ठोकली ? “ पुरुषा पळाला. ” म्हणून ओरडत पळत गेलेले लोक परत फिरले आणि म्हाताऱ्याभोंवतीं गोळा झाले. म्हाताऱ्यानं

पुन्हां बोंब मारली, आणि मोठमोठ्यांदा रडावयास प्रारंभ केला. लोकांनीं जेव्हां त्याला गदगदा हलवून “ काय झालं साग तरी ” म्हणून विचारलं तेव्हां एकीकडे गळे काढीत तो सांगू लागला, “ गंगाधर सावकार कीर्तनाला ग्वेला व्हाता. तिकडून परत आल्यावरती त्याच्या वाड्याचं दार कुनी उघडीना म्हून आमच्या घरामंदी येऊन पडवीतल्या बांकड्यावर त्यां शोपला होता. त्याला भोसकून मारून कुणी तरी पळालं, येड्या पुरुषानं तर हॅं केलं नसलं ? आई, आई ग ! आतां म्या कसं करं ? ”

त्याचा विलाप तसाच कांहीं वेळ चालू होता. भोंवताली गोळा झालेल्या लोकांनीं शेवटीं त्याला हातांनीं धरून घरांत नेलं. आणि पडवीत जाऊन ते पहातात तों खरोखरच बाकड्यावर जखमी गंगाधर बेशुद्धावस्थेंत पडलेला त्यांना दिसला. त्याचा प्राण अजुनहि पुरता गेला नव्हता; परंतु तो काहीं शुद्धीवर नव्हता. म्हातारा सारखा हेल काढून रडत राहिला. यशवंताहि लोकांना सांगू लागला कीं सावकार इथे येऊन शोपले होते, बाहेरच्या बाजूनं कठड्याच्या जाळीच्या भोकांतून हात घादून कुणीतरी त्यांना भोसकलं असावं....

खुनाची वर्दी मालवणच्या पोलीस ठाण्यावर गेल्यावर एक जमादार आणि दोन शिपाई साखळी गांवाला येऊन दाखल झाले. त्यांनीं पंचनामा वगैरे केला आणि गंगाधराचा जबाब घेतला. त्यानं हि असाच जबाब दिला कीं, “ मी कीर्तनाहून परत आलों. माझ दार मीं पुष्कळ ठोठावलं परंतु कोणी कडी काढीना म्हणून याच्या घरांत येऊन बाकावर शोपलों. कठड्या-बाहेरून कुणी तरी एकदम माझ्या पोटांत चाकू खुपसला...” मोठ्या कष्टानं कशीबशी एवढी जबाबी त्यानं दिली, आणि नंतर त्यानं अखेरचे डोळे झांकले. मृत्यूच्या क्षणीं त्याला समाधान देणारा विचार होता तो हा, कीं माझ्या आणि गजराच्या नांवावर येऊं पहाणारा डाग मीं टाळूं शकलों. म्हातान्यानं बाहेर रस्त्यावर बोंब ठोकून लोकाना जी हकीकत सांगितली ती अर्धवट शुद्धीत त्यानं ऐकली होती, व ती ऐकल्याबरोबर त्यानं मनार्शी ठरविलं होतं, कीं म्हातान्यानं हुशारीनं केलेला हा बनाव चांगला आहे. त्याला आपण चिकटून राहिल पाहिजे. या बनावामुळें आपली अब्रू वाचेल

व विशेष म्हणजे विचाऱ्या गजराचं जन्माचं नुकसान व्हायचं टलेल. एवीतेवी आता आपण मरणार परंतु आपल्या आणि गजराच्या चारित्र्यावर येऊं पहाणारा डाग आपण चुकवूं शकलो तर आपल्या गजराच्या निःसीम प्रेमाचं सार्थक होईल...हे विचार करीतच तो मृत्यूची वाट पहात राहिला होता. जमादार आला तेव्हां त्यानं मनाशी आधी योजून ठेवल्याप्रमाणे जबाब देऊन टाकला, व अखेर समाधानानं प्राण सोडला.

जमादारानं वेड्या पुरुषाला पकडलं. त्यानंच तुफान वेडाच्या लहरींत रस्त्यांतून सैरावैरा धांवतां धावतां कठड्याच्या बाहेरून गंगाधरला ठार केलं असलं पाहिजे, अशी त्या एकंदर घटनेची संगति जमादाराला पटली. पुरुषान गंगाधराला का ठार करावं, किंवा तें कृत्य करण्यासाठी त्याला हत्यार कुठून मिळाल होतं, किंवा खून केल्यावर त्याच्या हातांत ते हत्यार कसं नव्हत, इत्यादि शंकांची उत्तरं देण्याचं कारण नव्हतं. कारण ज्याला खुनी म्हणून पकडलं होतं तो मनुष्य बोलून चालून एक माथेफिरू वेडा होता, त्याला नेहमी खोलीत बाधून घालून ठेवण्यांत येत असे व कधी काळी तो मोकळा सुटला की तो कुणावर हला चढवून काय करील त्याचा नेम नसे अशी साऱ्या गांवाची साक्ष होती. आपण सारा तपास झटपट पुरा करून खुनी इसमाला पकडून आणण्याची बहादुरी केली याबद्दल वरिष्ठ अधिकारी आपली पाठ थोपटणार खास, अशा आनंदांत जमादार वेड्या पुरुषाला घेऊन परत गेला.

परंतु वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी त्याची पाठ थोपटली नाही. जमादाराची सारी हकीकत त्यानी ऐकून घेतली. पण वेड्या पुरुषानं कठड्याबाहेरून गंगाधरला भोसकलं असावं हा खुलासा त्याच्या मनाला पटेना. गंगाधरच्या शरीराची मरणोत्तर तपासणी करण्यासाठी त्याचं शव पाठविण्याची व्यवस्था जमादारानं केली होती. त्या तपासणीचा निकाल शक्य तितक्या ताबडतोब कळेल अशी व्यवस्था करून फौजदार स्वतः अधिक तपासासाठी साखळी गांवीं दाखल झाले.

तीन चार कॉन्स्टेबलांसह फौजदार दारांत येऊन उभे राहिलेले पहातांच बशवंत आणि त्याचा बाप आश्रयानं आणि भीतीनं चांगलेच चपापले.

जमादार वेड्या पुरुषाला घेऊन पकडून गेला तेव्हां म्हाताऱ्याला वाटलं होतं आपला बनाव यशस्वी झाला. वेड्या पुरुषाचा हकनाक बळी जाणार या करपनेनं त्याच पापभीरु मन कांहीं वेळ शरमलं होतं परंतु आपण तो बनाव केला नसता तर आपला पोटचा येशा फांसावर लटकला असता, त्याला वांचविण्यासाठीच हा खोटेपणा आपल्याला करावा लागला त्याला इलाज नाही, आणि शिवाय वेड्या पुरुषाचा प्राण असा काय कुणाला मोलाचा होता की त्याची मान आपण अडकविली म्हणून आपल्या डोक्यावर तळतळाट येणार आहे अशा दुहेरी विचारानं त्यानं आपल्या सदसद्-विवेक बुद्धीची रुखरुख दाबून टाकली होती. देवाच्या घरी आपला अन्याय रुजू होईल या भयोपक्षां आपल्या लेकाचे प्राण आणि लेकीची इभ्रत सुरक्षित ठेवण्यांत आपण यशस्वी झालों असा निर्भयतेचा विचारच त्याच्या मनात अधिक स्थिर झाला होता. येशाच्या मनावरचा खुनी बेहोषपणा अजून पुरता ओसरला नव्हता, तथापि त्याला देखील अशा खात्रीची स्वस्थता वाटत होती की आपण मुटलो. गजरा आंत—स्वयंपाकघरांत एका रकट्यावर पडून राहिलेली होती. गंगाधराचा भयंकर अंत एकाएकी झालेला पाहून तिच्या अंतःकरणाचे तुकडे तुकडे झाले होते. आपल्या प्रियकराच्या गोड मिठांत सारं जग विसरून बेभान आनंदानं ती झोपी गेली होती काय ! आणि दचकून उठून ती पहाते तों गंगाधर अत्यंत क्रूरपणानं मारला गेल्याचं दृष्य तिला दिसलं होतं काय ! आपल्या भावानं गंगाधराचा खून केला हें ज्याक्षणी तिच्या ध्यानांत आलं, त्या क्षणापासून गंगाधरचं नाव घेऊन ओरडायं, ऊर बडवावा, विलाप करावा असा तिच्या जीवाचा आकांत झाला होता; आणि तो सारा आकांत गिळून टाकावा लागल्यामुळं ती आंतल्या आत गुदमरून गेली होती. त्या गुदमरलेल्या स्थितीत ती स्वयंपाकघरांत रकट्यावर पडून राहिली होती.

बाहेरच्या पडवीत जमादारानं पंचनामा केला होता तिकडेहि तिनं लक्ष दिलं नव्हतं. जमादार आपलं काम संपवून कुणाला पकडून घेऊन गेला हेंहि तिला माहित नव्हतं. आपला भाऊ येशा आतां फांसावर जाणार की सुटणार याबद्दलचेहि विचार तिच्या मनात आले नव्हते. ती आपलं सर्वस्व

गमावून बसली होती. आणि त्याबद्दलच्या शोकाचा समुद्र तिला आपल्या एवढ्याशा नाजूक गळ्यांत अडकवून ठेवावा लागला होता. बाहेरच्या जगाकडे तिचं लक्ष नव्हतं; आपल्या बापाचं व भावाचं अस्तित्वहि तिच्या ध्यानांत नव्हतं, उजेड अंधार हे फरक तिला कळत नव्हते, काळाची जाणीव तिला उरली नव्हती. तिचा प्राण गेला नव्हता एवढंच, बाकां तां रकथ्यावर एखाद्या शवासारखी पडून राहिली होती...

त्यामुळ स्वयंपाकघराचं दार धाडदिशी लोटलं गेलं, फौजदार आंत आला, त्याच्या बुटाचा आवाज झाला, दोन शिपायांनी तिच्या बापाला आणि भावाला धरून आणलेलं तिन पाहिलं, आणि एक शिपाई गॅसची बत्ती घेऊन आंत शिरल्याबरोबर स्वयंपाकघराच्या अधाऱ्या खोलीत उजेडच उजेड झाला, तेव्हां एकदोन मिनिट तिला तो प्रकार कळोनाच. मग तिच्या एवढंच ध्यानांत आल की पोलीस आले आहेत. आणि दिव्याच्या प्रकाशात स्वयंपाकघराचा कोपरान् कोपरा पाहू लागले आहेत. तो गांगरून उठला. तो मोठ्यादा किकाळी फोडणार होती आणि आपल्या बापाच्या गळ्यांत पडण्यासाठी धावणार होती पण तितक्यांत फौजदारांनी तिला एकदम गच्च धरलं आणि म्हटलं, “ ओरडू नकोस. ” तो एकदम गप्प झाली.

बाहेरच्या पडवीची पहाणी केल्याबरोबर फौजदारांनी ओळखलं होतं की गंगाधर कठड्याला लागून बाकावर निजला होता व कुणीतरी बाहेरून भोसकून त्याला मारलं हें सर्वस्वी खोटं असल पाहिजे. कठड्यावर कुठेहि रक्ताची चिळकांडो उडालेली दिसत नव्हती. लाकडो जाळीचीं भोकं इतकीं अरुद होती की त्यांतून कुणाचा हात आंत शिरकणं अशक्य होतं. आणि गंगाधराच्या शवाच्या तपासणीचा रिपोर्ट आला त्यांत तर म्हटलं होतं, त्याला झालेली जखम सात इंच खोल होती. तेव्हा गंगाधराला बाहेरून कुणी तरी भोसकलं हा कुणाचा तरी कांगावा असला पाहिजे याबद्दल वाद नव्हता. अर्थात् गंगाधराचा खून झाला त्या वेळेस तो बाकावर निजला होता ही गोष्ट खोटी असली पाहिजे. ही गोष्ट खोटी तर मग गंगाधर निजला होता कोठे ? या प्रश्नाचा विचार करतां करतां फौजदारांनीं एक तर्क मनाशी केला होता. साखळी भांवांत आल्याबरोबर त्यांनीं सावकाराच्या

घरांतल्या माणसांना व शेजाऱ्यापात्राऱ्यांना छेडलं होतं, व त्यांना कळलं होत की गंगाधर आणि गजरा यांचे चोरटे प्रमसंबंध हांते. तो आणि गजरा झोपली असताना गंगाधराचा खून कुणी तरी केला असला पाहिजे ही कल्पना फौजदारांच्या मनानं पक्की घेतली होती, व ती सिद्ध करता येईल असं त्यांना वाटू लागलं होतं. एक गोधडी आणि बरीचशी चिरगुटे वाकड्या तिकड्या टांगलेल्या दोऱ्यांवर वाळत असलेली दिसली. ही गोष्ट त्यांना जरा चमत्कारिक वाटली. केमिकल अॅनलायझरकडे पाठविण्यासाठी त्यांनी ती ताब्यांत घेतली. जमिनीचा कांहीं भाग सारवलेला दिसला. एका बाजूच्या भिंतीवरहि सारवण्याचा मोठा पट्टा दिसला, ही गोष्टहि त्यांना संशयास्पद वाटली. ज्या ठिकाणी जमीन आणि भित सारवलेली होती तिथलं अजूनहि ओलसर असलेलं सारवण हलक्या हातानं खरवडून घ्यायला त्यांनी आपल्या माणसांना सांगितलं. ही ओली माती देखील ते केमिकल अॅनलायझरकडे पाठविणार होते. मग त्यांनी घरांतल्या साऱ्या सामानाची झडती घेतली तेव्हां यशवंताच्या ट्रॅकेंत एक भला मोठा चाकू सांपडला. पात्यावर रक्ताचे डाग नव्हते. पण पात्याची लांबी बरोबर सात इंच होती. तोहि फौजदारांनी ताब्यांत घेतला. मग झडती आणि तपास पुरा करून गजरा, यशवंत आणि म्हातारा यांना अटक करून घेऊन ते परत गेले.

थोडीशी मारहाण केल्याबरोबर गजरानं कबूल केल की ती आणि गंगाधर एकमेकाला मिठी मारून निजलेली असतांना त्याचा खून झाला. यशवंतानं कबुली दिली की मीं गंगाधरला ठार केलं; माझ्याजवळ दोन चाकू होते, ट्रॅकेंत सांपडला तो एक व ज्या चाकूनं गंगाधराला भोसकलं तो दुसरा, तो मीं मोरींत टाकला होता, तिथून तो कसा नाहीसा झाला मला माहित नाही. म्हाताऱ्यानं कबूल केलं की मागच्या परड्यांत जाऊन मीं तो चाकू भिरकावून दिला. तपासणीला पाठविलेल्या चिरगुटांवर आणि मातींत रक्त असल्याबद्दल केमिकल अॅनलायझरकडून रिपोर्टहि आला. संशयित वृत्त किंवा माती एका विशिष्ट रसायनात घालून धुतली की वस्त्रावरचे डाग कितीही धुऊन काढलेले असले व मातींत रक्त कितीही मिसळलेलं असलं तरी या रसायनाच्या रेंबांत मायक्रोस्कोपीला रक्त दिसतं. या पद्धतीनं पहाणी

करण्यांत आली होती व केमिकल ॲनलायझरनं रक्त सांपडल्याचा निर्णय कळविला होता. इतका पुरावा आणि जबाब्या गोळा केल्यानंतर फौजदारांनी केस तयार केली व कोर्टापुढे मांडली.

या केसच्या निकालांत एकच अडचण होती व फौजदाराना वाटत होतं की ती मात्र फार मोठी आहे. ती म्हणजे गंगाधरनं मरतेवेळीं दिलेला जबाब ! त्यानं स्वच्छ सांगितलं होतं की, मी कीर्तनाहून परत येऊन बाकावर झोपलो होतो तिथेच कुणीतरी मला बाहेरून भोसकलं. हा त्याचा असंदिग्ध लेखी जबाब असल्यामुळे येशाला खुनी ठरवून शिक्षा द्यायला कोर्ट कदाचित् कचरेल असा चांगलाच संभव होता. कारण परिस्थितीचा पुरावा कितीही भक्कम असला, इतकंच नव्हे तर आरोपीनं गुन्ह्याची कबुली दिलेली असली तरी कायदा असा आहे की, मयताच्या मरतेवेळचा जबाब हा सगळ्यांत मोठा निर्णायक पुरावा समजला गेला पाहिजे. शिवाय गजरा, यशवंत, व म्हातारा यांनी जरी कबुली जबाब दिले होते तरी तीं सारीजणं प्रत्यक्ष कोर्टांत उलटून आपले जबाब नाकबूल करतील असा संभव होता.

त्याप्रमाणं झालं हि. वकिलाच्या सल्ल्यावरून त्या सर्वांनी कोर्टांत गुन्हा नाकबूल केला; आणि त्यांचा वकील गंगाधराच्या मरतेवेळच्या जबाबावर भर देऊं लागला. परंतु सरकारी वकिलानं खुनाची जागा कोर्टाला प्रत्यक्ष तेथे नेऊन दाखविली व कठड्याच्या बाहेरून गंगाधर भोसकला जाणं कसं अशक्य आहे याबद्दल कोर्टाची खात्री करून दिली; आणि गंगाधरच्या जबाबानीची मीमांसा त्यानं केली की स्वतःच्या आणि गजराच्या नावावर डाग येऊं नये या एकाच उदात्त हेतून प्रेरित होऊन त्यानं तसा जबाब दिला असणं अगदीं संभवनीय आहे...शेवटीं कोर्टानं यशवंताला गुन्हेगार ठरवून काळ्यापाण्याची शिक्षा दिली. मयताच्या मरतेवेळच्या जबाबाविरुद्ध दिलेला एक निकाल म्हणून या केसची नोंद विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी केस म्हणून लॉ रिपोर्टमध्ये झाली.

खुनी रक्ताचे डाग कितीही धुतले तरी, मातींत मिसळले, तरी त्यांना बाचा फुटल्यावांचून रहात नाही; हा विचार म्हातार्याच्या मनांत जन्मभर राहिला. चारित्र्यावरचा डाग रक्ताच्या डागापेक्षांहि भयंकर आणि कधी न

पुसला जाणारा म्हणतात, पण तसा अनुभव मात्र या चमत्कारिक आणि दुर्दैवी प्रकरणांत आला नाही. गंगाधर मेला, भाऊ काळ्या पाण्यावर गेला, म्हणून गजरान मनस्वी दुःख करून घेतलं. पण पांच-सहा महिन्यां-नंतर ती पुन्हा जगाकडे पाहू लागली आणि तिच्याकडे जेव्हां जग पाहू लागलं तेव्हां असे कांहीं पुरुष होतेच कीं ते तिच्या पूर्व चरित्राकडे दुर्लक्ष करायला तयार होते आणि तिचं तारुण्य, तिचा गोड स्वभाव, देखणेपणा एवढ्या गोष्टी त्यांच्या दृष्टीला दिसत होत्या. रत्नागिरीस माडाच्या झाडाचं कंत्राट घेणाऱ्या एका बऱ्यापैकी सधन गृहस्थानं गजराला मागणी घातली, आणि तिच्याशीं लग्न केलं. या गृहस्थाचं नांव लक्ष्मण मोहिते. त्यानं गजराचं नांव मंजुळा असं ठेवलेलं आहे, आणि लखूचे समवयस्क मित्र 'मोहित्याची मंजुळा' म्हणून तिचा उल्लेख करतात.

एकदां पुष्कळ दिवसाच्या मुक्कामासाठी मी रत्नागिरीस गेलों असतांना रोज सकाळीं नीरा प्यायसाठी मी लक्ष्मणच्या घरीं जात असें. माणसाचं आगतस्वागत करण्याची त्याला मोठी हौस होती, आणि तो लवकरच माझ्याशीं ऐसपैस बोलूं लागला. एके दिवशीं आमच्याकडे तो चहा प्यायला आला असतांना त्यानं आपल्या शर्टवर चहा साडून घेतला. मी म्हटलं, “त्या डागावर तांबडतोब पाणी चोळा म्हणजे तो डाग जाईल.”

तो किंचित् हंसला व म्हणाला, “काय करायचंय पाणी? यापेक्षांहि मोठाले डाग आपोआप धुतले जातात अन् दिसेनासे होतात!”

त्याच्या उद्गाराचं मी कौतुक केल्यासारखं त्याला वाटावं म्हणून मी थोडासा हंसलो. पण खरं म्हणजे त्याच्या उद्गारातली खोच मला कळली हें त्याला कळलं की नाही याचा अदमास प्यायसाठी मी त्याच्याकडे निर-खून पहात होतो.

छोट्या टेबलावरच्या वर्तमानपत्रांकडे त्यांची नजर वळली. ती उचलून घेऊन वाचण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. सर्वांत वरच्या वर्तमानपत्रावर “किसान” असं नाव होतं. जाड ठशांतल्या त्या तीन अक्षरांवरून त्यांचे डोळे फिरले, पण त्याच्या मनात विचार निराळेच चालू होते. खिडकीकडे जावं म्हणून ते कोचावरून उठणारच होते, पण तितक्यांत ‘किसान’ च्या पहिल्याच पानावरचा सात कॉलमी आडवा मथळा त्यांच्या नजरेस पडला. “पंतप्रधान आणि एक बुद्धा किसान !” त्यांनी वर्तमानपत्र उचलून घेतलं आणि ते वाचू लागले.

“कानपूर जिल्ह्यांतील एका गांवचा ऐंशी वर्षांचा म्हातारा शेतकरी गंगाराम चार दिवस आपल्या जांवयाकडे राहण्यासाठी दिल्लीस गेला होता. तो फार निराश होऊन परत आला आहे. आपल्या देशाच्या राजधानीत आपण आलोंत तर पंतप्रधानाची भेट घेऊन त्यांना अभिवादन करावं अशी त्याची इच्छा होती. त्याचं त्यांच्याशी काम काय असणार ? पण त्याची एवढीच इच्छा की आपण आपल्या खेड्यावर परत गेलों की “अरे भाई, मी पंतप्रधानांची भेट घेऊन आलों बघा !” असं गांवकऱ्यांना मोठ्या अभिमानानं सांगतां यावं, पण त्यानं खटपटीची शिकस्त केली तरी त्याचा हेतु कांहीं साध्य झाला नाही. दफतरांतला जो तो हपीसर त्याला विचारी, पंतप्रधानांशीं तुझं काम काय आहे ? तो म्हणे माझं काम कांहीं नाही. मला फक्त त्यांना भेटायचं आहे. त्याला उत्तर मिळेल, कानावाचू. पंतप्रधान कुणाला भेटत नाहीत. अखेर बिचान्यानं तो नाद सोडून दिला. अतिशय

निराश होऊन तो परत आला आहे. तो म्हणतो, पंतप्रधानांची भेट इतकी मुष्किल असावी हें ठीक नाही. आमचं राज्य आहे, पंतप्रधान आमचे आहेत, तर माझ्यासारख्या सामान्य माणसालादेखील त्यांची गांठभेट घेतां आली पाहिजे. मला काय त्यांच्याशीं कांहीं मागायचं होतं थोडंच ? त्यांना प्रत्यक्ष पाहायचं, मुजरा करायचा, ठीक आहे ना विचारायचं, परत यायचं, येवढीच माझी इच्छा होती. कुणालाहि अशी इच्छा असेल. पण माझी कुणी दादच घेईना ! मला हात हालवीत परत यावं लागलं. हे पंतप्रधान आमचे आहेत असं नाहीं आता मला वाटत...”

त्यांनीं तो “ किसान ” चा अंक दूर ठेवला. ते स्वतःशींच हसले. दिल्लीला जाणाऱ्या प्रत्येक माणसाची गाठ व्यायचं पंतप्रधानांनीं ठरविलं तर त्यांची काय दशा होईल ?... पण लगेच त्याच्या मनात असंहि आलं, की एखाद्या माणसाला पंतप्रधानांची भेट व्यावी असं वाटलं तर त्याची इच्छा पूर्ण होणं अगदीं अशक्य असावं हेंसुद्धां कांहीं बरं नव्हे. लोकशाहीत असं असूं नये. अशा माणसाला मुलाखत द्यायची म्हटलं तर पंतप्रधानांचा कितीसा वेळ जाईल ? फार तर दोन मिनिटं. पण तेवढ्यानं त्या माणसाला केवढा हर्ष होईल ! आणि पंतप्रधान आपल्यांतलेच आहेत अशा कल्पनेनं देशातल्या लाखो सामान्य माणसाना केवढा आनंद वाटेल !... एखाद्या साध्या नागरिकाला पंतप्रधानापर्यंत जाऊन पोचणं इतकं अशक्य आहे ? शेकडों छोट्यामोठ्या हपीसराच्या कडेकोट बंदोबस्तांत पंतप्रधान खरोखरच सामान्य माणसाच्या दृष्टीनं अगदी गडप झालेले आहेत !...

त्याच्या मनांत कांहींतरी कल्पना आली असावी. त्याचे ओठ हसूं आल्याप्रमाणं विलग झाले. त्यांनीं आपल्या मनगटावरच्या घड्याळांत पाहिलं आपण पोषाख घालून तयार आहोंत याची खात्री करून घेण्यासाठीं आरशांतल्या प्रतिबिंबाकडे पाहिलं. मग त्यांनीं टेलिफोन उचलून म्हटलं,

“ मला दिल्लीला ट्रंक कॉल हवा आहे. सेक्रेटारिअट ! ”

“ सेक्रेटारिअट ? जी हां. ”

थोड्या वेळानं कॉल लागला. ते म्हणाले, “ मला पंतप्रधानांशीं बोलायचं आहे. ”

दुसऱ्या टोकाशी थोडी खोटी झाली. टेलिफोनवर खडखड आवाज झाला. पहिल्याहून निराळा, जरा घोगरा आणि आदबशीर आवाज ऐकू आला—“ कोण बोलतंय ? ”

“ माझं नांव रामचरण अग्रवाल. ”

“ पंतप्रधानांशीं बोलायचं आहे आपल्याला ? ”

“ जी हां. ”

“ कशाबद्दल ? ”

“ मुलाखतीसाठी वेळ ठरवून घ्यायची आहे. पंतप्रधानांचा मट घण्याचा इच्छा आहे. ”

“ कोणत्या कामासाठी ? ”

“ काम—! —अं... काम तसं कांहीं नाही. फक्त त्यांची गांठ हवी आहे. नमस्ते करून कुशल विचारण्यापुरती. ”

दुसऱ्या टोकाच्या इसमानं गोंधळल्याप्रमाणं पुटपुट केली. “ आपली व पंतप्रधानांची पहेळान आहे ? ”

“ न...नाहीं. पण एक नागरिक या नात्यानं—”

“ थांबा हं. ” फोन दुसऱ्या हातांत गेल्याप्रमाणे आवाज झाला. निराळी व्यक्ति बोलू लागली. “ हॅलो ! रामचरणसाहेब ? आपलं पंतप्रधानांशीं काय काम आहे तें मेहेरबानी करून सांगाल काय ? ”

ते म्हणाले, “ माझं काम असं कांहीं नाही. पण मी दूरच्या गांवाहून इथं राजधानींत आलों आहे; आणि पंतप्रधानांची भेट घेता आली तर परत गांवीं गेल्यावर मोठ्या अभिमानानं तें जी लोकांना सांगेन आणि तें ऐकून माझ्या गांवकऱ्यांनाहि फार आनंद होईल. ”

फोनवरच्या माणसानं दोनदां खांकरल्यासारखं केलं व म्हटलं, “रामचरण-साहेब, आपल्याला हे ध्यानात ठेवलं पाहिजे कीं पंतप्रधानांना क्षणाचीदेखील फुरसत नसते. कामावांचून कुणाला भेटत नाहीत ते. ”

“ पण तसं म्हटलं तर माझ्यासारख्याची भेट घेणं हें देखील कामच नाही का ? पंतप्रधानांची भेट झाली, ते एखादा शब्द माझ्याशीं बोलले तर मला अभिमान वाटे. हा देश माझा आहे, हें राज्य माझं आहे,

पंतप्रधान माझे आहेत असं मला वाटेल. माझी हकीगत ऐकून साऱ्याच लोकांना तसं वाटेल. पंतप्रधान कुणालाहि भेटतात असं साऱ्यांना वाटू लागेल. त्यांना पंतप्रधानाविषयी आपुलकी वाटेल. हें काम काही कमी महत्त्वाचं नाही—”

“हां—” फोनच्या दुसऱ्या टोकाशी बोलणारी व्यक्ति हंसली असावी.

ते म्हणाले, “बघा तुम्हीच. दोन मिनिटं पंतप्रधान मला भेटतील असं करा. त्यांनाहि आनंद होईल अशी माझी कल्पना आहे—”

दुसऱ्या टोकाशी कांही संभाषण आणि विनोद झाला असावा. “जरा थांबा हं!”

“जरूर.” असं म्हणून त्यानी आपल्या घडयाळांत पाहिलं. अर्धा मिनिट गेल्यावर त्यांना पुन्हा ऐकू आलं,

“हॅलो.”

“हां.”

“हें पाहा रामचरणसाहेब, तुम्ही मागता तशी मुलाखत खरं म्हणजे देतां येत नाही. कुणी मागत नाही. पण-पण मीं पंतप्रधानांच्या उद्यांच्या कार्यक्रमांची यादी पाहिली तेव्हा—”

“हं?”

“उद्यां ते भयंकर कामांत आहेत. तथापि पांच मिनिटांचा अवधि काढतां येईल. दुपारी १२-४५ ला ते आपल्या कचेरीत सहा करीत बसलेले असतील. एक वाजतां ते जेवायसाठी उठतील. एकाला पांच मिनिटं कमी असतांना तुम्ही आलांत तर तुमची-त्यांची दोन मिनिटांपुरती भेट होण्याची व्यवस्था मी करीन. दोन मिनिटं पुरतील ना तुम्हाला?”

“रगड! मी तुमचा फार आभारी आहे—”

“तुम्ही आपल्या नांवाची चिठी दारावर द्या.”

“ठीक ठीक.” असं म्हणून टेलिफोन बंद करतांना ते खुद्कून हसले...पंतप्रधान भेटत नाहीत असं कसं होईल? सामान्यांतल्या सामान्य नागरिकालाहि त्यांची मुलाखत मागण्याचा आणि ती मिळेल असे

समजण्याचा हक्क आहे. तो आपला हक्क नाहीसा झाला की राज्याचा आधारच गेला...असं कधी होता कामा नये...

खोलीच्या दारावर टकटक आवाज झाला. एक स्थूल गृहस्थ हसत आंत आले व आदबीनं म्हणाले,

“पंतप्रधानांच्या भेटीसाठी आलेलं इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्सचं शिष्टमंडळ खालच्या दिवाणखान्यांत वाट पाहत आहे.”

“मी पोषाख करून तयार आहे.”

“शिष्टमंडळाची भेट आटपली की पंतप्रधानांना ऑल इंडिया रेडिओत जायचं आहे. ‘माझं बालपण’ या विषयावर भाषण—”

खिशातले कागद चाचपीत ते म्हणाले, “हां. भाषण घेतलं आहे मी बरोबर.”

जिन्यावरून भराभर पायऱ्या उतरून जाताना ते मनार्शी विलक्षण प्रसन्नतेनं हसत होते.

(कल्पना इंग्रजीवरून)

“ मोटार जरा थांबवतोस का ? ”

“ कां ? ”

“ मी मागं बसतें. ”

“ तें कां ? ”

“ या कांचेंतून उन्हाची तिरीप माझ्या डोळ्यावर पडते आहे सारखी. ”

“ मग मान माझ्या खाद्यावर ठेव आणि डोळे मिटून घे. ”

“ शिवाय— ”

“ शिवाय काय ? ”

“ तूं पुन्हां पुन्हा माझ्याकडे पहात रहातोस आणि तुझा डावा हात फार खट्याळपणा करतो. ड्रायव्हिंगकडे तुझं नीट लक्ष रहात नाही. म्हणून म्हणतें तुझ्यापासून दूर मागं बसूं दे मला. ”

“ शीः ! असं कुठं झालंय ? अशी जवळच हवीस तूं मला. ” असं म्हणून चिंतामणीनं नलिनीच्या भोंवतीं आपला डावा हात टाकला आणि तिला झटकन् ओढून तिचा मुका घेतला.

“ अरे ! पुढें रस्त्याला वळण आहे लक्ष ठेव. ती एक ट्रक आली पाहिलीस का समोरून ? ” असं ओरडून नलिनी त्याच्या मिठींतून दूर सरकूं लागली.

समोरून येणारी ट्रक अतिशय वेगात होती. तिला चुकवून चिंतामणीनं मोटार वळविली तेव्हां दोन्ही गाड्यांचे ब्रेक वाजले आणि धुळीचा मोठा लोट्यालोट उठला. केवळ एका केंसाच्या अंतरानं टक्कर टळली, अशा

कल्पनेनं नलिनीनं एक निःश्वास सोडला व ती चिंतामणीपासून दूर सरकून म्हणाली,

“ पाहिलंस, तुझं लक्ष नाहीं समोर रस्त्याकडे. मला मागं बसू दे, माझ्याशीं सारखा बडबडत राहू नकोस. आणखी गाडी जरा कमी वेगानं हांक. इतकी घाई कसली झाली आहे तुला ? ”

“ घाई कसली झाली आहे ? अः ! तुला काय सांगूं, तुला कळत नाहीं ? नले, तुला नाहीं घाई झालेली ? ”

“ मला नाहीं कसली घाई झालेली. चावट कुठला, ” तिनं मुरका मारला आणि त्याच्यापासून शक्य तितकं दूर बसून पदर डोक्यावर बट्ट ओढून घेतला. पदराच्या आड देखील तिनं आपला चेहरा समोर ठेवला नाहीं, तो डाव्या बाजूला वळवून ती पहात राहिली.

“ इतकं वारं सुटलंय वाटतं ? ” चिंतामणीनं तिची चेष्टा केली.

नलिनी काहीच बोलली नाहीं.

“ खरी सृष्टिशोभा इकडे उजव्या बाजूला आहे, वर का. या खाचराच्या रागा, त्यात ठिकठिकाणो उभे राहिलेले बगळे, पलीकडची दाट झाडी, आणि दूरवरचे ते रंगीबेरंगी डोंगर ! बघ तरी इकडे. ”

नलिनीनं तोड वळविलं नाहीं. आणि ती बोललीहि नाही.

“ रामरावची ही गाडी इतकी सुंदर चालत असेल अशी नव्हती माझी कल्पना. पण किती छान चालली आहे ! बघ मी ड्रायविंगमध्यें पटाईत आहे हे आतां तरी कबूल करशील कीं नाहीं ? नले, आपण गाडी ध्यायची ती याच मेकची. आता चार पांच हजारांत गाडी मिळते. चार सहा महिन्यांत आपण गाडी घेऊं शकूं. कारण माझा हिशोब असा आहे—”

“ किती बडबड करशील रे ? जरा गप्प बसून निमूटपणें गाडी हांक कीं. तुझी सदा गडबड अन् बडबड. मला नाहीं हें आवडत. ” असं म्हणून नलिनी जी गप्प झाली ती कांहीं केल्या बोलेना.

चिंतामणीला प्रथम वाटलं होतं कीं ती केवळ थट्टा विनोद म्हणून बोलेनाशी झाली आहे परंतु त्यानं कितीही प्रश्न केले तरी ती जेव्हां उत्तर देईना तेव्हां त्याच्या मनांत एक शंका आली व तो गंभीर झाला. त्याला

वाटलं, आपला एकंदर बेतच तिला आवडलेला नाही व त्यामुळ ती आपल्या-
वर रसलेली आहे. दिवाळीचे चार दिवस दोघांनीच दूर कुठेंतरी जाऊन
एकत्र घालविण्याची कल्पना त्यानं प्रथम तिला सांगितली होती तेव्हां तिने
कपाळाला आठ्ठा घातल्या होत्या, हें त्याला आठवलं. तिच्या मनांतली खरी
इच्छा अशी होती की दिवाळसणासाठी त्याने तिच्या घरी यावं. नलिनी
फार श्रीमंत आईबापांची मुलगी होती. त्यांनी जावईबापूंना दिवाळसणाचं
आमंत्रण दिलं होतं, व तो मोठ्या थाटानं साजरा करण्याची त्यांची
इच्छा होती. परंतु चिंतामणीला नलिनी जरी आवडत होती,
तरी तिचे आईबाप फार श्रीमंत होते ही गोष्ट त्याला आवडत नव्हती.
त्याच्याशी लग्न करण्याचं जेव्हां नलिनीनं ठरवलं होतं तेव्हां तिची
आई, तिचे भाऊ, भावजया, या सर्वांनी त्याच्याविरुद्ध जंगी संयुक्त
आघाडी उघडली होती. नलिनीचे वडील आबासाहेबच काय ते लग्नास
अनुकूल होते व त्यांच्या पसंतीच्या जोरावरच अखेर नलिनीचं व त्याचं लग्न
झालं होतं. नलिनीच्या घरी आपण दिवाळसणासाठी गेलों तर मोठा थाट
उडेल हें त्याला माहीत होतं; परंतु तो त्याला नको होता. नलिनीच्या घरांत
भाऊ, बहिणी, भावजया, त्यांचीं मुलं, नोकर माणसं यांची संख्या इतकी
मोठी होती की साऱ्या दिवाळीत आपण व नलिनी एकमेकांपासून दूरच
राहूं अशी भीति त्याला वाटली होती आणि शिवाय दिवाळीचे दिवस खूप
मजेंत व चैनीत घालविण्याची योजना आपण स्वतंत्रपणें करून दाखवावी
आणि नलिनीला चार दिवस आनंदांत ठेवावं, अशी महत्वाकांक्षा त्याच्या
मनांत उत्पन्न झाली होती. आपण गरीब असूं, परंतु चार दिवस चिकार
मजेंत घालविण्याइतका पैसा आपल्याजवळ आहे, मग जावईबुवा म्हणून
सासुरवाडीचा श्रीमंती पाहुणचार आपण आयतोबासारखा कां घेऊन यायचा
असं त्याला वाटलं होतं. म्हणून तो नलिनीला पुनः पुन्हां म्हणाला होता,

“ दिवाळीला तुझ्या घरी कशाला जायचं ? आपण दूर कुठेंतरी एकांत
जागी आपला दिवाळसण साजरा करूं या. ”

नलिनी त्याला पुनः पुन्हां म्हणाऱ्या होती, “ असं काय करतोस रे !

आपल्या लग्नानंतरची ही पहिली दिवाळी. माझ्या आईबापांकडून तुझं कोडकौतुक झालेलं पहावंसं मला वाटतं—”

“अग, तें कोडकौतुक आतां जन्मभरच होणार आहे.”

“तरी पण—”

“नले, माझं ऐक. आपण आपली दिवाळी स्वतंत्रपणें साजरी करूं या. तुला अशी खूष करून टाकतों बघ तरी—”

मग अखेर नलिनीनं त्याच्या म्हणण्याला संमति दिली होती. मात्र ती तिनं मनापासून दिली नसावी, आईबापांच्यापासून आपण दिवाळीच्या सणांत दूर असावं या विचाराचं तिला दुःख होत असावं, आणि काहीं झालं तरी आपण गरीब तेव्हां आपण कितीशी मजा करणार अशी शंका तिच्या मनांत असावी, असं चिंतामणीला सारखं वाटत राहिलं होतं. या विचारानं मग तो अधिकच इरेस पेटला होता. दिवाळीत करावयाच्या चैनीचा बेत त्यानं फारच मोठ्या प्रमाणावर आंखला होता. तो मनार्थी म्हणाला होता, ‘नलिनीला वाटत असेल, तिचे आईबाप मोठे श्रीमंत, मी गरीब. ते दिवाळ-सणाचा जो जंगी थाट उडवतील त्या मानानं मी तिला कितीशी मौज देणार ? माझी कांहीं गरुडाची झेंप नव्हे. कोंयडीची झेंप ! ती कितीशी मोठी असणार ? चैन चैन ती मी काय करणार ? पण मलाही एक-प्रकारची पैज जिंकायची आहे. असा बेत उडवून देईन की आपण आपल्या आईबापांकडे गेलों असतों तरी इतक्या मजेंत राहिलों नसतों अशी कबुली नलिनीनं दिली पाहिजे’—आणि या ईर्ष्येनं त्यानं दिवाळीच्या सणासाठीं एक बेत आंखला होता. सृष्टिशोभेनं चिकार गजबजलेल्या शांत, स्तब्ध वाटमाथ्यावरच्या एका बंगल्यांत नलिनीला घेऊन रहाण्याची त्यानं कल्पना काढली होती...

नलिनी त्याला म्हणाली होती, “डोंगरावर हवेच्या ठिकाणी बंगल्यांत रहावं असं तुझ्या मनात आहे ना. कांहीं हरकत नाही. आमच्या आबा-साहेबांचा माथेरानला एक बंगला आहे. मी त्यांना पत्र लिहिलं तर ते आनंदानं आपली राहायची सोय करतील.”

“छे, छे छे ! नले, तसलं कांहीं करूं नकोस. तुझ्या घरची श्रीमंती उसनी घेऊन मला मजा करायची नाही. ”

“असं काय करतोस रे ! आवासाहेवांचा बंगला तो आपलाच बंगला नाही वाटतं ? ”

“आपला म्हण पाहिजे तर पण तो नको आपल्याला. मी स्वतंत्रपणें सारा बेत आंखणार आहे. ”

“असा इट्टी आहेस तूं ! ” नलिनी अखेर म्हणाली होती.

तिला अभ्रला बेत मनापासून आवडलेला नाही हें चिंतामणीला स्पष्ट दिसलं होतं. पण तो मनाशीं सारखं म्हणत राहिला होता, “आतां नाराज आहेस तूं. पण अखेर तुला खूप करून टाकीन तरच नांवाचा चिंतामणि. ” दिवाळीच्या चार दिवसांत नलिनी अगदीं चिकार आनंदांत राहिल यासाठीं काय काय केलं पाहिजे याचा नीट हिशोब करून त्यानं मग एकंदर बेताची आंखणी केली होती.

त्याचा दोस्त रामराव कावळे याचा घाटमाथ्यावर एक छोटासा सुंदर बंगला होता, तो त्यानं चार दिवसांसाठीं मिळविला. चिंतामणीनं आपला बेत त्याला सांगितला तेव्हां रामराव त्याला म्हणाला,

“अरे यार, बंगला देईन कां म्हणून काय विचारतोस ? वाटेल तितके दिवस जाऊन रहा तिथं. माझा कारकून व माळी तिथें आहे, त्यांना मी पत्र लिहितां. ते तुमची सारी व्यवस्था उत्तम ठेवतील. आपल्या छोकरांला घेऊन जा आणि मजा कर चार दिवस. बंगला तुझा आहे असं समज. ” चिंतामणि म्हणाला, “थंक्सू व्हेरी मच. पण रामराव, आगगाडीनं प्रवास करण्याची आपली नाही बुवा इच्छा. शिवाय बंगल्यावर चार दिवस रहायचं व मजा करायची म्हणजे इकडे तिकडे हिंडतां आलं पाहिजे, तुझी मोटार पाहिजे आपल्याला. ”

रामराव म्हणाला, “अरे, पाहिजे तर नाही कोण म्हणतो लेकाचा ! खुशाल घेऊन जा माझी गाडी. एवढंच कीं ती सध्या कारखान्यांत टाकली आहे. ती तुझ्या वेळेवर तयार होते कीं नाही पहायचं. पण चिंता

करूं नकोस. आज मी कारखान्यांत जातो व सागर्तों गाडी लवकर तयार करायला. तुला नक्की कोणत्या दिवशीं गाडी तयार पाहिजे, बोल. ”

“ दिवाळी अकरा तारखेला सुरू होते. दहा तारखेला रात्रीच्या मुक्कामाला बंगल्यावर पोचतां आलं पाहिजे आम्हांला. दहा तारखेला चार वाजतां आमची स्वारी बॅकेला बुट्टी देऊन बाहेर पडणार, घरी येणार, अन् तडक नलिनीला घेऊन मोटारनं निघणार. ”

“ कुछ फिकिर नहीं. दहा तारखेला दोन वाजतां माझी गाडी तुझ्या दाराशीं येऊन उभी राहील. ”

“ आणि हें बघ रामराव, तुझा ड्रायव्हर नको मला हं. ”

“ कां रे त्याची अडचण होईल म्हणून होय ? बरं, बरं. माझा ड्रायव्हर नाही येणार, पण माझी गाडी कुठे खड्ड्यांत घालूं नकोस म्हणजे झालं. ”

“ आणि गाडी कॅप्लीट दुरुस्त पाहिजे हं. नाहीतर कुठेंतरी ती मला दगा देईल आणि साराच घोटाला होईल. ”

“ अगदी फर्स्टक्लास करून देतो रे गाडी तुझ्या ताब्यात. तुला कां फिकिर ? जा जा. आपल्या छोकरीला घेऊन जा. आणि मनसोक्त चैन कर. ”

अशा प्रकारें गाडी मिळाल्यावर चिंतामणीनं बाकीचीहि व्यवस्था अगदी फर्स्टक्लास केली होती. बंगल्यावरच्या चार दिवसांच्या मुक्कामांत खाण्यापिण्याची चंगळ उडाली पाहिजे म्हणून त्यानें पक्कान्नासाठीं लागणाऱ्या साऱ्या जिनसा, फळफळावळ, मिठाई, अनेक प्रकारचीं सरबत्ते, सुका मेवाहि खरेदी केला होता. व हा सारा सरंजाम एका आचार्याच्या स्वाधीन करून त्यांत त्याला दोन दिवस आधीं बंगल्यावर पाठविलं होतं. आपण व नलिनी दहा तारखेस बंगल्यावर येऊन पोचूं त्या वेळेस अगदी बादशाही थाट तयार असला पाहिजे असें त्यानं त्या आचार्याला बजावलं होतं. ही सारी तयारी त्यानं गुप्त रीतीनं केली होती. बंगल्यावरची बरदास्त पाहून नलिनी चकित झाली पाहिजे, व रामराव कावळ्याच्या बंगल्यावर चार दिवस मजा केल्यावर अशी मजा घरच्या दिवाळसणांत आली नसती अशी कबुली तिनें दिली पाहिजे, अशी त्याची इच्छा होती.

मात्र आपण जें करीत आहोंत तें नलिनीला पसंत नाही, तिला दिवाळ-सणाला घरीं जायचें होतं, व तिचें आपण ऐकलं नाही म्हणून ती आपल्या-वर नाराज आहे, असं त्याला सारखं वाटलं होतं.

आतां जेन्हां ती तोंड फिरवून डोक्यावरून पदर ओढून घेऊन अगदीं बोलेनाशी झाली तेव्हा त्याला असंच वाटलं कीं तिला आपण अशी नेत आहोंत व तिच्या आईबापापासून दूर कुठें तरी दिवाळ-सण घालविण्यास भाग पाडीत आहोंत याबद्दलचा रुसवा तिच्या मनांत आहे.

तिनं खुर्चीत यावं व बोलावं म्हणून त्यानं पुष्कळ प्रयत्न केला. मग तो मनांतल्या मन्नात म्हणाला, 'बरं, बरं नको बोलूस, रुस. आता बंगल्यावर गेल्यावर तुझी कळी कशी आपोआप उमलूं लागेल तें मी पाहीनच कीं !' तो समोर रस्त्याकडे दृष्टि ठेवून मोटार चालवूं लागला. गाडी अगदीं त्याच्या मनाप्रमाणें चालली होती. एंजिनचा 'सूं' असा आवाज मोठा मजेदार होत होता. त्या आवाजात आवाज मिसळून तो 'तानसेन' चित्रपटातलं गाणं गुणगुणूं लागला.

‘ वो दिन याद करो.....’

तितक्यांत पावसाचे टपोरे थेंब मोटरच्या टपावर व काचेवर वाजूं लागले. रस्ता थोडा थोडा ओला होऊं लागून भिजलेल्या मातीचा वास सुटला. वारा जोरानं वाहूं लागला. आभाळांत मोठमोठे ढग एकदम जमून आले. अजून घाट पंधरावीस मैल दूर होता आणि घाट चढून गेल्यावरही चार सहा मैलांची मजल करायची होती. दिवेलागणीच्या आंत बंगल्यावर पोंचण्याची चिंतामणीची इच्छा होती. त्यानं पेट्रोलवर जोरानं पाऊल दाबलं. त्याबरोबर चढलेल्या आवाजांत 'सूं' करीत एंजिन काम देऊं लागलं, आणि गाडी खूपच वेगात निघाली.

नलिनी म्हणाली, “ चिंता ! ”

“ हां सरकार ! ”

“ चावटपणा करूं नकोस. किती वेगानं निघाला आहेस ? ”

“ सरकारस्वान्या दिवेलागणीच्या आंत पोंचतील अशी वर्दी पुढें गेली आहे. ”

नलिनी एकदम खुद्कन् हंसली. तें पाहून चिंतामणि एकदम खुर्षीत आला. तो म्हणाला,

“तुझ्या अंगावर पाऊस येत असेल तर माझ्याजवळ सरक. ”

ती थोडीशी जवळ सरकली व म्हणाली, “ फार मोठा प्राऊस येणार असं दिसतंय रे. ”

“ येऊं दे. त्यानं आपल्याला गांठाच्या आंत आपण सूत्राल्या करूं. ”

त्यानं पेट्रोलवर आणखी जोरांत पाय दाबला. पण काय आश्चर्य, गाडीचा वेग वाढण्याऐवजी तिच्या पाठीमागच्या नळींतून बंदुकीचे बार व्हावे तसे ठो ठो असे आवाज झाले. नंतर गरम् गरम् गरम् असे एंजिन-मधून आवाज निघून गाडीचा वेग नाहीसा झाला, आणि वीस पंचवीस याई सरपटत जाऊन ती अजिबात थांबली. चिंतामणीनं ती पुन्हां सुरू करण्याची परोपरीनं खटपट केली, परंतु कांहीं केल्या ती सुरू होईना. तो खाली उतरला, त्यानं हॅडल गरगरा फिरवून पाहिलें. परंतु एंजिनमधला पंखा कांहीं केल्या फिरना. त्यानं झाकण उघडलं. नट फिरवून पाहिले, अखेर रस्त्यानं जाणाऱ्या चार पांच खेडुतांना गाडी ढकलायला लावली. पण कशाचाहि उपयोग होईना...

नलिनी म्हणाली, “ आतां रे ! ”

चिंतामणि मनांतल्या मनांत संतापला होता, पण त्यापेक्षांहि अधिक खजील झाला होता. अशाप्रकारें अकस्मात् नादुस्त होणाऱ्या त्या गाडीचा त्याला विलक्षण राग आला होता. पण त्याबरोबरच अशा विचारानं खाजिल झाला होता, कीं आपण मारे चिकार मौज करण्याच्या बढाया नलिनीजवळ मारल्या होत्या, ‘बघ तरी’ असं आव्हान तिला दिलं होतं, व आतां ‘ प्रथमप्रासे मक्षिकापातः ’ असं होत होतं. घाटाच्या अलिकडच्या जंगलाच्या या जागीं पावसांत अडकून पडायची वेळ आली होती ! नलिनी मनांतून आपल्यावर खचित खूप रागावली असेल, ‘ चांगलं दिवाळसणा-साठीं घरीं जायचं मी म्हणत होतें तें ऐकलं नाही. मजेचा बेत करूं म्हणून हट्ट धरलांत. खाशी मजा आणलीत माझ्या वांट्याला ! ’ तिच्या दृष्टीनं आपली फजीती झाली होती. आणि सगळ्यांत चीड आणणारी गोष्ट होती

ती, ही कीं जे घडत होतं त्याच्यावर आपल्या हातीं कांहीं उपाय नव्हता. मोटारच्या पेट्रोलच्या नळींत बहुतेक काही तरी आडकलं असावं व पेट्रोलचा प्रवाह बंद झाला असावा, म्हणून त्यानं पंप मारून पाहिला, सगळं कांहीं केलं पण ती मोटार कांहीं केल्या सुरू होईना. एखादा निष्णात मेकॅनिक कदाचित् मोटारची नादुरुस्ती पाच मिनिटांत काढूं शकेल, पण या जंगलांत मेकॅनिक आणायचा कोठून ? आणि याच वेळेस नेमका पाऊस सुरू झाला होता. खालीं उतरून मोटारची खटपट करतां करतां चिंतामणि अर्धा मुर्धा भिजून गेला होता. थ्रमांनीं आलेला घाम व वरून पडणारा पाऊस या दोहोचे ओघळ त्याच्या कपाळावरून वहात होते. ते पाहून नलिनी अखेर त्याला म्हणाली,

“ भिजतो आहेस रे तूं. मरूं दे ती मोटार. इकडे ये आणि आंत बैस. हा पाऊस उघडेपर्यंत आंता कांहीं आपली इथन सुटका होत नाही. ”

चिंतामणि गाडींत चढून तिच्याजवळ बसला व तिला हलकेंच म्हणाला,

“ नले, माझ्यावर रागावूं नकोस. मला क्षमा कर. ”

पावसाची सर अजून बेताचीच होती, पण ढगाचा गडगडाट होत होता. विजा चमचमत होत्या, लवकरच तुफानी पाऊस होणार अशी लक्षणं दिसत होती. पावसाची धार थोडी हळू वाजू लागली कीं चिंतामणीला वाटे, पावसाचा जोर कमी होत आहे, वादळ होईल असं दिसत नाही; पण तितक्यात सरीचा आवाज अधिक वाटल्याचा त्याला भास होई आणि मग त्याच्या मनांत येई आतां वादळ होणार खास. त्याला मध्येच वाटे, कुणाची तरी अकल्पित मदत मिळून आपली गाडी सुरू झाली तर आपल्याला घाटमाथ्यावरच्या बंगल्यावर पोचायला फारसा उशीर होणार नाही. परंतु या ठिकाणीं या वेळीं त्याच्या मदतीला कोण धांवणार हा मोठाच प्रश्न होता. आणि जर कुणाची मदत मिळाली नाही, आणि इथें या पावसांत आणि या जंगलांत गाडींत बसून रात्र काढायची वेळ आली तर—या ‘तर’च्या पुढचे शब्द नुसते मनांत आले तरी चिंतामणीला शरम वाटत होती. ‘दिवाळीच्या आदल्या रात्री’ रात्र अशी उपार्शीपोटी व रानात काढायची वेळ

तुझ्या मूर्ख हट्टानं आली बरं का. मी चांगलं म्हणत होतं, दिवाळसणासाठी आमच्या घरी जाऊं, 'असं नलिनी आपणाला म्हणाली तर तिचें तें म्हणणं आपल्याला मुकाट्यानं खालीं मान घालून ऐकावं लागेल असं चिंतामणीच्या मनात सारखं येत होतं. त्यानं जन्मांत कधी परमेश्वराची प्रार्थना केली नव्हती, पण आतां तो परमेश्वराला म्हणूं लागला, " तूं खरोखरच दयेचा सागर असशील तर एखादी गाडी माझ्या मदतीला धाडशील. " परंतु आजपर्यंत त्यानं परमेश्वराची आठवण ठेवली नव्हती या त्याच्या पापाबद्दल परमेश्वरानं त्याला चांगलंच प्रायश्चित्त द्यायचं ठरविलं होतं असं दिसलं. पंधरा मिनिटं गेलीं, अर्धा तास झाला, पाऊण तास झाला तरी देखील त्या रस्त्यानं एक देखील मोटार अगर ट्रक फिरकली नाही.

पावसाचा जोर मात्र आतां कमी झाला होता. तें पाहून गाडी चालू करण्याचा पुन्हा प्रयत्न करावा अशा विचारानं चिंतामणि खालीं उतरला. एंजिनचं झाकण उघडून त्यानं पुन्हां नटबोल्ड फिरविले आणि एंजिनपुढचा दांडा तो जोरानं फिरवू लागला. लहानपणीं एकदा आईस्त्रीमच्या यंत्राचा दांडा त्यानं असाच तासभर फिरवला होता. यंत्रातलं दूध कांहीं केल्या गोठलं नव्हतं, त्याची त्याला आठवण झाली. त्याच्या उजव्या हातातून कळ उठूं लागली तेव्हां त्यानं दाडा फिरवण्याचं बंद केलं. त्यानं गाडीला लाथ मारली व अगदीं असभ्य शिवी हांसडली.

तितक्यात रस्त्यावर एकदम प्रकाशाचा झोत पडला व पावसाच्या धारा त्या झोतात चमकलेल्या त्याला दिसल्या. एक गाडी येत होती खास !...चिंतामणि रस्त्याच्या मधोमध उभा राहिला. व येणाऱ्या गाडीला खूण करण्यासाठी त्यानं आपले दोन्ही हात वर उचलले. जंगलांतल्या सडकेवर मधोमध पावसात उभे राहून आपण हातवारे करीत आहों हे दृश्य नलिनीला हास्यास्पद वाटत असेल खास असा विचार त्याच्या मनांत आल्यावांचून राहिला नाही. परंतु हास्यास्पद असो अगर कसंहि असो, त्याला ही येणारी गाडी थावविणं भाग होतं. त्या गाडीवरचा ड्रायव्हर कदाचित् आपल्या मोटारची नादुरस्ती काढू शकेल अशी त्याला आशा होती.

त्याची ही आशा कांही खोटी ठरली नाही. त्याची खूण पाहून ती येणारी गाडी थांबली. बर्मा शेल कंपनीची पेट्रोलची भली जंगी टाकी बाहून नेणारी ट्रक होती ती. तिचा ड्रायव्हर खाली उतरला व चिंतामणीनं त्याला विनंति केली तेव्हां त्याच्या गाडीजवळ येऊन तो ती तपासून पाहू लागला. एखाद्या मांत्रिकानं पांच मिनिटात साप अगर विंचू उतरवावा त्याप्रमाणे त्या ड्रायव्हरनं इकडे तिकडे चांचपून पाहून व स्पॅनर हाती घेऊन थोडी खटपट करून चिंतामणीला म्हटलं,

“साहेब, आतां गाडीत बसा पाहू आणि करा स्टार्ट ! मी दांडा मारतो. हं. ! ” आणि काय आश्चर्य, दांड्याचे पुरते दोन फेरेहि त्यानं फिरविले नसतील तोंच पंखा सुरू होऊन तें एंजिन धडधड करूं लागलं. त्या ट्रकच्या ड्रायव्हरनं दांडा काढून चिंतामणीला आणून दिला व म्हटलं. “आतां चालेल बघा चांगली गाडी. ” काय नादुरुस्ती झाली तें त्याला विचारावं असं चिंतामणीला क्षणभर वाटलं, पण त्यानं विचार केला, विचारून काय रायचं आहे ? गाडी सुरू झाली हा मुख्य मुद्दा. त्यानं हात बाहेर काढून त्या ड्रायव्हरच्या हातावर एक नोट ठेवली व म्हटलं, “थॅक यू. ” “हें काय साहेब, छे छे हें नको. ” असं म्हणून तो ड्रायव्हर नोट परत देऊं लागला.

“छे छे ! ध्यायलाच पाहिजे तुम्ही. ” असं म्हणून चिंतामणीनं परत त्याच्या हातावर नोट दाबली व, “तुमचे फार उपकार झाले हं. ” असं म्हणून गाडी सुरू केली. चांगली चाळीस मैलाच्या वेगानं गाडी जाऊं लागली. त्यानं स्वतः त्या गाडीची परोपरीनं विनवणी केली तरी ती हट्टानं एके जागी उभी राहिली होती आणि त्या ट्रकच्या ड्रायव्हरनं जरा कानमंत्र देतांच आतां पहा ती कशी व्यवस्थित आणि नखरेबाजपणानं चालली होती. पाया पडतील त्यांना झिडकारणाऱ्या आणि रोज रात्री बायको बडवायचं ज्याला व्यसन आहे अशा एखाद्या मवाल्यापुढें नरमणाऱ्या लहरी बाईप्रमाणें रामरावच्या या गाडीनं वर्तन केलं होतं. ट्रकच्या ड्रायव्हरनं निव्वळ अंगारा लावून पिशाच घालवावं त्याप्रमाणें तिचा अडेलतडूपणा घालविला होता. त्यानं खरोखर नुसता नांवाला हात लावला होता. खचित परमेश्वरानं त्याला

भाडला असला पाहिजे. किंवा प्रत्यक्ष परमेश्वरच त्याच्या रूपानं आला असला पाहिजे. दामाजीला सोडविण्यासाठी ज्या परमेश्वरानं विठू महाराचं रूप घेतलं त्याला ड्रायव्हरचं रूप घेणं असंभवनीय थोडंच होतं ? तो खरोखरच परमेश्वर असेल तर आपण त्याच्या हातावर ठेवलेली इंग्रज राजाच्या छापाची नोट पाहून तो हंसला असेल खचित् ! मात्र परमेश्वराला एवढी विनोदबुद्धी असेल अशी चिंतामणीला खात्री वाटेना.

मनांतले हे विचार नलिनीला बोलून दाखवावेत असं चिंतामणीला फार वाटलं. पण त्यानं तसं केलं नाही. कारण ती अजूनहि रसून बसल्यासारखी दूर बसली होती व तिने आपला पदर डोक्यावरनं आणखीच घट्ट घेतला होता. तो मनांतल्या मनांत तिला उद्देशून म्हणाला, “बैस, खुशाल रसून बैस. आता बंगल्यावर पोचून आत पाऊल टाकल्याबरोबर एक रसलेलं माणूस खुर्शीत येऊन हंसेल तें मी पाहीनच की.” त्यानं गाडी आणखी वेगानं काढली.

पण घाटांत पावसाची खूपच झोड होऊन गेली होती. आतां चांगलीच रात्र होऊन अंधार पडला होता. घाटांतली वळणं फार वाईट होती. त्यातच ठिकठिकाणीं पाण्याचे लोंढे वहात होते. लहान मोठे दगड रस्त्यावर येऊन पडले होते. गाडी अतिशय सावकाश काळजीनं चालविणं भाग होतं. घाट संपल्यावर पांच सहा मैलांचा रस्ता होता तोहि कमीअधिक चढउताराचा होता व गाडी वेगानं चालविणं अशक्य होतं.

अखेर ज्या ठिकाणीं बंगले होते त्या ठिकाणच्या नाक्यावर चिंतामणि येऊन पोचला तेव्हां रात्रीचे नऊ वाजले होते. रामराव कावळ्यांचा बंगला त्यानं पूर्वी कधी पाहिला नव्हता. नाक्यापाशीं उजव्या हाताला एक वाट फुटली होती व ती डोंगराकडे चढत गेली होती. या वाटेच्या दुतर्फा झाडाझुडुपांनीं आच्छादिलेल्या मोठमोठ्या अंगणाच्या मागं लपलेले पंधरा-वीस बंगले होते. आपण दिवसां उजेडी पोचूं व मग कोणालाहि विचारलं तर रामराव कावळ्यांचा बंगला कोणता तें आपल्याला सहज कळेल असा चिंतामणीनं निघण्यापूर्वी विचार केला होता. पण त्याचा तो हिशोब आतां उलटा सुलटा झाला होता. आतां पाऊस अगदीं थांबला होता पण त्या

नाक्याच्या आजुबाजूस चिटपांखरूं देखील दिसत नव्हतें. चिंतामणीनं गाडी उभी केली व ज्याला रामराव कावळ्याचा बंगला विचारता येईल अंस कुणी माणूस भेटतं का याची तो वाट पाहूं लागला. परमेश्वराच्या सहाय्यावर आतां त्याचा विश्वास बसल्यामुळें त्यानं मनांतल्या मनांत प्रार्थना केली,—“परमेश्वरा—”

आणि काय आश्चर्य, त्यानं देवाचं नांव घेतल्याबरोबर समोरून एक माणूस हातांत हरिकेन कंदील धरून रस्त्यावर काठी आपटीत समोरून येत असतांना त्याला दिसला. तो जवळ आला तेव्हां चिंतामणि म्हणाला,—

“अहो मिस्टर, रामराव—”

तो कंबिलवाला म्हणाला, “राम राम.”

चिंतामणीनं राम राम म्हटलं नव्हतं. त्यामुळें त्यानं राम राम म्हणावं याचं चिंतामणीला आश्चर्य वाटलं. पण तें मनावेगळं करून त्यानं विचारलं, “रामराव कावळ्याचा बंगला आहे ना इथें ?—”

त्या माणसानं कानामागें एक हात धरून विचारलें, “आ ? ”

तो बहिरा असावा हें चिंतामणीच्या लक्षांत आलं. त्यानं आवाज चढवून विचारलं, “रामराव कावळ्यांचा बंगला कुठें आहे, माहीत आहे काय ? ”

“हां हां, चांगला आहे.”

“अहो, चांगला आहे कीं कसा आहे नाही विचारलं. कुठें आहे ? ”

“या छोट्या रस्त्यानें चढून वर जा. डाव्या अंगाला चवथा बंगला.”

“ठीक, ठीक. चवथा काय ? थक यू. तसदी दिली माफ करा.”

तो माणूस म्हणाला, “हां हा साप फार आहेत इकडे.” आणि आपली काठी आपटीत रस्त्यानं पुढं निघून गेला.

चिंतामणीनं गाडी उजव्या हाताकडे वळवून त्या अरुंद चढणीच्या रस्त्यानं हाकावयास सुरुवात केली. मोटरच्या पुढच्या दिव्यांच्या प्रकाशात तो डाव्या हातचीं फाटकं मोजीत होता. तीन फाटकं ओलांडल्यावर तो अर्धवट स्वतःशींच व अर्धवट नालिनीला ऐकूं जावं या हेतून म्हणाला, “आतां पुढचाच बंगला आपला,”

चवथं फाटक दिसलं तेव्हां त्यानं गाडी बळवून त्या फाटकांतून आंत नेली. पण तिथें तो पहातों तों जिकडे तिकडे अंधार होता. त्यानं जोर-जोरांत हॉर्न वाजविला. परंतु कुणी नोकर धांवून आला नाही, किंवा कुणाची चाहूलही लागेना. शेजारच्या कुठल्यातरी बंगल्यांत दोन चार कुत्रीं मात्र मोठमोठ्यादां भुंकूं लागलीं. चिंतामणि मनांतल्या मनांत चांगलाच चाट झाला. रामराव तर म्हणाला होता कारकुनाला व माळ्याला सारी व्यवस्था जय्यत तयार ठेवण्याबद्दल पत्र लिहिलं आहे. शिवाय त्यानं स्वतः आचारी आणि खंडीभर सामान पुढं पाठवून दिलं होतं. आणि आता या ठिकाणीं कुणाचाच पत्ता नव्हता ! आणि बंगल्यांत दिवाही नव्हता ! रामरावच्या नोकरांना व आचार्याला जंगलातल्या वाघानं पकडून नेलं, कीं ते सारे साप चावून मरून गेले, कीं काय झालं तरी काय ? हा आहे काय भुताटकीचा प्रकार ? चिंतामणीला वाटलं, नलिनीपुढे आपली जी फजिती होणार आहे तिला आता पारावार नाही; आणि या साऱ्या गोंधळाबद्दल ती आपल्या जन्मात क्षमा करणार नाही...

तो खाली उतरला व ओल्या झालेल्या चिकट तांबड्या मातीवरून कशीबशी पावलं टाकीत बंगल्याच्या दाराशीं गेला. त्यानं दार ढकललं. तों तें उघडलं. आत जाऊन त्यानं भित चाचपडून पाहिली. त्याच्या हाताला बटन लागलं तें त्यानं ओढतांच लख्खकन् दिवा लागला. 'ठीक आहे. दिवे तरी शाबूत आहेत. नशीब म्हणायचं.' मग त्यानं दोन्ही बाजूच्या खोर्लांत जाऊन दिवे लावले व बाहेर येऊन नलिनीजवळ जाऊन तो तिला म्हणाला,

“ नले, उतर. हाच आपला बंगला. कांहीं तरी घोटाळा झालेला दिसतोय. पण हरकत नाही. तूं उतर आणि बंगल्यांत जा. मी तुझी आणि माझी सूटकेस आणि बरोबर आणलेली छोटीशी फराळाची करंडी घेऊन येतो. अखेर आपण बंगल्यावर येऊन पोंचलों हें कांहीं थोडं नाही. सकाळीं उठल्यावर पाहूं काय घोंटाळा झाला आहे तो. पण कांहीं कां असेना आपल्याला रात्र मजेंत आरामशीर पलंगावर एकमेकांच्या कुशीत निजून काढतां येईल हें काय थोडं झालं ? ”

नलिनी उतरली. तिनं बंगल्याकडे पाहिलं व ती खुदकन् हंसली असावी असं चिंतामणीला वाटलं. ती म्हणाली, “ चिंता, फार दमलें आहे रे ! आणि भूक अशी लागली आहे—”

चिंतामणि म्हणाला, “ पाव, लोणी, केक्स, केळीं, सफरचंद आहेत माझ्याबरोबरच्या करंडीत. त्यावर मारूं या हात. करायचं काय ! ” त्यानं एकदम तिला जवळ ओढून तिचा मुका घेतला व तो म्हणाला, “ नले, मला माफ कर हं, पण असं झालं—”

“ आंत चल बाबा आर्धी. केव्हां एकदां अंग टॉवेलनं पुसून काढीन असं झालंय. ” ती धांवत गेली व जातांना तिच्या सॅडल्सना जेव्हा तांबड्या चिकट मातीचै लचके चिकटले व तिचीं पावलं झटकलीं तेव्हां अर्धवट भीतीनं व अर्धवट त्या प्रकाराची गंमत वाटली म्हणून ती ओरडली, “ अय्या ! ”

चिंतामणीनं सूटकेस व करंडी काढून हातांत घेतली व तोहि धांवत तिच्या मागोमाग बंगल्यांत शिरला. त्यानं पाहिलं तों मधल्या दिवाणखान्यांत एका कोचावर सपशेल हातपाय पसरून नलिनी उताणी पडली होती. सूटकेसेस् व करंडी ठेवून तो तिच्याजवळ गेला व म्हणाला, “ नले, तुला फार त्रास झाला. पण आतां मी सारं करतो बघ. तूं उठूं सुद्धा नकोस. मी टॉवेलनं तुझं अंग कोरडं करतो, तुझ्या तोंडाला पावडर लावतो, लिपस्टिक लावतो, मग करंडीतून फराळाचं काढून मी माझ्या हातानं तुला भरवितों. ”

“ मला फार झोप आली आहे रे. ” असं म्हणून नलिनीनं मोठी जांभई दिली. ती त्रासून तसं म्हणाली कीं इथें कोचावर आरामशीर पडल्यावर तिचा राग नाहीसा झाला म्हणून म्हणाली तें चिंतामणीला ठरवितां आलं नाही. परंतु त्या गोष्टीचा निर्णय करायला त्याला सवड नव्हती. चटकन दूर होऊन त्यानं आर्धी आपली व तिची सूटकेस उघडली व स्वतःसाठी परीटघडीचे कपडे काढले. त्यानं आपल्या अंगावरचे ओलेचिन्न झालेले कपडे ओरबाडून काढले व टॉवेल कमरेला गुंडाळून तो न्हाणीघराकडे धांवला. नलिनी डोळे मिटून पडल्या पडल्या त्याची चाहूल ऐकत होती. प्रवासाच्या शीणानं तिला गुंगी आली. त्या गुंगीतून ती जागी झाली

तेव्हां चिंतामणि गुडघे टेकून आपल्याजवळ बसला आहे व आल्या ब्लाऊजची बटन काढीत तो कांहींतरी बोलतो आहे असं तिला वाटलं. तिने अधिक जागं होण्याचा प्रयत्न करण्यासाठी डोळ्यांची उघड्यां केली. तो तिला म्हणत होता,

“तुझं सारं अंग मी टॉवेलनं पुसून काढतों. मग आपण थोडक्यां ब्लाऊज, आणि—” तिने मान हलवून पुन्हां डोळे मिटले व म्हटलं. “मला खायला कांहीं नको. तूं दूर हो पाहूं, मला निजं दे. अशी झोंप आली आहे की—”

तिचं बोलणं रुसव्याचं व वैतागाचं होतं असं चिंतामणीला वाटलं. तो प्रेमानं म्हणाला, “नले, रागवूं नकोस. मला क्षमा कर. अशा ओल्या कपड्यानिशीं झोंपणार कीं काय तूं ? छे छे ! मी तुझं अंग पुसतों बघ. तूं अशी कोचावर पडून राहा.” त्यानं तिच्या ब्लाऊजची बटन काढायला सुरवात केली. त्याच्या हाताचा स्पर्श तिच्या वक्षःस्थळांना झाला तेव्हां गोड गुदगुल्यांनीं सर्व अंग शिरशिरल्याप्रमाणें तिने शहारे दिले व एकदम त्याचे दोन्ही हात पकडून ती मोठमोठ्यांदा हंसली. ती म्हणाली, “तूं नको माझं अंग पुसूं. तुझा चावटपणा माझ्या लक्षांत आला. मी पुसतें अंग, आणखी नवे कपडेही करतें. पण तूं इथून जा पाहू. जा !”

तिच्या त्या बोलण्यांत अजूनहि थोडासा राग होता अशी शंका चिंतामणीला आली. ‘रागावूं नकोस’ अशी अर्थाची मुद्रा करून त्यानं प्रेमभरानं तिच्याकडे पाहिलं मग तो म्हणाला, “बरं, बरं. तूं आपलं अंग कोरडं करून नवे कपडे घाल. तंवर इथल्या जेवणघराच्या कपाटांत बसया, पेले, ग्लास, कोटे, चमचे सांपडतात का पहातों मी. हा टॉवेल, ही तुझी साडी, ही आंतली चोळी, हें ब्लाऊझ, ही क्रीम, ही पावडर, हा कंगवा—”

“आधीं तूं जा पाहूं. इधनं—” ती म्हणाली.

त्यानं काहीसा शरमिदा चेहरा केला, पण मग तो तिच्याजवळ थांबलो नाही. जेवण बरांत काय काय सामान मिळतं तें पहाण्यासाठी तो लगबगीनं तिकडे गेला.

एकीकडे अंग पुसून कपडे बदलून चेहरा ठाकठीक करतां करतां जेवण घरांत चितामणीची खटपट चालली होती ती नलिनी ऐकत होती. कप-बशांचे व काट्या चमच्यांचे आवाज तिला ऐकू येत होते. ती स्वतःशीं हंसत होती—२

परंतु तितक्यांत चितामणीची किंकाळी तिला ऐकू आली व बऱ्याचशा कपबशा व ग्लास खालीं फरशीवर पडून फुटल्याचा खळाळकन् आवाजहि तिच्या कानीं आला. ती धांवतच तिकडे गेली.

“ चिता ! काय रे झाल ! ”

“ माझ्या पायावरून केवढा तरी साप गेला. या कपबशांची मोठी कुतुब-मिनार करून मी तुझ्याकडे येत होतो इतक्यात माझ्या पायावरून मऊमऊ व गारगार कांहीं जातंयसं मला वाटलं. पहातो तो भलाजगी नाग. अस्सालांब आणि पिवळा धमक ! ”

तें ऐकून नलिनीनं किंकाळी फोडली व म्हटलं, “ चिता, आतां या ठिकाणीं एक क्षणभरसुद्धा मी रहाणार नाहीं. सापाची मला भयंकर भीति वाटते. चल बाबा चल. या बंगल्यात रहायचं नाहीं आता. ”

“ अग, तो नाग त्या मोरीकडे गेला. एव्हाना तो बाहेर पडून पसार झाला असेल. तो काय आता पुन्हां येणार आहे होय ? ”

“ पण मी आतां या बंगल्यांत रहाणार नाहीं अन् चिता, तुलाहि राहू देणार नाही. ”

“ अग पण नले, या वेळेला जायचं कुठं रस्त्यावर ? ”

“ रस्त्यावर मसणांत वाटेल तिथें. पण या बंगल्यांत रात्र काढणं अशक्य आहे बाबा. हा सारा तुझ्या हट्टाचा परिणाम ! दिवाळीच्या आदली रात्र किती मजेनं घालवायची. पण तूं हें ओढून घेतलंस आपल्या वांग्याला. आतां कसलं पहांटेचं रान अन् कसली दिवाळी. ”

१ बोलतां बोलतां ती अगदीं रडकुंडीस आली.

हातांत उरलेल्या कपबशा चितामणीनं झटकन् टेबलावर ठेवल्या व नलिनीला ओढून आपल्या मिठींत घेऊन तिचे मुके घेत घेत तो तिची

समजूत घालूं लागला. त्याच्या प्रेमळ आर्जवांनीं नलिनीनं अखेर आपला इष्ट सोडला व फराळ करून बंगल्यांत निजायचं कबूल केलं. ती म्हणाली,

“ मात्र माझी एक अट आहे हं. ”

त्यानं विचारलं, “ कोणती ? ”

“ रात्रभर खोर्लीत दिवा ठेवला पाहिजे. ”

तो हंसून म्हणाला, “ हात्तीच्या ! ही अट तर माझ्या फायद्याची आहे—”

त्याच्या बोलण्यांतला गर्भितार्थ लक्षांत येतांच नलिनीनं मोठाले डोळे करून म्हटलं, “ चिंता, अरे सदा कसा तुझा चावटपणा ! आपण अशी संकटांत सापडलों आहोंत आणि तरी तुला सगळा ध्यास—”

तो हळूच तिच्या कानांत म्हणाला, “ नले, माफ कर. परंतु आजच्या रात्रीकडे माझं सारं लक्ष लागून राहिलेलं आहे. मी किती व्यवस्था केली होती याची तुला कल्पनाहि नाही. ती सारी व्यवस्था बारगळली कशी माझं मलाच कळत नाही. तुला फार फार सुख द्यायचं मी ठरविलं होतं. परंतु माझा सगळा बेत वाया गेला. तुला वाटत असेल आपण ही रात्र तुझ्या घरीं ऐषआरामात काढली असती, तें राहिलं बाजूला आणि इथें रानावनांत रात्र काढायची वेळ मी तुझ्यावर आणली. मी किती सुंदर व्यवस्था केली होती तें आतां तुला सांगून काय उपयोग ? पण माझ्यावर रागावूं नकोस. अशी काय पहातेस माझ्याकडे ? बोल ना. फार रुसलीस होय ? ”

कांहीं बोलण्याऐवजीं नलिनी मोठमोठयांदां हंसू लागली. ती म्हणाली, “ चिंता तूं अगदीं एक नंबरचा गाढव आहेस. तुला कांहीं कळत नाही. अरे मी रागावले असं कसं समजतोस ? उलट तुझ्यावर अगदीं भयंकर खूष आहे. ”

गोड आश्चर्याच्या धक्यामुळे चिंतामणि डोळे फाडून तिच्याकडे क्षणभर म्हात राहिला. मग त्यानं विचारलं, “ नले, खरं म्हणतेस ? ” त्यानं तिचे पटापट मुके घेतले.

ती म्हणाली, “ खरं ! मी इतकी आनंदांत आहे की कांहीं विचारूं नकोस. मला त्रास होऊं नये, मी रंसू नये, मी मजेंत रहावं यासाठीं तुझी चाललेली खटपट व तुझी गोड बडबड यामुळे माझ्या अंतःकरणांत आनंद मावेनासा झाला आहे. तुझं माझ्यावर इतकं प्रेम आहे हें इतक्या स्पष्टपणें मला पूर्वीं कधीं कळलं नाहीं. माझ्या घरीं आपण दिवाळ—सणास गेलों असतों तर तुझ्या प्रेमाची कल्पना आली नसती. पण आज अगदीं पुरती आली. तो पाऊस, तें वादळ आणि इथें आल्यावरची सारी तारांबळ, सगळंच किती मौजेचं वाटलं मला. दिवाळीच्या आदली रात्र अशा मजेंत कुठल्याहि पतीपत्नींच्या वाट्याला येत नसेल. माझा लाडका चिंता.”

असं म्हणून तिने त्याचा मुका घेतला, आणि त्यानं तिला छातीशीं अगदीं घट्ट घट्ट धरलं—

तितक्यात बाहेरच्या खोर्लीत कुणाच्या तरी पावलांचे फरशीवर आवाज झाले. कोणीतरी ओरडून विचारीत होतं, “ अरे कोण, आहे कोण इथें ? हें सामान कुणाचं ? सारे दिवे लावलेले ? हा आहे काय प्रकार ? कोण आहे ? ”

अशा प्रकारें तो बाहेर आलेला इसम ओरडत जेवणघराकडे पावलं टाकीत आला. चिंतामणि व नलिनी यांनीं दचकून पाहिलं तो हातांत एक मला जंगी सोटा घेऊन दाराच्या चौकटीत उभा राहिलेला त्यांना दिसला. चिंतामणीनं रागानं विचारलं.

“ कोण रे ? असा आरडाओरडा करायला तुला शरम नाहीं वाटत ? ” चौकटीत उभा असलेला तो माणूस चिंतामणीच्या प्रश्नानं चाटच झाला असावा. बोलता बोलता उंचावलेला त्याचा हात खालीं झाला, व त्याच्या हातांतली काठी फरशीवर वाजली ती नरमपणानंच. पण त्याच्या मुद्रेवरचे आश्चर्य एक क्षणभरच टिकलं, पहिल्यापेक्षां अधिक उंच स्वर काढून त्यानं विचारलं,

“ काय रे ए, बंगल्यांत खुशाल शिरलास, जणूं काय तुझ्या बापाचा बंगला अशा समजुतीनं इथं आपलं सामान ठेवलंस, या पोरीबरोबर गुड गुड गोष्टी करीत इथें उभा आहेस, आणि शरम नाहीं वाटत म्हणून मला

या बंगल्याच्या रखवालदाराला विचारतोस होय ? चोराच्या उलट्या बोवा खऱ्या. ”

त्याच्या स्वराच्या वर आपल्या स्वराची पट्टी चढवून चिंतामणीनं म्हटलं, “तू या बंगल्याचा रखवालदार होय ? ठीक, बरं झालं. आतां या एकंदर घोटाळ्याबद्दल कुणाच्या तोंडांत चार भडकावयाच्या तें कळलं मला. रखवालदार, आतां बाहेर व्हा पाहूं. सकाळीं या मला रामराम करायला. मग सांगतो. ”

“अरे त्येच्या ! मलाच दम भरतोस होय ? चांगला मुरलेला डाकू दिसतोस. कां पंजाबांतून कोण ‘रफूजी’ कां कोण इकडे पुण्यामुंबईकडे आले आहेत आणि वाटेल त्याच्या घरांत शिरताहेत, त्यापैकीं आहेस ? कोण, आहेस तरी कोण ? कोण आहेस, बोल. ”

“मी नाही सांगत मी कोण आहे तें. तुझ्या मालकाला विचार ! मी पण उद्यां तुझ्या मालकाला तार करतो व तो तुला खेटरं मारील अशी व्यवस्था करतो. ”

हातांतला सोटा सरसावीत व पुढें पावलं टाकीत रखवालदार म्हणाला, “आतां मुकाट्यानं तूं या छक्कडीला घेऊन बाहेर पडतोस कीं—”

नलिनीला दूर ढकलून चिंतामणि उजव्या शर्टाची बाही डाव्या हातानं सरकवीत पुढें झाला, “फार सैल सुटली आहे रे जीभ तुम्ही !” असं म्हणून त्यानं रखवालदाराच्या तोंडांत मडकविण्यासाठीं हात वर उचलला.

आतां मारामारी होणार असं वाटून नलिनी ओरडली, “चिंता हात मागं घे. ”

चिंतामणि म्हणाला, “तूं गप्प बस नले. या रखवालदाराला पाहुण्यांशीं कसं वागावं तें शिकविलंच पाहिजे. ”

रखवालदार हंसून म्हणाला, “तुम्ही आमचे पाहुणे होय ? छान ! कुणाची परवानगी न विचारतां खुशाल या बंगल्यांत शिरला कीं. असे पाहुणे यायला लागले कीं भागलंच. पक्क्या बेरडांची जात दिसते तुमची. तुम्हांला बाहेर काढलंच पाहिजे. पण तुम्ही गुण्यागेविदानं बाहेर पडणार नाहीं असं

दिसतं. थांबा. रामराव कावळ्यांच्या बंगल्यावर जातो व तिथल्या सखाराम कारकुनाला व माळ्याला घेऊन येतो. मग पाहूं तुमचा तमाशा ! ”

असं म्हणून तो वळला व काठी आपटीत जाऊं लागला. ‘रामराव कावळ्यांच्या बंगल्यावर’ हे शब्द ऐकतांच चिंतामणि दचकला. तो एकदम पुढें झाला, त्या रखवालदाराजवळ गेला व त्याला म्हणाला, “ ए जरा थांब, तूं कुठें निघालास म्हणतोस ? ”

“ कां, घाबरलास वाटतं ? ”

“ घाबरण्याचं राहूं दे. कुठें निघालास म्हणालास ? ”

“ रामराव कावळ्यांच्या बंगल्यावर ! कां ? ”

अत्यंत आश्चर्याने चिंतामणीने विचारलं, “ म्हणजे ? रामराव कावळ्यांचा बंगला दुसरीकडे कुठें आहे ? हा नाही ? ”

“ अर्थात् नाही ! ” असं म्हणून तो रखवालदार क्षणभर थांबला व मग कसलीतरी आठवण झाल्याप्रमाणें त्यानें विचारलं,

“ पण काय हो, मला एक गोष्ट सागा—”

“ काय ? ”

“ रामराव कावळ्यांच्या बंगल्यावर आज मुंबईचे पाहुणे यायचे ते तर नव्हे तुम्ही ? ”

“ तेच आम्ही ! म्हणूनच तुझ्या उर्मट बोलण्याचं मला आश्चर्य वाटून तोंडांत भडकावणार होतो मी. ”

तो रखवालदार हातातला सोडगा फरशीवर टाकून खो खो हंसूं लागला व शेवटीं आपलं हंसणं आवरून म्हणाला,

“ वा राव,, खूप मजा केलीत. ! तिकडे सखाराम कारकून, माळी, आचारी तुमची वाट पाहून थकले, त्याशीं गप्पा मारूनच मी परतलों. त्या आचार्यानें काय सुंदर जेवण केलंय अन् तुम्ही या बंगल्यांत शिरून बसलांत. जेवण तिकडे व जेवणारे इकडे ! ” तो पुन्हां हंसत सुटला. मग त्यानें विचारलं, “ अहो, तुम्ही रामराव कावळ्यांच्या बंगल्यावर जायचं सोडून इथें कशाला शिरलांत भलत्याच बंगल्यांत ! ”

चिंतामणि म्हणाला, “ नाक्यावर मी एका माणसाला विचारलं, राम-
रावचा बंगला कुठचा ? त्यानं सांगितलं डाव्या अंगाला चवथा. म्हणून मी
इथे शिरलों. हा बंगला कुणाचा ? ”

“ हा बंगला शामराव सावळ्यांचा ! तुम्ही कुणाला विचारलं ? इथला
तो बहिरा चौकीदार तर तुम्हांला नाही भेटला ? ”

“ हा हा ! तो माणूस बहिरा होता खरा. ” चिंतामणीच्या एकदम
लक्षांत आलं की नाक्यावर ज्या माणसानं त्याला विचारलं तो बहिरा
असल्यामुळे रामराव कावळे या नावाऐवजी शामराव सावळे असं त्यानं
ऐकलं असलं पाहिजे ! तो मोठमोठ्यादा हंसू लागला.

रखवालदारानं एकदम चिंतामणीचे पाय धरले व म्हटलं “ तुम्हाला
मी बाटेल तें बोललों माफ करा हं. मला काय माहीत तुम्ही रामरावांचे
पाहुणे समजुतीच्या घोटाळ्यानं या बंगल्यात शिरलात तें ? रामराव काव-
ळ्यांचा बंगला समोरच्या रांगेत शेवटचा आहे. मी तुम्हांला दाखवितों
चला, चला, तिकडे सारी माणसं तुमची वाट पहात आहेत. ”

चिंतामणि नलिनीकडे वळून म्हणाला, “ नले, नले, बघितलंस कसा
घोटाळा झाला. ”

त्यानं तिच्याजवळ जाऊन तिला हातांनीं धरून ओढीत बाहेरच्या
दिवाणखान्यात आणलं. दोघानी आपले कपडे सूटकेसमध्ये घातले. रखवाल-
दारानं त्यांचं सामान मोटारींत चढविलं. नलिनी व चिंतामणि आंत बसलीं.
रखवालदार फूटबोर्डवर उभा राहिला व म्हणाला, “ हा चला साहेब, मीं
दाखवितों बंगला. ” आणि गाडी चालू झाली.

रामराव कावळ्यांच्या बंगल्याचं फाटक आल्याबरोबर रखवालदार
फूटबोर्डीवरून उडी टाकून धावत पुढे गेला व “ सखाराम ! ग्यान्या ! अहो
आचारी बाबा ! पाहुण्यांना घेऊन आलों बघा ” असं ओरडू लागला.

चिंतामणीनं हॉर्न वाजवीत गाडी आंत नेली. ती पोर्चमध्ये शिरल्यावर
नोकर धावून आले. व त्यांनीं पटापटा सलाम केले. चिंतामणीनं खाली
उडी टाकली व एंजिनला वळसा घालून नलिनीसाठीं दार उघडून त्यानं
तिला दोन्ही हातांनीं उचलून अलगद बाहेर घेतलं. तसं करतां करतां

तिच्या कानांत तो हळूच म्हणाला, “ बघितलंस ! ” एखाद्या पांखरानं चिंवचिंव करावी त्याप्रमाणे नलिनी हंसली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सूर्याचा लख्ख प्रकाश खोलींत शिरून एक-मेकांच्या कुशीत निजलेल्या नलिनी-चिंतामणीच्या डोळ्यांवर पडला तेव्हां चिंतामणि जागा झाला, नलिनीचे केस कुस्करीत तो म्हणाला, “ ए पोरी ऊठ ! ” ती म्हणाली, “ गप्प रे. ”

“ उन्हे किती वर आलीं, पाहिर्लीस काय. पहाटेचं स्नान बुडलं कीं. ”

मऊ उशीच्या खळगींत त्याच्या दंडावर टेकलेली मान हालवून नलिनी म्हणाली, “ असं कां म्हणतोस ? पहांटे किती तरी सुंदर अभ्यंग स्नान मी केलं. आणि तुलाही घातलं. तुझ्या स्पर्शाचं सुगंधी उटणं अंगाअंगाला लावलं, आणि तुझ्या प्रेमानं मी न्हाऊन निघालं ! असं अभ्यंग स्नान आज दुसऱ्या कोणीतरी स्त्रीनं केलं असेल काय ? ”

चिंतामणि हंसला. त्यानं तिला घट्ट जवळ घेतलं, तिच्या तोंडाच्या उजव्या बाजूवर आपला उजवा गाल टेकून घासला, आणि तिच्या काळ्या-भोर केसांचा वास घेत तो तिच्या कानात म्हणाला “ आणि असा दिवाळ-सण दुसऱ्या कोणत्यातरी जावयाच्या वाऱ्याला आला असेल काय ? ”

तितक्यांत त्याच्या खोलीच्या दारालगत बाहेर फटाकड्यांचे सर काड्-काड् आवाज करीत उडूं लागले. त्या दोघांनीं ओळखलं कीं आपल्याला उठण्याची ही गमतीदार सूचना सखाराम कारकुनानं दिली असावी. दोघांनीं एकमेकांकडे अर्थपूर्ण दृष्टीनं पाहून हाताच्या मिठ्या घट्ट केल्या, आणि मग तीं दोघं हंसत सुटलीं.

[या गोष्टीतील बंगल्याच्या चुकामुकीची कल्पना एका इंग्रजी गोष्टी-बलून घेतली आहे..... गोष्टीचें नाव, प्रकाशन स्थळ व लेखकाचें नांव लक्षांत नार्ही.....]

फडके-सामहित्य

कादंबऱ्या

१ अल्ला हो अकबर	१४ गुप्त प्रायश्चित्त
२ कुलाच्याची दांडी	१५ इंद्रधनुष्य
३ जावूगार	१६ प्रतिज्ञा
४ दौलत	१७ वादळ
५ अटकेपार	१८ शाकुतल
६ निरंजन	१९ अखेरचं बंड
७ कलंक शोभा	२० बस नंबर बारा
८ आशा	२१ जीवन-संगीत
९ उद्धार	२२ माझाधर्म
१० काश्मिरी गुलाब	२३ झझावात
११ प्रवासी	२४ अंजलि
१२ समरभूमि	२५ जेहलम
१३ उन्माद	२६ पतंग

गोष्टी

१ प्रो. फडके यांच्या गोष्टी भाग १ ला	८ लाडकी लक्ष्मी आणि इतर गोष्टी
२ " " " " भाग २ रा	९ माझा देश आणि इतर गोष्टी
३ लोला आणि इतर गोष्टी	१० जिवाचं मैतर
४ नमुनेदार गोष्टी	११ बाजु बंद
५ उल्हास कथा	१२ अत्तर गुलाब
६ वत्सला आणि इतर गोष्टी	१३ मागं वळून पाहू नकोस,
आणि इतर गोष्टी
७ चंद्रा आणि इतर गोष्टी	१४ पुरुष तेवढे सारे, आणि इतर गोष्टी

नाट्य

१ युगांतर	५ जानकी
२ संजीवन	६ जडावाची देवी (नाटिका)
३ त्रोट्या नादककार	७ आगलावी (,,)
४ काळे गोरे	८ क्षमेसाठी अपराध (,,)

२)

ललित गद्य

- १ गुज गोष्टी
- २ नव्या गुज गोष्टी
- ३ धूम्रवलये

- ४ अबोलीच्या गोष्टी
- ५ मैफल
- ६ कमल पत्रे

चरित्र

- १ दादाभाई नौरोजी
- २ टेरेन्स मॅक्स्विनी

- ३ डी व्हॅलेरा
- ४ तीन थोर देशभक्त

प्रबंध

- १ मानसोपचार
- २ मानसोन्नति
- ३ सुखाचे संसार
- ४ संततिनियमन
- ५ आजचे तरुण स्त्री पुरुष
- ६ प्रतिभा साधन
- ७ वाङ्मय विहार
- ८ आधुनिक गीता

- ९ मानस मंदिर
- १० साहित्य व संसार
- ११ मनोहरची आकाशवाणी
- १२ वेचलेले मोती
- १३ टाकीचे घाव
- १४ टांकाच्या फेकी
- १५ माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृति भा. १
- १६ कोदणें
- १७ शेला पागोटें

व्याख्यान

- १ गाजलेली भाषणे
- २ मित्र हो !
- ३ मंथन

- ४ खाडिलकरांच्या नाट्य कृती
- ५ किलोस्कर, देवल, आणि गडकरी

काव्य

१ समझुम

अंग्रजी

- 1 Sex Problem in India
- 2 Psychology
- 3 Social Psychology
- 4 Elements of Ethics
- 7 History of Philosophy
- 5 Manual of Logic
- 6 Birth Control

- 8 Leaves in the August
Wind (A Novel)
- 9 Birth Pangs of New
Kashmir
- 10 Sun beams and Shadows
(Stories)

